

Соломія Павличко

ФЕМІНІЗМ

Київ
Видавництво
Соломії Павличко
“ОСНОВИ”
2002

У книжці вперше зібрано статті, дослідження, бесіди та інтерв'ю 1990-х років відомого літературознавця Соломії Павличко, присвячені проблемам фемінізму в суспільному житті та в літературному дискурсі. Дослідниця сміливо, а часом і ризиковано аналізує складні явища та духовні феномени сучасності й недавнього минулого.

Для широкого кола читачів.

Упорядкування та передмова
Віри Агеєвої

Книжку видано за сприяння
Міжнародного фонду "Відродження"

- © Соломія Павличко, 2002.
- © Віра Агеєва. Упорядкування та передмова, 2002.
- © Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002.

З М І С Т

<i>Інтелектуальний портрет. Віра Агеєва</i>	5
---	---

Статті, дослідження

Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?	19
Фемінізм як можливий підхід до аналізу української культури	29
Between feminism and nationalism: new women's groups in the Ukraine	37
Feminism and nationalism	53
Посттоталітарна культура як носій зневаги до жінок.	57
Feminism in post-communist Ukrainian society	67
Марко Вовчок (1833 — 1907).	79
Жіночий дискурс сучасної України	91
Progress on hold: the conservative faces of women in Ukraine	101
Жіночі права — людські права. Українська перспектива.	117
Наталя Кобринська в контексті епохи.	121
Modernism vs. populism in <i>fin de siecle</i> Ukrainian literature	127
Фемінізм	155
Чи можливий в Україні фемінізм?	167
Ще раз про свободу і рівноправ'я та інші “нісенітниці”	177
Виклик стереотипам: нові жіночі голоси в сучасній українській літературі	181
Women's discordant voices in the context of 1998 parliamentary elections in Ukraine	189
Канон класиків як поле гендерної боротьби.	213
Гендер та ідентичність.	219

Бесіди, інтерв'ю

Сучасна жінка — образ зовнішній і образ внутрішній	231
Modernist and feminist discourses and their cultural reception in Ukraine	237
“Криза — це дуже плідне поняття...”	243

“Література — така ж цікава річ, як і життя, якщо дивитися на неї незашореним поглядом”	245
“Я вважаю Львів рідним, своїм ідеальним містом”	251
“Я жила і продовжую жити...”	255
“Я б сказала, що з віком радикалізуюся”	263
“Момент відкриття такої солодкий...”	267
“Фемінізм — це погляд, покликаний розвінчувати ідолів”	281
“З України роблять хатку, відгороджену від усього світу парканом тупості”	283
“Я б побажала жінкам твердості і віри в себе...”	289
“Я є вершиною цнотливості, коли порушую “заборонені” в літературознавстві теми”	293
“Мені не потрібні квіти і компліменти...”	295
“Прожити своє життя...”	299
Вічний рух.	303
Останнє інтерв'ю для преси	305
Якось під Новий рік...	311
Розмова в телесалоні “Модні сніданки з “1+1”	313
<i>Іменний покажчик</i>	317

Дев'яностими роками означилася в українській культурі одна з найуспішніших, очевидно, спроб її модернізації. Вперше за багато десятиліть література, мистецтво розвивалися в атмосфері інтелектуальної свободи, у силовому полі європейських і світових процесів. Ми ще, звичайно ж, вповні не усвідомили значення того, що відбулося, глибину незворотних змін, принесених бурхливою оновною епохою. З'являються нові інтелектуальні течії, школи й напрями художньої, мистецької думки. З-поміж тих, хто витворював інтелектуальне підсоння доби, Соломія Павличко була однією з найцікавіших і найобдарованіших. Близкучий вчений, літературний критик, перекладач, вона, поза всім тим, була самовідданим культуртрегером у найкращому сенсі цього слова, завжди формувала навколо себе атмосферу творчого пошуку, втягувала в задумані нею проекти багатьох і багатьох людей. Любила повторювати, що особистість визначається не її власними амбіціями й мріями, а лише тим, що реально нею зроблено.

Саме Соломія Павличко найбільше причетна до розвитку того теоретичного напрямку, який найдинамічніше й найактивніше розвивається в українському літературознавстві 90-х років, — феміністичних і гендерних студій. 1990 р. вона організувала феміністичний семінар в академічному Інституті літератури. Нас було тоді лише трое-четверо, і, незважаючи на іронічні коментарі багатьох колеґ-чоловіків, ми спробували поглянути на українську літературу з феміністичної перспективи. Перші публікації з'явилися 1991-го р. в тодішньому "Слові і часі". (До речі, слід віддати належне толерантності й розумінню головного редактора Віталія Дончика, який згодився дати трибуну таким, як на тоді, надто сміливим новаторам.) У назву своєї статті Соломія Павличко винесла запитання: "Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?" Впродовж наступних років вона робила все, аби цей теоретичний напрям утвердився. В українських перекладах видавництво "Основи" опублікувало засадничі праці — "Друга стаття" Сімони де Бовуар та "Сексуальна політика" Кейт Мілет. Численні статті Соломії Павличко в українській та зарубіжній періодиці торкалися не лише жіночих студій як інтерпретаційної стратегії в літературній критиці, але й проблем розвитку феміністичного руху в Україні, його політичних перспектив. Вона писала про жінок в українській політиці, загалом про їхню роль у посткомуністичному перехідному суспільстві, про діяльність жіночих угруповань тощо. Багато публікацій пов'язано з учас-

тю в міжнародних конференціях. Скажімо, 1991 р. в Торонто було виголошено доповідь “Фемінізм і націоналізм”, а в університеті Ілінойса — “Фемінізм як можливий підхід до аналізу української культури”, 1997 р. в Інсбруку — “Виклик стереотипам: нові жіночі голоси в українській літературі 90-х”. Численні виступи на престижних міжнародних конференціях дозволяють говорити про ще одну іпостась її діяльності — невтомну пропаганду української культури, введення українського матеріалу в широкий контекст славістичних, європейських гуманітарних студій. Мало кому з її колег вдавалося так успішно репрезентувати українське літературознавство у світі. Скажімо, для нью-йоркського видання “Російські жінки-письменниці” вона написала статтю про Марка Вовчка, де наголошено якраз на українській специфіці творчості цієї авторки.

Простежуючи українську феміністичну традицію, Соломія Павличко аналізує концепції Наталі Кобринської, Мілени Рудницької, Софії Русової. Серед найважливіших опозицій, наявних у модерністському дискурсі, як-от “українськість” (патріотизм)/європеїзм, закритість культури/відкритість культури, реалізм (життєподібність)/естетизм, дослідниця виділяє “ще одну ключову опозицію — жіночого і чоловічого, або феміністичного і патріархального, яку цілком ясно усвідомлювали всі учасники цього літературного дискурсу”¹. Вона звертається, зокрема, до концепцій Сандри Гілберт і Сузан Губар про модернізм як “війну між статями” та до місткого символу Елейн Шоуволтер, котра схарактеризувала рубіж століть як період “сексуальної анархії”. Українські письменниці-модерністки, як Леся Українка, Ольга Кобилянська, Катря Гриневичева, Грицько Григоренко, Наталя Романович-Ткаченко, уже почувалися спадкоємицями “зрілої традиції жіночої літератури”, традиції, закладеної Марком Вовчком, Наталею Кобринською, Оленою Пчілкою. (Про цих авторок Соломія Павличко у різний час опублікувала спеціальні статті, проаналізувавши таким чином особливості українського літературного фемінізму і модерного жіночого письма.) У прозі Кобилянської й драматургії Лесі Українки Соломія Павличко вирізняла образи “нових жінок”, аналізувала колізію “жіночої сили й чоловічої слабкості”². Для епохи *fin de siècle*, вважає авторка “Дискурсу модернізму”, була особливо притаманною інверсія ґендерних ролей, шоуволтерівська “сексуальна анархія”, яку американська дослідниця трактує в сенсі розмивання традиційних патріархальних визначень “чоловічого” й “жіночого”, руйнування узвичаєних стереотипів жіночої й чоловічої поведінки. Схожі тенденції Соломія Павличко відзначила і в українській модерній літературі. Матеріалом для аналізу тут стали, зокрема, листи, біографія Лесі Українки, Ольги Косач-Кривинюк, інших визначних жінок покоління рубежу віків. Дещо таємничі, езотеричні, “лінгвістично ексцентричні” листи Лесі Українки до Ольги Кобилянської, незвичайні документи дружби-любові двох визначних жінок

¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К, 1997. — С. 69.

² Там само. — С. 71.

епохи стали, як писала Соломія Павличко, “втіленням мрії про любов, яка не зреалізувалася в їхньому житті повною мірою. Лесбійською фантазією, для якої дають підстави й щоденники Кобилянської, і її попередні твори”¹. У тогочасній українській літературі феміністичне, жіноче письмо часто ставало символом, знаком модерності.

Гендерні студії завжди входили в коло інтересів Соломії Павличко, але, зрозуміло, її цікавили й інші напрями літературних досліджень, інтерпретаційні підходи. Кожна її нова книжка засвідчувала інтелектуальне зростання і звернення до якихось нових методик аналізу тексту. В одному з інтерв'ю вона якось сказала: здається, що не я обрали літературознавчі науки, а вони обрали мене. Інтерес до письменства рано розвинувся і під впливом батьків, літературного оточення, в якому вона зростала. З вдячністю згадувала факультет романо-германської філології Київського університету ім. Шевченка. Тоді, в другій половині сімдесятих, Соломіїними професорами були Кіра Шахова, Дмитро Наливайко. І попри непомірну заідеологізованість радянської гуманітарної науки, університет все ж дав ґрунтовну філологічну підготовку: добре знання європейських мов, історії й теорії літератури. Кандидатська дисертація присвячувалася американському романтизму — про це було написано дуже мало, і молода дослідниця свідомо ставить перед собою складне завдання, яке передбачало труднощі, але й радість самостійного творчого пошуку.

Перша книжка “Трансцендентальна поезія американського романтизму. Емерсон. Вітмен. Дікінсон” вийшла 1988. Наступного року — в дніпрянській серії “Класики зарубіжної літератури” з'явився нарис життя і творчості Байрона. Ці публікації, як і ряд статей у “Всесвіті”, “Радянському літературознавстві”, вже забезпечили дослідниці певний авторитет, засвідчили її професіоналізм. У ці ж роки публікується і ряд перекладів з англійської, зокрема знаменитого роману нобелівського лауреата В. Голдінга “Володар Мух”. Здавалося б, фахове становлення відбулося і наукова кар'єра більш-менш визначилася на багато років. Проте якраз у цей час і стається значущий перелом, переорієнтація дослідницького інтересу.

Кінець вісімдесятих, який був часом вибору для всього суспільства, ставив кожного перед необхідністю визначитися зі своїми індивідуальними цінностями й пріоритетами. Можна було — так робив багато хто — триматися ледь підретушованих в душі часу старих принципів і тішитися власною послідовністю у відстоюванні раз і назавжди визначених світоглядних, наукових орієнтирів. Можна було — і цей вибір був також прийнятним для багатьох — на хвилі національно-духовного піднесення звеличувати українських митців, вишукуючи добріні епітети, ставити їх врівень з найвизначнішими західними класиками і притьомом висувати на здобуття Нобелівської премії. Усе це можна було робити, коли переконати себе, що стара методологія й далі працює, а узвичаєний канон зостається майже незрушним (його тільки бадьоро доповнювали все новими й новими “відродженими іменами”).

¹ Там само. — С. 86.

Зауважу, що прощання з радянськими цінностями не було геть безболісним навіть для нас, тодішніх тридцятилітніх. Але все ж для молодих вчених Академії наук методологічна криза була очевидною. Виходу з неї шукали по-різному. Мало знаючи сучасні напрями світової філософії й літературознавства, спрагло читаючи донедавна заборонені тексти, намагалися тим часом звертатися до визнаних авторитетів — російських формалістів, Бахтіна, структуралізму. Ці кілька років були позначені короткочасним, але, як на мене, дуже плідним для професійної переорієнтації й зростання захопленням формалізмом і структуралізмом. Перечитувалися Шкловський, Ейхенбаум, Р. Барт, К. Леві-Строс. Сліди пильного читання “Структурної антропології” та бартівської “Смерті автора” помітні і в тодішніх Соломіїних роботах. Але і формалізм, і навіть структуралізм — це все ж таки була хай і шанована, але хронологічно досить далека традиція. Адже на рубежі дев’яностих, відкриваючи для себе книги сучасних західних дослідників, ми остаточно зрозуміли, що в закритому радянському соціумі відстали чи не на півстоліття.

Чи не найгостріше кризу відчували україністи: їхня освіта здебільшого передбачала мало виходів за межі “рідного” письменства, і порівняльні студії з’являлися нечасто. Якраз у ці, здавалося б, несприятливі для такої переорієнтації роки Соломія Павличко звертається до україністики. Їй було цікавіше, знов-таки, бути першопрохідницею, застосувати нові інтерпретаційні підходи, нові методології до текстів, які майже ніхто досі не пробував так аналізувати. Вона насмілювалася говорити про речі, які вочевидь не толерувалися багатьма колегами, патріотичною старосвітською спільнотою українських літераторів. 1990 р. на першому конгресі Міжнародної асоціації україністів у Києві вона виголосила доповідь: “Український романтизм як естетичний тупик”. А багатьом з нас так комфортно було тоді гордитися й тішитись незмінною “сонячною” романтичністю вітчизняної літератури від Шевченка до Олеса Гончара...

В історії української літератури її цікавили імена та явища на позір маргінальні (точніше ж, відсунуті на маргінес творцями канону “народної”, гуманістичної літератури на сторожі отого нещасного меншого брата!): Ігор Костецький, Віктор Домонтович, Михайло Орест (і загалом МУРівський період), Агатангел Кримський. Її публікаціям було зовсім не властиве пасеїстське замилювання й ура-патріотична риторика. Навпаки, безбоязна переоцінка доморощених авторитетів у зв’язку із загальноновизнаними стильовими, художніми класифікаціями виявляла неспроможність багатьох шанованих концепцій, а отже, змушувала боліти не одне патріотичне серце. Авторці ж це приносило переважно прикрощі. Посипалися гнівні звинувачення у неповазі до святощів, національному нігілізмі тощо. Коли в “Сучасності” з’явилася стаття “Пристрасть і їжа” — нетрадиційне прочитання листування і загалом біографії Михайла Коцюбинського, — вона вважалася мало не блюзнірством і викликала досить-таки гучний скандал у навкололітературних колах. Це трохи згодом

Юрій Луцький назве її однією з найцікавіших публікацій у сучасній літературній критиці.

Найбільше вона, здається, не любила солодку українську перечуленість і сентиментальну плаксивість. “Ця старосвітчина, цей дикий смак”, якими ще в двадцяті роки обурювався неокласик Зеров, на жаль, майже не поступилися своїми позиціями і наприкінці століття. Утім, і цілому молодому поколінню вісімдесятих — дев’яностих замилування моральними чеснотами незіпсутих цивілізацією українських селян майже не було властивим. Від неонародництва шістдесятників ця генерація свідомо дистанціювалася.

Соломія Павличко не раз закидала українській літературі брак інтелектуалізму, розгалуженої філософської традиції. Її симпатії до інтелектуальної прози відбилися у кількох працях. 1993 вийшли “Лабіринти мислення”, де вона цікаво досліджувала інтелектуальний роман сучасної Великої Британії. У центрі книги — постаті чотирьох англійських постмодерністів: Айріс Мердок, Вільяма Голдінга, Лоренса Дарела і Джона Фаулза. Феномен інтелектуалізму, складні колізії і взаємовпливи філософії та літератури визначають наскрізний сюжет дослідження. Сучасний роман аналізується, зокрема, як простір гри, процес творення і розв’язання певних філософських “ребусів”, як складне переплетення різноманітних інтертекстуальних відсилок і перегуків. І при цьому романи, скажімо, Мердок чи Фаулза ставали майже бестселерами, цікавими і для читача, якого захопить лише вибагливий сюжет, і для інтелектуальнішого інтерпретатора, котрий, окрім сюжету як зовнішнього ланцюга подій, відчитає, наприклад, у “Чорному принці” Мердок численні шекспірівські алюзії, а в романі Голдінга “Володар Мух” — пародію на раціоналістськи оптимістичну вікторіанську прозу.

Хоча тематично “Лабіринти мислення” ніби не пов’язані з наступною книжкою Соломії Павличко “Дискурс модернізму в українській літературі”, але ті ж проблеми ірраціоналізму, філософії кризи, екзистенційного вибору важливі й для останньої монографії. Вона унікальна вже тим гучним громадським, публічним резонансом, що його викликало суто наукове, теоретичне дослідження. Нечасто у нас обурені читачі наукових монографій, докторських дисертацій пишуть розвінчувальні листи до газети або погрожують авторові неунікненням судом з парламентських трибун. Але ця новаторська, глибока й складна у своєму теоретизуванні праця була написана так легко, стилістично випрозовано, що стала доступною досить широкому читацькому загалові. І перше, і друге, доповнене, видання книжки розійшлися дуже швидко.

Наскрізний сюжет, навіть певну інтригу, можна розкрити й тут. Завдання модернізації української літератури, яке означилося наприкінці XIX віку, пробували здійснити впродовж більш як півстоліття кілька мистецьких поколінь. Можна говорити про часткові успіхи, припливи й відпливи, але все ж остаточно, незворотна модернізація так і не відбулася, від обтяжливої спадщини народників-укра-

їнофілів так і не вдалося відмовитись майже до кінця століття ХХ. Етапи модернізації, перипетії боротьби з народницькою спадщиною і визначили композицію монографії. Вона вирізняється ще й тим, що аналізувалися не художні тексти, а, власне, задекларовані наміри, програми, журнальні дискусії. (Докторська дисертація, на основі якої написано книгу, і називалася “Теоретичний дискурс українського модернізму”).

Роком появи модерністського дискурсу, початку теоретизувань про потребу модернізації Соломія Павличко означила тисяча вісімсот дев'яносто восьмий. Святкування сторіччя “Енеїди”, ряд заходів і видань засвідчили зрілість українофільства як руху й філософської течії. Класичний реалізм другої половини ХІХ віку мав значні й цікаві здобутки. І саме цей момент розквіту, самоствердження став водночас і моментом кризи. Українські процеси авторка весь час співвідносить із західноєвропейськими. Наші модерністи, устами молодомузівців, Миколи Вороного, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, задекларували свої наміри на самому рубежі століть, коли європейський модернізм уже мав багато і блискучих здобутків, і неминучих втрат. Формування “нового естетичного простору” відбувалося в теоретичних суперечках на сторінках альманахів та журналів 900-х років. Йдеться про видання Вороного “З-над хмар і долин”, львівський “Світ”, київську “Українську хату”, а згодом — “Музагет”, “Літературно-критичний альманах”, “Мистецтво”.

Інтерес до попереднього *fin de siècle*, до гасел, проблем, захоплень, які приніс з собою новий ХХ вік, пов'язаний, зокрема, і з бажанням окреслити перспективу цілого століття, побачити зв'язок, неминучу схожість, але й відмінність двох історичних рубежів, нашої сучасності — і дискурсу раннього українського модернізму. Тож нинішнє зростання дослідницького зацікавлення модернізмом Соломія Павличко вважає не випадковим: “Теперішній момент — черговий спалах, який можна пояснити не тільки тим, що в Україні це вже дозволено (бо ж українським авторам, які опинилися на Заході, це було дозволено завжди, а результатів виявилось обмаль), але й типовим для кінця кожного віку світовідчуттям, яке передбачає погляд у минулі сто років, їх оцінку, а часто й переоцінку. Так було наприкінці ХVІІІ століття, так завершувався ХІХ вік, так завершується і ХХ. Фінал українського ХХ століття здається не менш болісним і драматичним за своєю інтелектуальною проблематикою, ніж фінал попереднього ХІХ. І, крім того, два *fin de siècle* мають принаймні одну спільну проблему: модерність нації й модерність культури. Хоч і не завжди названі прямо, ці проблеми знову стоять у центрі культурного дискурсу “нашого” часу”¹.

Дослідниця ставить досить контroversійні питання. З одного боку: був чи не був в українській літературі модернізм (“може здатися, що маємо справу з літературою без модернізму”? З іншого: скільки було в нашій літературі модернізмів і чи багато спільного, скажімо,

¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997. — С. 10.

між модерністами-хатянами та модерністами МУРу? Можна заперечити надто, як на мене, максималістське твердження, що обмеженими були не лише спроби теоретичного обґрунтування художньої практики різних стильових течій, але й — “обмеженою була сама практика”. Проте загалом переконливо доведено, що теоретичне самоусвідомлення українського модернізму справді не відбулося. З цим частково пов’язана і ще одна болюча проблема вітчизняної літературної історії, окреслена Соломією Павличко. Йдеться про проблему дискретності, незасвоєності досвіду попередників. Це спричинилося й мізерними тиражами, і ускладненістю культурного обміну між Галичиною та “великою” Україною, і, найголовніше, табуйованістю модерністської ідеології та естетики у радянську добу. Ось чому модерністи 20-х погано знали концепції Лесі Українки і молодомузівців, а критики МУРу не завжди могли окреслити всю розмаїтість художніх експериментів 10—20-х років.

У загальний дискурс модернізму включається ряд окремих дискурсів: європеїзму або західництва; сучасності (“адже модерність у першу чергу співвідносить себе з часом”); інтелектуалізму; антинародництва й індивідуалізму; фемінізму; зняття культурних табу; деканонізації; формалізму тощо. Кожен з цих дискурсів детально розглядається у роботі. Очевидно, найбільш дражливими і при цьому найцікавішими для ширшого читача були проблеми модерністської деканонізації й зняття культурних табу (зокрема, табу в сфері тілесності й сексуальності) — і розвиток феміністичного дискурсу в українському письменстві.

Проблема канону — загалом одна з найболючіших нині для нашого літературознавства. Соломія Павличко присвятила цьому питанню кілька теоретичних статей (зокрема, варто згадати роботу “Канон класиків як поле гендерної боротьби”). У “Дискурсі модернізму” деканонізація також стає одним із мікросюжетів. Авторка не вибудовує ієрархії талантів, репрезентантів різних стильових напрямів, не аналізує класичні художні тексти. Вона звертається до цих текстів лише у зв’язку з певною теоретичною проблемою. Такий підхід висвітлює часом несподівані ракурси. У добу модернізму було неймовірно багато маніфестів, програм, декларацій. Проте вони іноді не так висвітлюють, як затемнюють дійсні наміри авторів. Ці документи були часом адресовані цензорам і наглядчачам чи не більше, ніж читачам, літераторам. Коли в двадцяті роки тисла цензура зовнішня, то на початку століття багато чого зоставалося між рядками в силу авторського саморедагування, боязні порушити патріархальні заборони, такі могутні в середовищі народницької інтелігенції. Ось чому, зокрема, і статті, й художні тексти ставали шифрами. Саме специфіку текстів-шифрів Соломія Павличко вважає значимою для аналізу естетичних поглядів, скажімо, В. Петрова-Домонтовича та В. Підмогильного. (На цю обставину, до речі, вказував свого часу і Ю. Шерех.) У листуванні Лесі Українки авторка “Дискурсу модернізму” відчигує одверте висловлювання тих поглядів, які в статтях по-

м'якшуються, завуальовуються з огляду на нетолерантне щодо "модерни" українське інтелектуальне середовище.

Ряд імен, який у монографії Соломії Павличко репрезентує модернізм, його філософські шукання й перипетії критичного, теоретичного самоусвідомлення, може видатися несподіваним у порівнянні, скажімо, з виданою кілька років тому академічною "Історією української літератури" і загалом із більш-менш узвичаєним сьогодні уявленням про художній процес першої половини віку. У добу раннього модернізму найбільше теоретизують щодо модернізації культури не так критики, як самі письменники — Леся Українка, Іван Франко, Микола Вороний. Найпослідовнішою у цей період була позиція Миколи Євшана. Це Євшан уперше висунув проблему боротьби мистецьких поколінь як неодмінної умови художнього розвитку. Наша література, писав він у статті "Боротьба генерацій і українська література", такої боротьби майже не знала: "Незамітно з'являлися нові покоління, незамітно проходили — так що навіть про зміну поколінь в повнім слова того значінню не можна говорити". У зв'язку з цим в літературі панує застій. Головною ознакою своєї доби Євшан і бачить боротьбу нової та старшої генерацій. "Заслуга «хатян», — вважає Соломія Павличко, — полягала в тому, що вони вперше в такому широкому обсязі й нюансах дали формулу народництва, остаточно визначили його параметри, назвали явище і вже самим цим називанням частково поборолі"¹. Естетизм і ніцшеанство провідного хатянського критика для нашої культури — з її майже незмінною традицією демократизму й оборони уярмленого народу, від імені якого вона хотіла говорити, — тривалий час було майже що неприйнятним. З Євшаном і його однодумцями полемізували обурені "батьки", що репрезентували франківську генерацію. Згодом, щоправда, Хвильовий вважає хатян предтечами модернізму двадцятих. Але для соцреалістичних літературознавців його творчість знову стала чи не найжахливішим виявом усього зловорожого й "антинародного". Яких тільки ярликів не навішували самотньому лицареві артистизму й вільної творчості... Ця тенденція, зауважує С. Павличко, зосталася незмінною аж до 90-х років. Навіть Валерій Шевчук 1990 р. не міг вибачити Євшанові нелюбов до народу, натовпу й "аморальний" поділ культури на високу, аристократичну й масову. "Шевчук, як видно, — підсумовує Соломія Павличко, — підійшов до оцінки модерного явища з моралістичними мірками старого гуманізму. Тим часом модернізм був його запереченням"². Посягання на "гуманізм" ревнителі українських святощів ще якийсь вибачили авторці "Дискурсу модернізму". Але вже ніяк не могли вони змовчати, коли йшлося про, скажемо так, одвічну народну мораль. Адже досить комфортно вважати себе продовжувачем і оборонцем незрушних етичних принципів, які ніби аж вивищують патріархальних українців над зіпсутими цивілізацією західними сусідами. Це "у них" там — світоглядні кри-

¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — С. 143.

² Там само. — С. 148.

зи, самогубства, декадентська втеча від дійсності... “У нас” — здоровий, “мужицький”, за Франком, дух завжди “рвав до бою” оборонців народу. У “Дискурсі модернізму” деякі патріархальні читачі з жахом прочитали те, про що вони, коли не лукавити, почасти й знали, але... ну не можна ж отак усе друкувати для цнотливого загалу. Молода дослідниця однією з перших серед українотеренних вчених (бо західні про це писали давно) заговорила про сексуальність, про інверсію гендерних ролей в епоху *fin de siècle*, про феміністичний дискурс модернізму.

Деякі опубліковані раніше статті й виступи, як-от “Жінконенависництво у посттоталітарній культурі” (1993), засвідчили тривале зацікавлення Соломії Павличко проблемами, які стали центральними в останній її, незавершеній монографії “Література і насильство”. Тут аналізується “мова жорстокості в українській літературі ХІХ—ХХ століття”. Наше письменство, констатує дослідниця, часто представляється як романтичне, цнотливе і сентиментальне. Тим часом це була “література помсти”. Надмірна жорстокість, безпричинне насильство впадають в око навіть у багатьох класичних текстах, хоча пояснити їх майже ніхто не брався. Як інтерпретувати наскрізну криваву образність Шевченкових “Гайдамаків”? Що може бути виправданням страшного дітовбивства, вчиненого гайдамацьким ватажком Гонтою? З якими психологічними аспектами пов'язані мотиви жінконенависництва у прозі Костомарова? (Тут, до речі, Соломія Павличко надзвичайно вдало підключає до аналізу тексти Віктора Петрова-Домонтовича, зокрема його романізовану біографію “Аліна й Костомаров”.) Щодо двадцятого століття так само постає проблема ескалації жорстокості й помсти. Чому найтонші лірики 20-х років, Тичина, Сосюра, так пристрасно й безоглядно закликали стріляти “в кожную жирну пику, в кожную шляпку і манто” і запевняли, що “будем, будем бить”? Чому брутальність соцреалістичних текстів із закликами викривати та вбивати ворогів, — чому ця брутальність не зникла, а, швидше, розквітла у сучасній українській літературі, де так багато письменників вихлюпують на книжкові сторінки майже істеричну злість і на суспільство, й на історію, й на себе самих? Ця проблематика й визначає структуру роботи, основним завданням якої Соломія Павличко вважала необхідність “проаналізувати риторику жорстокості і насильства в національному культурному дискурсі. Ця риторика має багато аспектів: ненависть до Заходу, ненависть до міста, ненависть до інтелектуалізму, ненависть до жінок, ненависть до “інших” (євреїв, гомосексуалістів тощо), нарешті мазохістська ненависть до себе”.

Книжка про Агатангела Кримського могла б видатися дещо несподіваною у її доробку. Після узагальнюючої теоретичної монографії про модернізм це була спроба іншого жанру, вживання в індивідуальний письменницький світ через детальний аналіз спадщини одного з найконтroversійніших, найплідніших (коли мати на увазі не лише його белетристичний, але й науковий доробок) і водночас майже не вивчених українських модерністів. “Дозволю собі тверди-

ти, — писала Соломія Павличко,— що Кримський найменш прочитаний, найменш ясний і зрозумілий, найменш популярний український письменник серед тих, хто безперечно заслуговує цієї популярності”. Творчість Кримського, особливо його оповідання та роман “Андрій Лаговський”, відбиває багато автобіографічних нюансів. Надзвичайно одвертий у своєму листуванні (особливо як на тодішнє українське інтелігентне середовище, сковане страхом неписаних патріархальних заборон), Кримський не боявся описувати адресатам інтимні внутрішні проблеми, власні хворобливі стани, перипетії боротьби з нападами істерії, з суїцидальними настроями тощо. Вдаючись до психоаналітичної методології, авторка дуже цікаво простежує, як у долі надривних, невротичних персонажів Кримського відбуваються колізії його біографії, як пережите стає художньою фактурою. Характерний, чи не визначальний для епохи *fin de siècle* тип невротика, людини, яка стоїть на межі розуму й нерозуму, — “стає метафорою особистості нового модерного часу”.

У зв'язку з творчістю Кримського Соломія Павличко аналізує проблему орієнталізму, суперечність, не спостережену досі критиками. У своїй поезії, зокрема в збірці “Пальмове гілля”, Агатагел Кримський не виходить за межі узвичаєної в європейському романтизмі екзотики Сходу. У цьому сенсі, вказував Едвард Саїд, інтерпретуючи європейський орієнталізм з постколоніальної перспективи, “орієнтальне”, “східне” майже не мало зв'язку з конкретним Сходом. І хоча Кримський був блискучим фахівцем-сходознавцем, його поезія зоставалася в колі уже розробленої попередниками образності. Натомість у наукових працях, у листах з Сирії й Лівану цей автор точний, раціональний і цілковито, сказати б, неромантичний. Він фіксує натуралістичні деталі вбогого побуту, недоладні, як на європейця, традиції, звичаї. Тобто Схід бачиться Кримському все ж не так іншим, як гіршим, примітивнішим світом, позбавленим переваг європейської цивілізації. Соломія Павличко звертає увагу на дивну суперечність. Адже Кримський, фанатичний українофіл, націонал-радикал, палко заперечує колонізаційну політику Росії щодо своєї батьківщини. Але водночас він (зокрема у праці “Мусульманство і його будучність”) підтримує російську експансію на Сході і вважає “обрусительство”, загалом насильницьку “європеїзацію” благодатними для мусульманських народів. “Амбівалентність ідентичності Кримського, політичне роздвоєння його особи видно в його книзі про мусульманство і в листах з Сирії та Лівану, — пише Павличко. — Він до патології ненавидить Росію як головного ворога України і українства, водночас він вважає ту ж саму колоніальну експансію, яка згубила Україну, в інші (мусульманські, тобто варварські) країни — благом для них. Здається, Кримський не бачить нічого спільного між окупацією Росією України і Росією — Туркестану чи Криму. Адже — Україна для нього стоїть у контексті тих держав Європи (Польщі, Чехії та інших), сепаратистські прагнення яких він вважає справедливими. А кримські чи казанські татари, турки, туркмени і такі інші належать до східних рас, для яких благом є втрата незалежності. (...) Жодної типологічної схожості між двома політичними феноменами він не спостерігає”. Постколоніальні студії видавалися дослідниці дуже плідними не ли-

ше для інтерпретації спадщини Агатангела Кримського, але й загалом для аналізу української культури.

Коли в “Дискурсі модернізму” проаналізовано образи “нових жінок”, колізії “жіночої сили й чоловічої слабкості”¹, то в книжці про Агатангела Кримського Соломія Павличко торкнулася схожих проблем, але тепер уже через аналіз чоловічого досвіду й чоловічої творчості. “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського” тому й можна назвати блискучим зразком саме гендерної (і звичайно ж, психоаналітичної) студії, що йдеться про зв'язок Логосу й Еросу, про руйнування патріархальної маскулітності, про те, як саме гомосексуальний досвід сублимувався Кримським у творчості, врешті, про страх письменника перед “нечестивим коханням” і відтак аскетичний “шлях до самодеструкції”... Особливо цікаво це проаналізовано у зв'язку з романом Кримського “Андрій Лаговський”, де й сексуальність, і націоналізм, і орієнталізм, тобто виразно автобіографічні складники, — стають найважливішими предметами рефлексій головного героя. “Зі зміною статі змінюється душа”², — узагальнює Соломія Павличко, цитуючи твердження В. Розанова про те, “що душа є тільки функція статі, що стать є ноумен душі як свого феномена. Точніше, стать — невидима, безколірна, неосяжна — витворює душу і тіло з його формами”³.

В українській літературі зосередженість на душі/духовності здебільшого означала майже абсолютну негачію проблем статі, тілесності. Вона була не просто нецікавою, але й чимось аморальним, низьким, недостойним. Спроби модерністів нагадати, що найшляхетніша душа є таки втіленою і тут, на землі, людям, а не “райським духам”, забуття потреб тіла приносить, як висловлюється одна з героїнь “Камінного господаря” Лесі Українки, “пекельну муку”, — ці спроби, що до них вслід за Лесею вдаються Коцюбинський (чи не найпронизливіше у новелі “Що записано в книгу життя”, як і в “Тінях забутих предків”), Кобилянська, Підмогильний (нагадуючи в “Місті”, що межі людської свободи конституюються вже самою наявністю тіла з його власними потребами), — не змогли кардинально змінити дискурс. Українська література і тут, відкинувши набутки модернізму, не маючи контактів з західноєвропейським досвідом, де в ХХ столітті ці проблеми безбоязно інтерпретувалися, продовжувала зображати переважно безтілесних і безстатевих персонажів. Аскетизм же, як правило, притлумлював чи навіть і нищив творче начало. Соломія Павличко простежила це на прикладі біографії Кримського: “нечестиву”, “неприродну” ідентичність він, зважаючи на суспільні норми, хотів побороти зреченням сексуальності як такої. Але “із “целібатом”, аскетизмом, зреченням сексуальності вмирає літературне покликання, закінчується творчість”⁴.

¹ Там само. — С. 71.

² Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — К., 2000. — С. 109.

³ Розанов В. Люди дунного света. Метафизика христианства. — Розанов В. Сочинения: В 2-х т. — М., 1990. — Т. 2. — С. 118.

⁴ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — К., 2000. — С. 150.

Торкнувшись усіх цих нестравних і обурливих, з погляду цнотливих українських реципієнтів, питань, гендерна критика (зрозуміло, не лише вона, наприкінці 90-х з'явилися вже і цікаві спроби залучення інших методологій, зокрема психоаналізу, герменевтики) суттєво розширила межі інтелектуального, філософського пошуку, принаймні частково ввела українське письменство в дискурсивне поле європейської рецепції. Застосовуючи гендерні підходи, сучасні літературознавці змогли дати нові інтерпретації багатьох чільних класиків нашого письменства. У цьому контексті поступово змінюються уявлення про канон української класики (прикметна тут назва однієї зі статей Соломії Павличко — “Канон як поле гендерної боротьби”). Включивши в свій обшир зору статі як тілесність, статі як отой-таки ноумен душі-феномена, сучасні дослідники піднесли і проблему розрізнення жіночого та чоловічого досвіду, жіночих і чоловічих цінностей, врешті, жіночого й чоловічого письма. Серед вартісних і цікавих відкриттів у нашому літературознавстві рубежу ХХ—ХХІ віку означені проблеми, розрізнення й опозиції були, як на мене, дуже значущими.

У 90-і роки Соломія багато займалася педагогічною, організаторською роботою, і академічною, й видавничою. Викладала в Києво-Могилянській академії і була учасницею багатьох освітніх, наукових проєктів, що здійснювалися в університеті. Представляла Україну в академічній раді Програми підтримки вищої освіти соросівського Інституту Відкритого Суспільства в Будапешті. Працювала у фонді “Відродження”.

Часом здається, ніби все, що я пишу про Соломію, тією чи іншою мірою стосується й мене самої, і багатьох наших спільних друзів, ровесників. Її трагічна смерть змушує підвести якісь підсумки, усвідомити кінченість людського тривання тут, у цьому світі, де ми приречені шукати, сумніватися й ніколи не знаходити остаточних істин. Шукати пояснень трагедії, винуватити себе ми ще будемо довго. І відчувати холодну порожнечу не те, щоб розумом, але якось тілом, плечем, яке не торкнеться дружнього плеча, рукою, яка не зустрине вже тепла її руки, невимовленим словом, яке завмирає, бо воно мало бути б зверненим до неї. Дивуючись тому, як багато вона встигла зробити, в якому тісному часі постійно жила, як цілеспрямовано йшла до власної мети, хочеться наперекір болю й скорботі усе ж ствердити, що так яскраво, так щедро й по-людськи гарно прожити відміряне вдається лише тим, хто має особливий талант. Соломія ніколи не любила сентиментів і перечуленості. І я над усе боюся зараз фальшивості високих фраз, пастки неунікненної риторики, вже кимось вимовлених слів, які перетворюють сехвилиenne переживання у загальник. Зміст життя визначається зробленим. Це так. Але й нашою вдячною пам'яттю про все, чим обдарувало нас спілкування з нею, такою неповторною й талановитою. Нам тут залишилося, над нашими буднями й клопатами, світло її імені, її слів, її любові й творчості.

СТАТТІ, ДОСЛІДЖЕННЯ

ЧИ ПОТРІБНА УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВУ ФЕМІНІСТИЧНА ШКОЛА?

“Я довго вагалася, чи писати книжку про жінку. Предмет — дратівливий, особливо для жінок, і не новий. Достатньо чорнила вже витрачено на суперечки про фемінізм, які тепер практично закінчилися, і, мабуть, ми не повинні більше нічого на цю тему говорити. Однак і досі про це говориться, тому що нескінченні нісенітніці, виголошені з цього приводу протягом останніх ста років, мало як висвітлили проблему. Врешті, чи існує проблема? А якщо так, у чому вона полягає?..”¹ Так починала Сімона де Бовуар свою уславлену книжку “Друга стаття”, у якій спробувала розставити всі крапки над “і”, нарешті проблему вирішивши. Вона почала свою працю в 1946 році і опублікувала в 1949-му. У 1953 р. книжка з’явилася в англійському перекладі у Сполучених Штатах.

На сьогоднішній день вона перекладена на 26 мов і справедливо вважається класикою фемінізму. В цьому дуже великому за обсягом і дещо хаотичному творі (хаотичному, адже планувався як всеохопний) заторкнуто цілий ряд тем. І роль жінок в історії, і історичний, психоаналітичний і біологічний аналіз жіночого існування, і міфи про жіночі ролі, їхні типові страхи й ідоли, нарешті, аналіз сучасного становища жінки, її сексуального життя. Усе це вінчає фінал-висновок під назвою “До визволення”.

Фундаментальне дослідження Сімони де Бовуар спочатку викликало суспільне обурення, потім захоплення, а в результаті стало класичним у своїй галузі; однак і воно не вичерпало ні особливостей жіночої екзистенції (свідомо вживаю термінологію екзистенціалізму, адже письменниця спиралася в своїх теоретичних побудовах і на філософію Жана-Поля Сартра), ні фемінізму як певної ідеології.

Власне, книжка Сімони де Бовуар знаменувала закінчення першої хвилі фемінізму, який мав уже досить глибоку інтелектуальну і цілком реальну суспільну історію. Його ідеологічні підвалини в європейській культурі закладали Мері Волстон-

крафт, авторка “Виправдання прав жінки” (1792), Персі Біші Шелі, автор “Визволеного Прометея” (1820), Керолайн Нортон у “Природному праві матері на опікування своєю дитиною” (1837), Маргарет Фулер у книзі “Жінка в дев’ятнадцятому столітті” (1845), Джон Стюарт Міл у статті-маніфесті “Поневолення жінок” (написана 1861-го, опублікована 1869-го), Генрік Ібсен у своїх п’єсах, особливо в “Норі”, Вірджинія Вулф, котра вперше окреслила “відмінність погляду, відмінність стандарту” як головний жіночий “спадок”, нарешті, Сімона де Бовуар. Широкий рух англійських і французьких суфражисток (борців за право брати участь у виборах) став початком його суспільно-політичної історії. Так, що навіть Девід Герберт Лоуренс за всієї суперечливості своїх поглядів на жіночі проблеми і ролі не випадково вважав жіночу емансипацію чи не найбільшою революцією наших часів.

Ідеологія фемінізму, що пережила свій розквіт разом із радикалізмом рубежу 60—70-х років ХХ ст., була її складовою частиною. Тоді почалася її друга, значно сильніша хвиля. З того часу на Заході, особливо в Сполучених Штатах, вийшли десятки наукових досліджень, що лягли в основу наукової дисципліни жіночих студій! (Women Studies) і не менше творів феміністичної публіцистики, які зачіпали всі аспекти проблеми — психологію, фізіологію, суспільну й економічну ситуації, художню і мистецьку діяльність. Але й ці численні праці, які нині складають цілу бібліотеку, не розв’язали проблеми в жодній з окреслених галузей. Наступні двадцять років відбувався інтелектуально тяжкий, часом зигзагоподібний пошук, дебати, дискусії, боротьба з опонентами.

Друга хвиля фемінізму, котра почалася в кінці шістдесятих, “була тривожною для чоловіків не менш за першу, адже проповідники жіночого визволення вимагали тепер значно більше за політичну владу, втілену в праві голосувати, вони вимагали і часто досягали професійної, економічної і статевої рівності, а почасти, як здавалося їхнім знервованим чоловікам-сучасникам, претендували на вищість”².

Нарешті, на початку 1990-х, як завжди із запізненням, західні феміністичні теорії просочилися і до нас. Тобто ще не просочилися, але такий шанс з’явився, і в нашому теоретичному словнику почало частіше з’являтися саме слово — “фемінізм”.

Декому подібне запізнення дозволяє сказати, що фемінізм — застаріла теорія, котра вже пережила свій розквіт, що радикальні американські феміністи, котрі чверть віку тому написали свої програмні твори, пізніше написали зовсім інші

твори, в яких переглянули свої початкові ідеї. Це — типовий контраргумент чоловіка-антифемініста-українця з діаспори, за яким стоїть бажання втримати позиції влади й сили (уже втрачені ним в англомовному середовищі) хоча б у старому і такому комфортабельному для чоловіків патріархальному українському світі.

Новоспечені опоненти феміністичних теорій в Україні, котрі з самими першоджерелами ще не знайомі, як правило, точно не усвідомлюють, які ідеї стоять за терміном взагалі, в літературознавстві зокрема, а деякі (ті, чия суспільна чи наукова позиція забезпечена не професійними якостями, а тільки належністю до привілейованої, тобто чоловічої, статі) небезпідставно відчують у перспективі їхнього поширення в наших землях (особливо в наукових і мистецьких установах) певну загрозу.

Можна ще раз повторити відому істину про те, що суспільство, яке дає жінкам рівні права з чоловіками в усіх сферах життя, демонструє рівень своєї цивілізованості й культури. Але повторення навіть найочевидніших сентенцій не допоможе. Проблема полягає в тому, що коли рівність і декларується, як, наприклад, у нас, чи навіть функціонує, як у більшості країн Заходу, залишаються певні моделі поведінки та психології, які несуть на собі печатку патріархального розподілу ролей і патріархальної субординації. Ці моделі часто підтримуються і відтворюються в літературі й загалом у культурі, до того ж різних рівнів, як в елітарній, так і в масовій. А саме остання формує і живить масову психологію.

Отже, літературний твір у деяких випадках може бути відображенням патріархату і патріархальних цінностей, в інших — того, що називається англійською мовою *sexism* — трактування жінки винятково в ролі сексуального об'єкта. При тому фальшиво-моралізаторські приписи до слухняності чи агресивні запитання типу: "А що власне жінки зробили в філософії, наприклад?", на які нібито й не треба відповіді, можуть іти в парі з оспівуванням якоїсь особливої жіночої природи — емоційної, чуттєвої, таємничої і т. д., за яким, як правило, стоїть бажання інтелектуального, економічного і політичного домінування.

Один із центральних напрямів феміністичної критики започаткувала книга Сімони де Бовуар, а саме та її частина, котра аналізує творчість п'яти чоловіків-письменників — Монтерлана, Лоуренса, Клоделя, Бретона і Стендаля. Вперше Сімона де Бовуар спробувала поглянути на художній твір

очима жінки, особливо звернувши увагу на жіночі образи і ті функції, які відводили своїм героїням автори, творячи таким чином цілу міфологію про жіночу роль і призначення.

Виявилось, що Монтерлан намагається повсякчас підкреслити інтелектуальну другорядність жінок, що Лоуренс послідовно обстоює вищість чоловіка у фізичному коханні, вважаючи, що чоловік пов'язаний з космічним ладом, а жінка потребує для цього посередництва чоловіка, що Клодель оспівує всіляку патріархальну, особливо сімейну ієрархію, що Бретон твердить: жінка є таємницею, поезією, красою і спасінням (для чоловіка, звичайно: ким вона є сама для себе, Бретона не цікавить), і що навіть фемініст і поборник рівноправності Стендаль, котрий не раз наполягав, що жінка — така ж людина, як і чоловік, все ж вважає її більш вразливою до почуттів і пристрастей.

Пізніше аналогічний метод читання використала і поглибила американка Кейт Мілет у книжці "Політика статі" (1970), розглянувши під таким кутом зору твори Лоуренса, Мілера, Мейлера і Жене. Вона глибоко проаналізувала природу патріархату, що тримається на підпорядкуванні молодших старшим та жінок чоловікам, і окреслила зв'язок між статтю та владою. Вона показала глибинно-сексистське ставлення перелічених вище класиків літератури ХХ ст. до жінок як до безликого сексуального символу.

Цікаво, що Норман Мейлер відповів Кейт Мілет на критику його роману "Американська мрія" (де твердив, що чоловік віднаходить свою сутність тільки в насильстві над жінкою) цілим трактатом, апологією непохитного маскулінізму, під назвою "В'язень статі", де підтвердив, власне, стару свою думку про те, що ерекція — "найкращий моральний продукт чоловіка", а кожна жінка прагне бути згвалтованою.

Джудіт Фетерлі пізніше досить тонко зауважила, що перша дія феміністичного критика полягає в тому, "щоб стати читачем, який не сприймає, а виявляє опір, і цією відмовою сприйняти починає екзорцизм чоловічого розуму, який нам прищеплювався"³.

Феміністична критика, крім усього іншого, є відповіддю на такий тип критики, яку Мері Елман ще в етапному для фемінізму в цілому 1968 році назвала "фалічною критикою"⁴. Вона довела, що часто погляд на літературний твір критика-чоловіка спотворював істинне значення тексту. Однак завдання феміністичної критики полягало й полягає не просто в протиставленні себе "фалічній критиці", а у відтворенні об'

ективної картини, об'єктивного сенсу літературного твору. Тобто феміністична критика значно ширша, ніж просто критика чоловічого шовінізму і сексизму певних літературних творів. “Чоловіки поєднали опозицію чоловіче — жіноче з опозицією раціональне — емоційне, серйозне — фривольне, рефлексивне — спонтанне, а феміністична критика... прагне бути більш раціональною, серйозною і рефлексивною, ніж чоловіче прочитання літератури, котре оминає важливі місця і спотворює їх”⁵.

Уже в вісімдесятих провідний американський теоретик літератури Джонатан Калерз виділив цей напрям розвитку теоретичної думки сучасного літературознавства в один із центральних після епохи структуралізму, визначивши, що “феміністична критика ставить проблему жінок як споживачів літератури, написаної чоловіками”⁶. Калерз досить точно проаналізував головні аспекти цього напрямку. Коли жінка читає літературний твір, у якому законсервовані патріархальні структури, котрі їй належить сприймати як істинні, вона виявляє відчуженість між своїм власним досвідом і тим чоловічим досвідом, який і подається в тексті абсолютним, загальнолюдовським. У цьому випадку сам текст спотворює свідомість жінки-читачки, ніби “спокушаючи” її. Феміністична критика виходить саме з такого стану справ і у відповідь пропонує нову і специфічну стратегію читання.

Однак ця стратегія не єдина і не догматична, а в самій теорії ще залишається багато невичерпаних можливостей і дискусійних моментів. Феміністичне читання тексту враховує специфіку національної культури в її найширшому суспільному контексті. Відповідно виробляються і певні національні школи, що визначають акценти самого підходу.

Сьогодні можна говорити про існування трьох шкіл феміністичної критики, характер яких точно окреслила Елейн Шоуволтер:

“Англійська феміністична критика, по суті марксистська, підкреслює пригноблення (oppression), французька феміністична критика, по суті психоаналітична, підкреслює репресію (repression), американська феміністична критика, по суті текстологічна, підкреслює вираження (expression). Усі намагаються знайти термінологію, котра б урятувала жіноче від типового ототожнення з другорядним”⁷.

Думаю, що й ми можемо підключитися до цієї дискусії на ґрунті своєї літератури, котра, як і література американська,

англійська чи французька, дає величезний матеріал для аналізу.

В Росії, на батьківщині відомої в цілому світі феміністки-марксистки Олександри Коллонтай⁸, поки що не існує власної феміністичної критики; але спроби проаналізувати російську літературу з феміністичних позицій робляться. Йдеться про новаторське дослідження “Жахлива досконалість. Жінки і російська література” (1987) Барбари Гелдт. Проблему праці закодовано в її назві — “жахлива досконалість”, коли ідеалізація жінки, типова для російської класики XIX ст., поєднується з її глибинною нерівністю, а сама російська література виявляється домінованою чоловічою традицією.

Кожен з російських класиків обстоював інакшість жінки, але писав головним чином не про жінок, а про ту роль, яку вони відігравали в житті чоловіків. Про жіночий тип, створений Тургенєвим і Достоевським, Барбара Гелдт пише: “Залишаючи осторонь біографію, історію і філософію, ми покажемо на ґрунті літератури, що цей російський жіночий характер, всюдисутній і майже завжди досконаліший за чоловічий, часто літературно найменш цікавий з-поміж російських героїнь, адже він — лише тло для чоловіка і його вищих інтересів, а не істинна героїня, на якій зосереджені події сюжету”⁹. І тільки Лев Толстой “звільнив жінок від тягара чоловічих визначень”¹⁰, а Чехов, який створив цілу типологію жіночих образів, усе ж в “Агафї” показав самодостатність жінки і її протест. У другій частині своєї книжки авторка зосереджується на аналізі нібито “маргінальної” жіночої традиції, представлені мемуарами і автобіографіями видатних жінок, а також лірикою Ахматової і Цветаєвої, котрі шукали не “досконалості”, приписуваної чоловіками, а самовираження.

Тут ми переходимо ще до одного напряму феміністичної критики, що розглядає особливості творчого мислення жінок-письменниць, характер їхнього самоусвідомлення і вираження. На цю тему так само написано чимало цікавих праць, і напрям у цілому активно розвивається¹¹. Однією з фундаментальних, етапних праць у цьому жанрі була монографія двох американських вчених: Сандри Гілберт і Сузан Губар “Божевільні жінки з горища. Жінка-письменниця і літературна уява дев’ятнадцятого століття” (1979), — які, по суті, переписали літературну історію минулого віку під феміністичним кутом зору. Десять років тривала робота над наступною працею, в якій порушуються проблеми літератури XX ст. Вже видано перші два томи планованого тритомного досліджен-

ня під назвою “Нечоловіча земля. Місце Жінки-письменниці в ХХ столітті”. Перший том має заголовок “Війна слів” (1988), і в ньому йдеться, власне, не так про специфіку жіночого творення, як про боротьбу поглядів, ідей чоловічої і жіночої статей у літературі, про піднесення феміністичного мислення в мистецтві кінця ХІХ ст. (останнє — феномен не лише англійської та англомовної літератури, а загалом духовного життя Європи того часу. Він зачепив і українську літературу. Досить згадати про фемінізм Івана Франка і Михайла Павлика, про діяльність Наталі Кобринської, про спроби видань у Галичині перших жіночих альманахів, нарешті, про жіночі організації і жіночу боротьбу цього періоду. На жаль, про ідеологічний і літературний аспект цієї проблеми ніхто не писав, і українська література не ставала ще об’єктом феміністичного прочитання), про крах вікторіанської концепції жіночості (femininity), про переростання жіночого опору в жіноче повстання, про реакцію чоловіків-інтелектуалів на поширення цих ідей (негативну — з боку Генрі Джеймса, Т. С. Еліота, В. Б. Єйтса та багатьох інших, співчутливу — з боку Генрі Адамса, Джорджа Мередіта, Бернарда Шоу і так само багатьох інших). Тобто світ культури і літератури, світ слів, котрий “раніше був чоловічою імперією, нині може перетворитися на нічийну землю, територію, за яку точиться боротьба”¹². У другому томі — “Статеві зміни” (1989), авторки аналізують період від 80-х рр. ХІХ до 30-х рр. ХХ століття, особливо зосереджуючись на змінах і зміщеннях у статевих ролях як літературних творів, так і їхніх творців, на появі традиційно жіночих ознак у чоловіків і чоловічих у жінок. Беручи за основу саме такий підхід, дослідниці переосмислюють художню філософію цілого періоду — модернізму.

Ми, звичайно, можемо і вміємо себе обдурювати, говорити про якусь особливу роль жінок в українському суспільстві, мало не про якийсь традиційний український матриархат, який при ближчому розгляді приписує жінці роль Березині — своєрідної богині-раби, такої, що береже домашнє вогнище, поки чоловіки воюють, пиячать або займаються інтелектуальними вправами. Ми можемо вперто не помічати, що жінки не допущені в нашому суспільстві до влади, що їх вкрай мало в керівництві рад, партій, міністерств, установ, наукових і мистецьких інституцій, що тільки 13 жінок пробилосся на 450 парламентських місць у Верховну Раду України.

Ми можемо повторювати заявлені істини про те, що жінки завжди були музами, їм поклонялися, їх оспівували і

оспівають далі в цілому і в якихось окремих деталях — очі, губи, руки, ноги, тіло, душу. Останнє, звичайно, не деталь, а, як сказав би один відомий український поет, певна трансцендентальна божественна субстанція, сутність якої полягає в тому, щоб любити. Кого — ясно. Звичайно, Чоловіка. А в цій любові жертовно служити йому. Самостійному інтелектуальному життю в цій схемі немає місця, як і рівному партнерству в тій же самій любові. Крім того, всі ми добре знаємо зворотний реальний бік тієї солодкої адорації жінки, якою просякла, мов мокрим цукром, наша література, особливо поезія. У звичайному житті музам доводиться щоденно носити сітки з харчами, щоб прогодувати чоловіка й дітей, вони швидко товстішають, втрачають в тяжкій праці красу молодості і рідко коли знаходять час почитати книжку чи погортати свіжі газети.

Суспільство, в якому відсутня рівність чоловіків і жінок, інакше, як хворим чи недорозвинутим, не назвеш. Патріархат нищівно впливає на ментальність, культуру, спотворює її, робить однобокою, неповноцінною, провінційною, хуторянською, нарешті, дидактично-фальшивою. Навіть під маскою оспівування така культура несе в собі глибинні структури зневаги до жінки, апологію її експлуатації, в тому числі й насамперед сексуальної.

На відміну від Сімони де Бовуар у мене немає вагань. Про жінок в українській історії, суспільстві, культурі, про екзистенцію (як сказала б французька письменниця) української жінки потрібно писати і говорити якнайбільше¹³. І справа не в якихось особливих жіночих амбіціях, і не в помсті за несправедливу зневагу, і не в заклик до жіночого сепаратизму. Просто інакше — при консервації існуючого стану справ — наша культура ніколи не стане нормальною, європейською чи, керуючись нейтральним терміном Дмитра Чижевського, “повною”.

Примітки

¹ Beauvoir Simone. The Second Sex.— New York, 1989.— P. 25.

² Gilbert Sandra, Gubar Susan. No Man's Land // The Place of Woman Writer in the Twentieth Century.—Vol. 1. The War of the Words.—New Haven, 1988.— P. 46.

³ Fetterley Judith. The Resisting Reader // A Feminist Approach to American Fiction. — Bloomington, 1978. — P. 22.

⁴ Ellman Mary. Thinking about Women.—New York, 1968.

⁵Cullers Jonathan. *On Deconstruction//Theory and Criticism after Structuralism.*— Cornell, 1982.— P. 58.

⁶Там само. — С. 48.

⁷Цит. за: Heldt Barbara. *Terrible Perfection//Women and Russian Literature.*— Bloomington, 1987.— P. 4.

⁸Особливістю марксистського і соціалістичного фемінізму, який існує як один з напрямів західної феміністичної ідеології, є акцент на економічній експлуатації жінок, погляд на жінок як на окремий суспільний клас.

⁹Heldt Barbara. *Terrible Perfection.*— P. 13.

¹⁰Там само. — С. 38.

¹¹Назву лише кілька найголовніших досліджень: *Women writing about women.* / Ed. M. Jacobus. London, 1979; *Women and Language in Literature and Society.*— New York, 1980; Gilbert Sandra, Gubar Susan. *The Madwoman in the Attic: The Women Writer in the Nineteenth Century Literary Imagination.*— New Haven, 1979; Gilbert Sandra, Gubar Susan. *No Man's Land: The Place of the Women Writer in the Twentieth Century.*— Vol.1. *The War of the Words.*— New Haven, 1988; Vol.2. *Sexchanges.*— New Haven, 1989.

¹²Gilbert Sandra, Gubar Susan. *No Man's Land.*— P. 17.

¹³Сьогодні, по суті, можна назвати тільки одне дослідження, яке порушує історичні аспекти, а саме: Bohachevsky-Chomiak Marta. *Feminists Despite Themselves//Women in Ukrainian Life, 1884—1939.*— Edmonton, 1988.

1991

ФЕМІНІЗМ ЯК МОЖЛИВИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Одразу почну з двох засадничих моментів.

1) Існує безліч варіантів визначення самого поняття “фемінізм”, навколо якого впродовж багатьох десятиліть точиться полеміка, але цілком можна пристати до загальносформульованої фундаментальної ідеї про те, що “жінка страждає від систематичної соціальної несправедливості з причини своєї статі”¹, і вважати її основою численних феміністичних теорій сьогоднішнього дня (ліберальної, марксистської, радикальної, психоаналітичної, соціалістичної, екзистенціальної, постмодерністської)².

2) Фемінізму як явища або зрілої інтелектуальної течії в Україні не існує ні в суспільному, ні в культурному житті, ні тим більше в науковому аналізі. Фемінізм — феномен “іншої” західної цивілізації, і хоча в Україні в останні десятиліття минулого віку зародилася потужна феміністична традиція (представлена передовсім Наталею Кобринською, Оленою Пчілкою, Ольгою Кобилянською, Іваном Франком, Михайлом Павликом і частково Михайлом Драгомановим), її витоки також ішли з Заходу — від соціалістичних ідей, насамперед відомих праць Фридриха Енгельса, трактату “Поневолення жінок” Джона Стюарта Міла, п’єс Генріка Ібсена і т. д.

Відродження фемінізму в Україні можна так само пояснити в два способи. Воно логічне в час, коли суспільство наворачтається до свободи і одночасно до джерел власної інтелектуальної культури, вивчає національну інтелектуальну історію.

Але, як і сто років тому, феміністичні ідеї викликають у сьогоднішній Україні неоднозначну реакцію. Найчастіше це поблажлива насмішка або агресивне заперечення. І хоча по суті фемінізм поки що виявляється в усних дебатах людей вузького академічного кола, а заперечення проти нього мають побутовий, знижено-вульгарний характер, все ж відомий політик-демократ ніби жартома в одному виступі кидає фразу, що фемінізм така ж загроза для України, як комунізм, а західний доктор-українець, випускник доброго американського

університету роздратовано зводить брови: “Що? Фемінізм? В Україні? Абсурд”.

Пояснення подібного негативізму лежить значно глибше за небажання українських чоловіків поділитися з жінками владою і відповідальністю. Причини принаймні дві. Першу можна окреслити як питання пріоритету, а саме: “Спочатку здобуваємо Україну, а потім усе інше, в т.ч. і рівноправність для жінок”. Друга — глибша — підсвідоме прагнення зберегти певний дуже дорогий, навіть сакральний для бездержавних українців ідеал, пов’язаний з національною ідеєю, а відповідно — національною культурою, суспільністю, ментальністю, усвідомленням національних завдань тощо.

Відродження і повернення — два поняття, які домінують сьогодні в національно свідомій українській періодиці, літературознавчих дебатах і перших постзастійних академічних публікаціях. За поняттями — глибинне бажання відновити історичну справедливість, відродити, повернути відібране і втрачене.

Повернення і відродження досить часто супроводжуються ідеалізацією.

Відбувається ідеалізація (котра найчастіше базується на незнанні історичних фактів або на одномірності погляду на якесь явище) далекого історичного минулого, епох козаччини і гетьманщини, раніше заборонених історичних постатей різних часів, народного ладу життя, звичаїв, національної церкви, нарешті, самої національної культури в тій формі, в якій вона існувала і існує сьогодні, остання є передовсім істинно народною і патріотичною. Ці нові ідеали, романтичні і героїчні, виникли як своєрідна негативна реакція на довгу епоху заборон і переслідувань. (Вони закономірні і виправдані хоча б тому, що ціла українська історія, як реальна, так і інтелектуальна, була історією таких заборон). Вони мають будувати націю і виховувати її для фінального ривка до свободи. Однак мало хто ставить собі запитання, наскільки позитивними, тобто універсальними, гуманістичними, егалітарними є наші нинішні романтичні і героїчні ідеали? Чи не лежать в основі принаймні деяких з них структури патріархальної субординації, пригноблення, наприклад, чоловіками жінок? До того ж останнє може мати не тільки формальний поверховий характер, але й бути глибоко замаскованим за подвійним стандартом — на поверхні захоплення, адорація, в суті — глибинна зневага, відсування на другорядні суспільні ролі, а в літературі — на роль героїні для чоловіка.

Сьогоднішній етап української культури — етап шоку від свободи. Офіційні цінності так званої радянської культури — “соціалістичної за змістом, національної за формою” — з багатьох причин виявилися неспроможними. Культурний вакуум швидко заповнився “поверненням” і “відродженням”. Розуміння, що в нас є історія і культура, принесло деяку полегкість. Однак подолання шоку не може відбуватися лише поверненням до “старого”, “свого”, “рідного”, необхідна інтелектуальна і культурна переорієнтація, відмова від частини старих інтелектуальних орієнтирів і формування нових. Іншими словами, якщо раніше (як і зараз) відбувалася боротьба за форму культури, тобто за її мову, то на часі — праця над її цивілізованим змістом і зусилля проти хуторянізації культури.

Інакше реальною стає загроза консерватизму нового роду. От, наприклад, відомий етнограф пише книжку про Берегиню, в якій закликає повернутися до справжніх, втрачених народних українських цінностей та ідеалів, які в кінцевому результаті зводяться до того, що жінки колись знали багато пісень, вміли вишивати чудові рушники, берегли дім і власне в цьому бачили своє єдине покликання. Ця книжка складає частину демократичного відродження.

Перед тим як відроджувати, варто вивчити, осмислити і проаналізувати. Для аналізу необхідний новий інструментарій, новий погляд. Він може бути не один, їх може і має бути принаймні декілька. В цьому сенсі феміністичний погляд або, точніше, комплекс феміністичних поглядів є лише однією можливістю, але, на мій погляд, однією з найпродуктивніших.

А тепер звернуся до літератури (в якій зосереджені суспільні і культурні ідеали, стереотипи, міфи, національні надії хоча б тому, що література в Україні завжди була і залишається не тільки літературою, а ще й метафоричним виразом політики) і до можливості аналізувати її з феміністичних засад.

Отже, що є предметом феміністичного прочитання?

Ним можуть бути всі художні тексти, а саме: 1) література, з акцентом на те, як вона написана авторами-чоловіками (чоловічі фантазії про жіночі ролі, в яких втілені глибинні психологічні структури); 2) література, написана письменницями, котра, за влучним визначенням Вірджинії Вулф, показує “відмінність погляду, відмінність стандарту”; нарешті 3) спосіб читання художньої літератури жінками (адже, як довели американські критики феміністичного напрямку, читаючи, жінка часто сприймає цінності, погляди і систему мислення, нав’я-

зувану їй автором-чоловіком і в такому читанні не раз втрачає власну сутність).

Далі такий у цілому ідеологічний підхід може і повинен поєднуватися з сучасними методиками текстуального аналізу — психоаналітичним, структуральним, постструктуральним (деконструкція), навіть неомарксистським, якщо останній колись до вподоби.

Які можуть бути результати?

Передовсім, будуть аргументовано зруйновані численні міфи про становище жінки в українській літературі, а відповідно — суспільності.

Перший з них — про те, що жінка займала в ній якусь особливо визначну, навіть визначальну роль. Як правило, за такими твердженнями стоїть зміщення історичних епох (в епоху козаччини жінці відводилася одна роль, гетьманщини — друга, в ХІХ столітті у Російській імперії — третя, в той же час в Австро-Угорській імперії — четверта, в Радянській Україні — п'ята). В дебатах про культурний контекст, як правило, наводяться прізвища першорядних українських класиків Марка Вовчка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, а також інших визначних жінок-письменниць — Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Наталі Кобринської. Можна додати ще кілька прізвищ з ХХ століття — Олена Теліга, Докія Гуменна, Ліна Костенко. Але чи кількість видатних імен може перекреслити той факт, що література і мистецтво були єдиною сферою, де жінки могли виявити себе? В ХІХ столітті все інше було для них закрито, в ХХ — формально відкрито, хоча статистика участі жінок у вищому управлінні державою, партіями, урядовими інституціями, наукою красномовно доводить їхній мінімальний вплив і внесок.

Другий міф — українська культура є культурою жіночою, фемінізованою, відповідно звідси походять всі її біди і проблеми. У свій час Микола Хвильовий аналізував стан української культури через призму дилеми “Європа — Просвіта”. Не буду вдаватися до аналізу змісту, який вкладав у саму дилему Хвильовий, а відзначу, що вона відродилася і знову опинилася в центрі літературних дебатів. Відповідно протиставлювані тези набирають і нових трактувань, як, наприклад:

“Очевидно, більшість, якщо не кожна з так званих “загрожених” культур опиняється перед дилемою “Просвіта чи Європа”, і ці крайнощі уособлюють чоловіче, “стрижнєве” (“Європа”) та жіноче, периферійне (“Просвіта”) начало кожної, як професійної, так і народженої культури. І типовою рисою ко-

жної загроженої культури можна вважати розбалансованість, внаслідок якої гору бере жіноче начало..."³ — пише справді блискучий український прозаїк Володимир Діброва.

Тут впадає в око бажання звести причини загроженості української культури до так званого жіночого начала — слабкого, неінтелектуального, нерационального і т. д. (Ряд означень можна не продовжувати, адже це старий, добре знайомий і давно заперечений на будь-якому науковому рівні, неспроможний набір так званих жіночих ознак).

Третій міф — жінка є справжньою героїнею поезії і прози, вона є ідеалом, об'єктом поклоніння, адорації, натхнення.

Одним з перших представників такої традиції був Пантелеймон Куліш, котрий у вірші за мотивами Пушкіна пише:

Так, жив я на землі, і ти з небес прийшла,
На крилах юності до старощів спустилась:
Ти з раю пахощів з собою принесла,
І світом божества душа твоя світилась...
Ні! не мечта свята — небесний херувим:
Бо дух мій загорівсь огнем твоїм живим⁴.

І той самий Куліш наївно тішиться в іншому своєму творі: "Тодішніх російських книг читати жінкам не було можливості; французької ж вони, на щастя, не знали..."⁵

Однак слід зазначити й те, що ідеал чи, точніше, псевдоідеал вже виродився у повну протилежність типу декларативно-епатажної заяви нового українського авангарду: "Малюйте бабу голубу..." (Віктор Неборак) або в монолог Івана Малковича:

Жінки свавільні, владні, вальтануті
і дуже сильні: двине — і прощай,
чи, як моя, мене зв'язала в люті
й повела на базар, немовби я бугай.
О сотні похитливих купувальниць! —
І кожна пальцями помацує будь-де...
До терлиці прив'язаний, жіноцтво ж — молоде
й цікаве — смик та смик! зненавидів зухвальниць.
У гніві зіслизнув з налігача — і драла:
тікав, як хорт, як чорт, — подалі — в ліс.
У лісі врився в хмиз, і ось — опух від сліз,
міркую, що робить: вернись — уб'є, чи — чвала —
замучить в ліжку (щоб вона пропала),
чи запряже у плуг, щоб в хату не доліз⁶.

Якщо розглядати вірш не як індивідуальну сповідь, а як певний, хоча й зашифрований, документ культури, то в ньому прочитується ціла гама чоловічого погляду на жіноче питання і жіночої реакції на чоловічий погляд — від захоплення і ненависті до переляку і загроженості. Нерівноправність спричинила цілий ланцюг негативних наслідків — чоловіки відсунули жінок на другорядні суспільні ролі, самі ж виявили свою неспроможність у першорядній ролі, вибраній для себе; це, в свою чергу, привело до зневаги жінок у стосунку до чоловіків і до страхів, які чоловіки тепер відчувають. Вибудовується замкнуте коло, в якому немає “добрих” і “поганих”, а всі однаково винні і однаково страждають.

Що може зробити феміністичний аналіз з історією української культури? Перечитати її по-своєму. Зруйнувати, розконсервувати патріархальні структури мислення і народницькі ідеали. Породжений романтизмом народницький ідеал, а саме ідеал літератури, котра служила б визволенню і просвіті народу, консервує старі або розвиває нові патріархальні ідеали, субординацію, сексизм, нерівноправність. (Досить згадати хоча б хutorянську концепцію Пантелеймона Куліша.) Саме таким постає він при феміністичному прочитанні⁷.

Суперечність між фемінізмом і системою моральних орієнтирів народництва розкрилася досить давно. Наприклад, Михайло Павлик, згадуючи у 1907 р. про судовий процес (він відбувся у 1878) над своїм оповіданням “Ребенщуківа Тетяна”, писав: “Карала мене, між іншим, за мої змагання в жіночій справі й наша галицька суспільність, а властиво її представителі всіх партійних відтінків, котрі вигукували проти мене на голос, даний камергоном цісарсько-королівської прокуратури. Всі ті добровільні, патріотичні сторожі “народних святощів” обурювалися на мене...”⁸ Їхнє обурення викликала невинна ідея Павлика, яка одержала назву “вільної любові”, тобто він обстоював право жінки розривати церковний шлюб.

Наша епоха (та, що почалася в 1985 році) в певному сенсі розбудила нову хвилю романтичного народництва. Щоб не захлинутися в ній, корисно пригадати те, що вже колись було.

Романтикам XIX століття минуло бачилося часом втраченої свободи. Тому воно сакралізувалося й міфологізувалося. Але якщо для Куліша недавнє минуле здавалося ідилічно прекрасним, то для Шевченка — дисгармонійним і жорстоким. Дві лінії в українському романтизмі очевидно виявляються через

феміністичний аналіз, коли першим питанням розгляду стануть жіночі й чоловічі ролі і символи.

Мене давно переслідують образи блискучої незакінченої повісті ще одного романтика, Олекси Стороженка, “Марко Проклятий”. Мабуть, немає жодного іншого твору в українській літературі, який би містив на своїх сторінках таку кількість жахливих злочинів, спрямованих проти жінок.

Тема помсти жінці, котра нібито відіграє зловісну роль у житті козака — чоловіка, варіюється і повторюється в долях кількох героїв твору. Спочатку наречена Марка не дочекалася його з Січі і одружилась з іншим. Марко засудить її за зраду і сам звершить свій суд, убивши і її, і її чоловіка. Пізніше він вступить у кровозмісний зв'язок із власною сестрою, а коли злочинне кохання розкриється, то Марко вб'є власну матір, яка стане йому на перешкоді, і сестру, котра під впливом матері відмовиться грішити далі. Але це — Марко Проклятий, диявол, а не людина, приречений вічно жити і вічно мучитися за свої злочини.

Схема жіночої зради і помсти повторюється ще раз у долі іншого козака-січовика. Він вертається до рідного села і потрапляє на весілля своєї нареченої Зіньки, котра так само не дочекалася його з Січі. Він не злочинець і не карає “невірну наречену”, але й не пробачає її, і вона помирає з горя, тобто, по суті, він убиває її непрямо.

Але апофеозом ненависті до жінки стає садистське вбивство ще одним козаком — Кривоносом — прекрасної “жидівки”. Він стинає їй голову шаблею перед своїми козаками-товаришами, щоб довести їм: любов до жінки для нього нічого не важить.

Звідки починається трагедія Марка Проклятого?

Козацьке січове братство не визнавало жінок. І батько Марка, боячись кари, ховав свою вагітну жінку на острові, де пізніше, вмираючи з голоду, вона годувала свого новонародженого звірячою кров'ю. Тому він став людиною-звіром. Жінка (і комплекс її цінностей — сім'я, осідлість, мораль, тобто система обмежень) і козацька свобода виявилися несумісними, що привело до найжахливіших наслідків. З цієї запрограмованої розірваності власне і походить уся трагедія Марка Проклятого.

Окулярно-фантастичну повість Стороженка феміністичний аналіз розглядатиме як розгорнуту метафору. І ця метафора знаменна. “Суспільна несправедливість з причин статі” поро-

джує психологічні хвороби і комплекси, консервує свідомість, а в перспективі програмує відставання культури

Фемінізм, звичайно, не панацея від усіх хвороб і не ключ від усіх проблем, однак це добрий оздоровчий засіб, принаймні для деяких з них.

Примітки

¹ Radcliffe Richards, Janet. *The Sceptical Feminist. A Philosophical Enquiry.* // Penguin Books, 1980.— P. 13—14.

² Tong, Rosemarie. *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction.* San Francisco, 1989.—P.1.

³ Діброва Володимир. Проблема збереження національної тожності за умов тоталітаризму // Слово і час.— 1991, № 3.— С. 17—18.

⁴ Твори Пантелеймона Куліша.— Львів, 1908.—Т. 1.— С. 438.

⁵ Куліш Пантелеймон. Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад.— К., 1843.— С. 146.

⁶ Малкович Іван. Ми вертаєм до хати//Комсомольское знамя.— 1991.— 19 февр.

⁷ Детальніше про це пише Тамара Гундорова у статті “Феміністичний погляд на українську Марусю”//Слово і час.— 1991.— № 6.— С. 15—22.

⁸ Павлик Михайло. Твори.—К., 1959.— С. 651.

1991

BETWEEN FEMINISM AND NATIONALISM: NEW WOMEN'S GROUPS IN THE UKRAINE

In October 1990 the Second Congress of Rukh — the main opposition force in Ukrainian politics — took place in Kiev. At the Congress the name of this mass organisation was changed from the Ukrainian People's Movement for Perestroika (or *perebudova* in Ukrainian) to the People's Movement for the Revival of the Ukraine. By then, the movement had between 5 and 6 million members and supporters.

"There is nothing to restructure", proclaimed the Congress. We must start building a new independent and democratic Ukraine. So it is appropriate to ask what will be the role of women in the new Ukraine? In fact, what has it been for seventy-two years? Are there any changes in women's lives, self-understanding and social status comparable to the radical changes in society at large? Do women plan to influence the political and social life of their country and how will they formulate and protect their own interests?

It may seem that in the Ukraine nobody is really interested in answering these questions, even women themselves. Everything concerning women has traditionally been treated as secondary. Women's studies does not exist as a scholarly discipline. Sophisticated sociological investigations among women or concerning women's issues were never carried out in the Ukraine. An independent women's movement is only just emerging. And it does not yet have a clearly formulated feminist ideology, or a really strong leadership.

The position of women in the Ukraine

The life of women in modern Ukrainian society is unenviable and grey. Moreover, attitudes towards women are abnormal. Women have never tasted the fruit of the equality of sexes under socialism, as proclaimed by all three Ukrainian Constitutions adopted during the seventy-year period of socialism. The alleged constitu-

tional equality was underpinned by economic exploitation, easily shown by statistics. The numerous state laws protecting women and forbidding them to work at night and in dangerous industries were never implemented. Thus, women's rights as mothers were protected mostly on paper.

Women make up 54 per cent of the Ukrainian population and 51.5 per cent of workers and employees in the Ukraine. However, 35.7 per cent of women are engaged in heavy physical labour.¹ Millions of women are working in conditions that violate the labour code and 25 per cent of women in the Ukraine work in conditions dangerous for their health. Every third woman in Ukrainian industry works nights. For hard physical labour women receive wages from 25 to 30 per cent lower than average. The situation is similar in other Soviet republics.

Soviet Ukrainian society is structured with a dual role for women: one is that of worker in a plant or on a collective farm, usually for a small salary; the other, as a housekeeper at home and a mother, responsible for feeding and bringing up children. Women were never admitted to the economic or political elite in this society and they are not admitted now. The Soviet state inherited a system of feudal bureaucracy that never accepted women. And the communist patriarchy was always suspicious of women in any kind of leading role.

The number of women among the supervisory personnel of plants in the USSR is very small — just 12 per cent. On 1 January 1990, only 5.3 per cent of women worked as directors in Ukrainian industry and agriculture.² Consequently there was never a female minister in the Ukraine and there is no prospect of having one in the near future. A feminisation of certain fields has also occurred. For instance, 75—80 per cent of school teachers and cultural workers in the Ukraine are women. The reason is obvious. For decades, the job of a school teacher was treated as secondary and the salary was low.

Approximately 30 per cent of the members of the Supreme Soviet of the Ukraine of the 10th convocation (1985—1989) were women. This percentage was fixed "from above" by the Communist party and was repeated with little variation every five years from one convocation of the Supreme Soviet to another. And it was easy to do this, because the deputies were not really elected, but appointed. A woman in the Ukrainian parliament played a token, symbolic role and was not accepted in the leadership. At the same time, the Ukrainian Supreme Soviet played a secondary role, compared with the Central Committee of the Communist Party

of the Ukraine and even the Ukrainian Council of Ministers. That is why it became possible for a woman, Valentyna Shevchenko, to be the Head of the Ukrainian Supreme Soviet from 1985 to 1989. Her position, however, never reflected equality of the sexes, but served merely as propaganda. She never posed questions about the position of women in the Ukraine and was among the toughest of Communist party hard-liners in recent times.

The Communist party in general, and its Ukrainian subdivision in particular, never admitted women to its highest ranks. The participation of women in various elected party organs and boards was strictly regulated and also approached 30 per cent. But these were regional, raikom, city and obkom party bureaus. The number of obkom and raikom first secretaries was obviously far less than 30 per cent, though this statistical information was never published.

Misogyny and sexism are deeply rooted in modern Ukrainian society. They find expression in numerous psychological clichés, in behaviour patterns, in political and popular culture, in literature, art, elitist painting, poetry, street posters and in dirty jokes.

This misogyny appears in different forms — women's beauty and loving heart are idealized in poetry, written by men. In fiction, women are usually depicted as emotional creatures with a longing towards "true love". The walls of the subways in big cities are plastered with pornographic posters. Numerous beauty contests have become a major television entertainment. And among the new subjects of political rock music are children who have been left by their mothers in orphanages (fathers, by the way, are never mentioned). This list goes on. Unfortunately these phenomena have not yet been properly studied. Their roots, however, lie not only in the legacy of seventy-two years of communist regimes, but also in a strong peasant ethos, in Christian traditions and in certain aspects of Ukrainian history and culture specific to a non-sovereign country.

Political change in the Ukraine

After Gorbachev became General Secretary of the Communist Party in April 1985 and launched perestroika, it was not particularly noticeable in the Ukraine for its first five years. People joked that with Volodymyr Shcherbitsky as the head of the Ukrainian Communist party, the Ukraine would remain a Brezhnevite sanctuary for ever. But the process of change, although much slower

than in Moscow or in the Baltic republics, could not be stopped. By 1990, it had become radical in the Ukraine.

The year 1990 marked the beginning of the transition period from the old socialist society of economic stagnation and political oppression of individuals to some sort of new democratic society in the Ukraine. In 1990, the democratic forces were intellectually and politically strong enough to proclaim that the second-largest republic of the USSR should become an independent state, subject to international law.

So the period of swift political change started in 1990. The first free elections to the Supreme Soviet of the Ukraine took place in March. Founding congresses of new parties and political organisations happened in the Ukrainian capital, Kyiv, nearly every month. Miners' strikes took place and, in the autumn, students went on political hunger strikes. There were huge rallies in most Ukrainian cities every other Sunday, as well as numerous meetings and discussions. Most important, 1990 was the year of radical shifts in people's views, ideas and consciousness.

The clichés started to crumble in people's minds and this was the major "territory" of this peaceful revolution. Women progressively became involved in the ecological, educational and cultural movements for the revival of the Ukrainian language and culture, for the protection and restoration of Ukrainian architectural monuments, and for a safe environment. The idea of national revival of Ukrainian sovereignty and independence became the most appealing for women activists.

At the beginning of perestroika, one might have supposed that women as members of the newly formed democratic political organisations, and as demonstrators in huge street rallies and demonstrations, would come to occupy at least some leading positions in the official political structures of the Ukrainian republic. However, the results of the first free elections to the Congress of People's Deputies of the USSR in 1989 and to the Supreme Soviet of the Ukraine in 1990 demonstrated that the role of women in the leadership actually decreased.

In the Ukraine, 38 women (16.3 per cent) were elected to the Congress of People's Deputies, 6 of whom were given "saved" seats by the Soviet Women's Committee. Maria Orlyk, the former Deputy Prime Minister of the Ukraine and the Head of the Ukrainian Women's Committee, was one of those delegates. Alla Iaroshyn's'ka, a journalist from Zhytomyr, who won her position following a severe struggle with the head of the local party organisation, became the only woman-deputy, representing the demo-

cratic wing in the Ukrainian delegation and the only Ukrainian woman member of the Interregional Deputies Group — the official opposition.

In the first free elections in the Ukraine in March 1990, only 13 women were elected to the Supreme Soviet's 450 seats. Five of them were running in the elections on the Rukh platform and joined the opposition minority — Larysa Skoryk, a Rukh activist and one of the most popular deputies in the Ukrainian parliament, Iryna Kalynets, a former political prisoner from Lviv, Mariia Kuzemko, a journalist from Ternopil, Kateryna Zavads'ka, a school teacher from Ternopil region and Tatiana Iakheieva, an economist from Chernihiv. Six were members of the Communist party and joined the conservative majority in Parliament.

There were 939 070 women in January 1990 in the Communist Party of the Ukraine (28.5 per cent of party members). At the 27th Congress of the CPSU in 1986, 27.7 per cent of the delegates were women. And, in 5 years, at the 28th Congress of the CPSU in June 1990, only 7 per cent were women. The reduced number of women among the Communist party congress delegates may suggest that women are no longer interested in party activities and, according to my own observations, they are actively resigning from the Party. The mass process of resigning from the Communist party started in the spring of 1990.

The membership of women in different oppositional structures also turned out to be very small. Rukh is the largest opposition political body. Its founding Congress took place in September 1989, at which there were 98 women delegates out of a total of 1 109 (8.8 per cent). Not a single woman made a speech or participated in a discussion. Only 3 women were elected to the executive bodies of Rukh (Larisa Skoryk, an architect, Mariia Kuzemko, a journalist, and Halyna Antoniuk, a chemist), along with 45 men. The Coordinating Council of the Kyiv Regional Organisation of Rukh consisted of 75 men and 5 women and included Skoryk, Antoniuk and also Lina Kostenko, a poet, Kateryna Zelenska, a journalist and Oleksandra Fedoruk, a scholar.

At the Second Congress of Rukh the situation was similar. Out of 2 020 delegates, 10.24 per cent were women but only 2 women were speakers (Larisa Skoryk and Liudmila Truchmanova). I do not include those women who addressed the Congress merely with greetings, such as the chairwomen of different emigre women's organisations. The Congress elected the central leadership of Rukh. Only two women won posts — Larysa Skoryk and

Mykhailyna Borodai who is also deputy of the Head of the Kyiv Rukh Board.

The membership of the Ukrainian Parliament and the delegates of the recent Communist party congress and two Rukh Congresses shows that women were not able to compete successfully with men in free elections to a soviet or to a party conference of any level. Oppressed economically and politically for decades with their double burden as professionals and housewives, Ukrainian women were not ready to compete with male politicians. And society did not encourage them in such competitions.

Society, moreover, obviously did not want any more women politicians of the old type. During the elections to the Congress of People's Deputies of the USSR, two women workers were running for election in one of the Kyiv electoral districts. Both of them lost because people no longer trusted women deputies from the working class, usually appointed by the apparatus and obedient to its requests: a female puppet who may be of working-class origin, but who reads speeches written in the raikom.

Such stereotypical female speeches at any major political meeting, congress or conference consisted of criticism of some minor, usually economic item, and of expressions of gratitude to the party and of support for its external policy (e.g. "We women-mothers support the peaceful policy of our party because, as women-mothers, we need peace to bring up our children" etc.). The tone of such speeches has now changed, but the main ideas are preserved: namely, motherhood and all the problems connected with it, are primary for women. One most recent example from Kyiv political life is a speech delivered at a communist celebration of the 73rd anniversary of the Great October socialist revolution by a young woman collective-farmer from Kyiv oblast. She condemned Rukh and praised the "socialist choice" of the country.

During 1990, a wide range of political parties formed and officially registered in the Ukraine. These parties declared themselves an anti-communist opposition. There were, however, few women in the leadership or on the executive boards of these newly formed political parties (Republican Democratic, Christian-Democratic, People's, Social-Democratic, etc.).

Most of the parties' documents neglected to mention women's problems and interests. Only the Peasant-Democratic party paid attention to women and women's issues. In the Declaration of the Main Principles of the Ukrainian Peasant-Democratic Party, sections 11 and 12 were wholly devoted to women: the cult of

mother and child and widows, orphans and single mothers, respectively. The authors of the declaration first urged society to take care of women and children in the contaminated environment of the Chornobyl area. But then they made pathetic and rather mythical statements. The republic must revive the ancient cult of *Berehynia* — the main goddess of home cosiness, the cult of the mother (keeper of the family and nation) and the cult of the child. The word cult is repeated three times. This general cult of women is the continuation of the traditional orthodox cult of the Holy Virgin (the religious background is very strong in the declaration which even finishes with a section called The Prayer). There is also the cult of the Ukraine which is traditionally associated with a whole range of female images from folk and romantic poetry (primarily that of Taras Shevchenko) to images of a widow or a mother who is left or betrayed by her ungrateful children. Then the declaration stresses the resolution to protect widows, orphans and single mothers. And, in the same section, it says that the party wants to improve labour and safety conditions for men and to increase men's salaries in order to provide them with the possibility of feeding their families and keeping them healthy.³

Sometimes the understanding of women's interests by the so-called "rights" (communist party bureaucrats) and democrats is strikingly similar and patriarchal in its essence. The newly elected Supreme Soviet voted for the formation of a special commission dealing with the problems of women, called the Commission for Women's Problems, Protection of the Family, Motherhood and Childhood. The very title reflects the concept of the commission's activities — women's concerns are supposed to be exclusively identified with the welfare of the family and children. Although communists speak about an abstract Soviet family, nationally conscious peasant-democrats are concerned with a genuine Ukrainian family.

Obviously motherhood, and more so childhood, must be taken care of by the state, especially when the situation is critical. And it is critical. There are 70 000 orphans in the Ukraine and the material state of the children's homes and orphanages is dreadful. Medical care in maternity hospitals is another big problem. The infant mortality rate in the Ukraine was 14,5 per 1000 in 1987.⁴ The mother mortality rate during childbirth is also high.

The best treatment for these social diseases, as they are understood by the Supreme Soviet and by some political spokespersons, is to help women to return home to their primary and nat-

ural obligations. During the debates on the title of the commission and its functions, one of the deputies said: "We should restore her [woman's] role in society as the main carrier of the genetic code and hereditary information about the traditions, customs, culture, etc. ..." ⁵ When the deputy Valerii Khmel'niuk (the first secretary of the Odessa city Communist party council, who was running in elections for the head of the Supreme Soviet of the Ukraine in July 1990) was asked about his attitude towards women's problems he said:

"We shouldn't deceive and fool ourselves any more claiming that emancipation saved women from slavery. A whole range of laws should be adopted, which would forbid a woman to work more than 4 hours per day. That's the most urgent question..." ⁶

As for introducing women to political activities or economic administration — this is out of the question.

Thus emancipation is considered something evil and unnatural. But the system of Soviet or communist patriarchy which gave woman a false liberty, which permitted her to work physically but never allowed her into the ruling elite, which never tried to persuade men that family obligations and child rearing do not lie only in the sphere of women's interests, was not considered evil or unnatural. Some politicians would like to create a false enemy called emancipation, as if unaware that Ukrainian women never enjoyed real emancipation in the Soviet Union.

Emancipation and feminism are rather unpopular terms. Even two years ago, feminism as a notion was never mentioned. Now it is sometimes mentioned, though mostly critically. Women, except a narrow circle of women writers or literary scholars, do not know for sure what it signified. In 1990, for the first time, they tried to start a broader debate, to study the Western intellectual experience in this field, to work out their own concepts and to apply a feminist approach to society and culture. The reaction of male-dominated scholarship towards this attempt was rather hostile.

"Emancipation is nonsense" — a respected Ukrainian literary scholar told me in a private discussion. "Feminism is a dead and destructive theory, already forgotten in the West", declared a prominent economist and Rukh advisor. When a woman scholar criticises her male colleague, he may ignore or dismiss her criticism. "As a woman she is too emotional and neurotic," said a member of the Ukrainian Academy after being severely criticised by a woman scholar for his works on Marxist-Leninist theory of literature. Even in the Supreme Soviet, the speaker sometimes

stresses that women deputies are listened to because they are women, not because they are reasonable. The general public, and even journalists, usually ascribe to the activities and statements of women-politicians certain mystical features of female psychology. "A woman is a woman", wrote the newspaper of the Ukrainian Communist party *Radians'ka Ukraina*, commenting on the resignation of the British Prime Minister Margaret Thatcher as the decision of a true woman ready to sacrifice her own interests to the interests of the party. The strangest thing is that the article was also written by a woman.⁷

Ukrainian women's organisations

Now for the first time in the history of the Ukraine, women have started their own organisations with obvious political and feminist orientations. These organisations were formed in opposition to the official women's organisation of the pre-perestroika and perestroika period — the Republican Women's Committee. For decades it was politically conformist, operated under the control of the communist patriarchy and played a secondary and propaganda role. It is an all-Union structure with its centre in Moscow and with local zhensoveti in every Soviet republic. It was, and it is, an unimportant, "token" organisation which never raised the question of real equality — political, economic or professional — for women.

There are 57 000 zhensoveti (zhinocha rada in Ukrainian) in the Ukraine. I remember quite clearly how they were formed. After Gorbachov's speech at the 27th Congress of the CPSU when he called on the country to strengthen the women's movement, the Institute of Literature of the Academy of Sciences of the Ukraine (a research institution for literary scholarship where I work) received a command from the local raikom to form a zhinocha rada, to elect its board and to report immediately to the raikom about the results. It caused certain animation in the Institute, men invented sexist jokes, women were embarrassed, but the board was elected and the raikom obtained the necessary information. From that time on, nobody in the Institute ever mentioned the existence of this body.

The Republican Women's Committee has its own journal, which is the single women's journal in the Ukraine, published under the title *Radians'ka Zhinka* (Soviet Woman). It was founded in 1920 and reached a circulation in 1990 of 2 085 500. In 1989

and 1990, it published poetry and fiction, usually love poetry and fiction of a romance style, some general political material, articles about Chernobyl and the economic problems of women workers at some Ukrainian factories and farms. It has never, however, raised questions of political equality; it has never published statistics on the number of women employed in dangerous industries, such as the chemical industry, or the number of women working now at the Chernobyl nuclear station and its effect on their health. It has never raised the question of feminism, feminist theory and feminist studies.

The first independent women's organisation formed in 1990 was the Ukrainian Women's Union (*Soiuz Ukrainok*) which was originally founded in Lviv in 1917, became a large movement of more than 50 000 members and existed until 1939. It was reestablished by the Ukrainian women's conference held also in Lviv on 21 February 1990. Later that year, branches of the Union appeared in Kyiv and in other Ukrainian cities, though mostly in the Western Ukraine. The first paragraph of its Statute declares: "For centuries a Ukrainian woman was the guardian (*Berehynia*) of the home hearth, took care of the customs of the ancestors, national language, morality, ethos, education, culture, participated in the struggle for the high ideals of Ukrainian statehood." The main goal of the Ukrainian Women's Union is to take care of the formation of national consciousness, to engage women in public activities and to elevate the spirituality of Ukrainian women.

The term *Berehynia* mentioned in the Programme of the Peasant-Democratic Party and in the Statute of the Ukrainian Women's Union is relatively new and also an offshoot of perestroika. Probably it is one of its paradoxes. It became widespread after a popular book of the same title by the Ukrainian ethnographer Vasyl' Skurativs'kyi.⁸ The book described Ukrainian rural culture and was actually written to call on people to preserve it. So *Berehynia* is the main symbol of this rural culture, the home hearth itself, the peasant house with all its attributes, towels and pillows with embroidery, hand-made rustic furniture, rituals of the rural holidays, folk costumes, etc. A woman singing folk songs, sewing a folk blouse, teaching the same to her daughter and granddaughter is the centre of this idyllic world of the lost and adored past.

The paradox of this book, and of an entire range of similar publications, is that the salvation of rural culture, which is considered identical with the whole national culture as such, means restoring its peasant patriarchal structures. The book provides not

only thorough depiction of ethnography, but also makes an attempt to revive a certain ideology. The author often scolds modern Ukrainian women for not being able to sing a folk lullaby or to embroider a towel, reproaches them for preferring modern rock music to folk songs. And the women, especially in the rural regions of the Ukraine, are taken in by such propaganda. They are eager to revive forgotten domestic industries. They believe themselves to be the only bearers of folk culture. They come to their meetings wearing folk costumes, though most of them do it not to show that they are able to make a costume themselves, but to confirm their willingness to struggle for the Ukrainian cause.

The primarily cultural and educational goals of the Ukrainian Women's Union are, in certain respects, successors to those of the pre-war Union and to the movement of Galician women of the 1880s. Martha Bohachevsky-Chomiak analyses them in her book *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life 1884—1939*. The main dilemma of the movement is reflected in the title of the book. The activists of the first Ukrainian women's groups usually denied that they were feminists, subordinated their interests and the struggle for their rights to the general cause of the Ukrainian nation. Thus the family never became an object of their criticism. On the contrary, it was viewed as the institution which deserved strengthening, a sort of national opposition. One can speculate that while for Europeans and Russians the family was seen as an extension of state power, for the Ukrainians (as for some other subject nationalities) the function of the family was perceived as the preservation of the cultural autonomy of the nation against the encroachment of the state.⁹

Just recently when national culture was threatened by Russification, family remained the only refuge where parents taught their children the national language, traditions and even religion (in the case of the Uniates in the Western Ukraine). At the same time, with perestroika and the creation of different cultural societies such as the Taras Shevchenko Society of the Ukrainian Language, women faced the need to formulate their own spheres of interest and values outside the domain of the family. Increasingly, they rejected the very idea of traditional peasant family subordination — women to men, young to old, children to parents.

These two tendencies in the new women's movement in the Ukraine, emerging feminism and national self-assertion, which sometimes go along with the protection of traditional values, are reflected in the first issue of the new women's newspaper, *Halychanka* (Galician Woman), published in L'viv, in October

1990 with a circulation of 10 000. The newspaper is planning to publish twice a month. An editorial on the first page stresses the need to struggle for real equality, the last page gives recipes for good housewives. A picture of a smiling young woman in national costume is on the cover. The traditional image of a Ukrainian woman, often publicized in most Ukrainian journals and newspapers of the recent period, is also promoted here.

In February 1990, a small group of women Rukh activists (Maria Vlad, Lilia Iaremenko, Halyna Antoniuk, Kateryna Motrych, Maria Drach and others) started the first independent political women's group — Women's Community of Rukh (*Zhinocha Hromada Rukhu*). It began its activities stressing the ecological problems of Kyiv. The main task was to organise women's efforts to save children of the Chornobyl zone from the damaging effect of radiation. In May and June, lectures by women scientists on radiation problems held in the Ukrainian Writers' Union gathered a great number of listeners. On 15 May 1990, when the first freely elected Ukrainian parliament started its work, activists of the Women's Community of Rukh were on the square in front of the Parliament building with slogans and demands that the Chornobyl question be added to the agenda of the parliamentary session, that the Chornobyl nuclear plant be closed immediately, that food should be checked in Kyiv and the Chornobyl area, and that children be given the possibility of spending summer vacations outside contaminated areas. Later in the summer, the women's group working through Rukh, sent the rest of Chornobyl children outside the contaminated districts. The Women's Community also supported all political initiatives of the democratic forces, the student's political hunger strike in October 1990 and participated in demonstrations against the new Union Treaty.

The weakest item in the ideology of the group concerned women's interests. While the political aspect was quite clear, the feminist remained vague. There were continuous debates in the group about its future activities. Some of the activists, and even "ideologists" of the Community, believe that women should be politically active only during the present state of unrest in the country but in the future, when the goals are fulfilled and the Ukraine is independent, women should return home to fulfil their primary maternal obligations.

A minority in the group believed that women need equal positions in all spheres of social and political life, and that the road to emancipation is only beginning. The advocates of the first view say: "Emancipation is good for the West, but it is not ade-

quate in our country, when we face the danger of the ecological disaster of Chernobyl and the national disaster of Russification which in the future, if the Soviet empire manages to survive, might reduce the Ukrainian language and culture to ashes. Do we need equality of sexes in a country which is the colony of another country?" Larysa Skoryk, a member of the Parliament, formulated her attitude to this problem in an interview for *Radians'ka Zhinka* in the same fashion: "Why did I struggle so persistently for a place in Parliament? If the editors of the women's journal hope that I'll say that I wanted to promote the problems of women, I shall disappoint them — no, I did not. I think that these problems are important and we shall push them forward. The main thing is to solve the problems of the whole society, to solve the problems of the Ukraine."¹⁰

The contradictions of the movement, or its dilemma, may be perceived in an article by Sofiia Maidans'ka, a poet and a member of Rukh, where she outlines her view of the most urgent tasks for the Community. It consists of fourteen items which deal with cultural, educational and medical issues. Sofia Maidans'ka stresses that the former women's organisations of the beginning of the century put forward not feminist but genuinely national tasks¹¹ and that we should continue this tradition. So the cause of governing the state should be left for men; and the family and culture — for women. She expresses, however, her discontent at the way Ukrainian men ran the state both in the very distant past and today.

In October 1990, nonetheless, the members of the Women's Community of Rukh adopted their statute, which indicates a different attitude to women's interests as such:

The Women's Community of Rukh calls on women to reject the patriarchal values of the past, to fight for genuine equality of women and men in society, in guarding the home hearth, in bringing up children, and in political and social activities. The traditional patriarchal division of roles has already brought, and will bring again, devastating results to the whole Ukrainian society.

So the Community, concentrated mainly around the Ukrainian Writers Union, and comprising a number of women writers, showed that it was ready to examine feminist ideas and to understand that nationalist and feminist ideas do not necessarily contradict each other. Yet little is known about feminist ideas and Western feminist experiences because no feminist ideas ever penetrated through the ideological iron curtain which separated the USSR from the West.

Another important group in the Ukraine is the Organisation of Soldiers' Mothers. From its inception, it became the most politically powerful women's group. Mothers (not the parents or fathers!) of soldiers who had died or who had been killed in the Soviet Army contacted one another to demand investigations and trials. Then the mothers of soldiers who had not perished but who, for example, had been beaten by their officers or who had served in regions of national conflicts in the Soviet Union like the Central Asian republics, Armenia and Azerbaidzhan, also joined the movement. Mothers started to demand that their sons serve only on Ukrainian territory. Students who were on hunger strike included this in their own package of demands. After long debates, the Supreme Soviet decided that the citizens of the Ukraine should serve in the Soviet army only on the territory of the Ukraine or go to other republics on a voluntary basis.

The founding congress of the Organisation of Soldiers' Mothers of the Ukraine took place on 8–9 September 1990, in Zaporizhia. Its Resolution appealed to the Supreme Soviet of the Ukraine not to sign the new Union Treaty, to form the Ukrainian National Armed Forces on a professional basis and to recruit citizens to the divisions of KGB and Ministry of Interior strictly on a voluntary basis. These and fourteen other demands were political in essence. The Soldiers' Mothers demanded the formation of a special Supreme Soviet commission to investigate the deaths of Ukrainian citizens while serving in the army.¹² Liudmila Trukhmanova, the mother of two soldiers, became the head of the organisation.

The significance of the group was stressed when Trukhmanova became a member of the official parliamentary delegation of the Supreme Soviet of the Ukraine at the negotiations between the Ukrainian Supreme Soviet and the Soviet Defence Minister, Iazov, in October 1990. Trukhmanova spoke about this mission at the Second Congress of Rukh. She stressed the women's resolve to struggle for their demands. She said: "We are the strongest and the most dangerous movement, because we are a women's movement."

Activists of the Women's Community of Rukh and Ukrainian Women's Union joined in the activities of the Organisation of Soldiers' Mothers, in particular in helping to hide deserters from the Soviet Army, and in organising press conferences and meetings in Kyiv in order to attract more public attention to the state of affairs in the Soviet army.

Paradoxically, the mothers' movement which embraced women of different nationalities (those from the Eastern Ukraine are mostly Russian speakers and Liudmila Trukhmanova is Bulgarian) and of various strata (workers, intellectuals, collective farmers, etc.) from the beginning tended towards both feminism and nationalism. Mothers were galvanized by the will to protect their grown-up children. They addressed an issue ignored by society. They proposed a solution far from either traditional or feminist women's concerns. Never interested in any theory of liberation, they challenged society and asserted both their political maturity and ability to articulate the feminist agenda.

Conclusion

On the old Kyiv hills close to the ancient monastery of the twelfth-century Pechers'ka Lavra stands a huge monument — a woman more than 100 metres high with a shield and a sword. The statue, hated by the citizens of the city, has a dreadful face, full of anger. It was erected in 1980 to commemorate the thirty-fifth anniversary of victory in the Great Patriotic War and was meant to symbolize the Motherland. This fearful, strong, merciless goddess of the atheist society differs greatly from a timid home guardian of peasant ethos and from Holy Mary, specially worshipped by the orthodox Christians. The woman idol with a sword demonstrates the total lack of femininity, being a symbolic macho-woman of the male-dominated society. In order to survive, Soviet women had to become such machos — mothers and housewives, doomed by their men to manual labour and inferiority, who lost their femininity and instead acquired profound and unacknowledged psychological problems. The road to assuming a visible role in Ukrainian life and to developing a feminist ideology will probably take many years but the first women's groups of 1990 give at least some hope that Ukrainian women have already chosen it.

Notes

¹ Koval's'ka N. and Oleksandrova T., *Zhinsky Radians'koi Ukrainy* (Kyiv: Polityvydav, 1990). — P. 8.

² Social'na statystyka.— *Pid praporom Leninizmu*— 1990. — N 4.— P. 48.

³ *Literaturna Ukraina*. — 1990.— 5 липня.

⁴ *Zhinky Radians'koi Ukrainy*.— P. 32.

ten' 38. — P. 42.

⁶ *Persha sesia Verhovnoi rady URSR dvanadtsiatoho sklykannia*. Biuletyn' 73. — Pp. 52-53.

⁷ *Radians'ka Ukraina*. — 1990, 25 November.

⁸ Skurativs'kyi Vasyl'. *Berehynia* (Kyiv: Radians'kyi Pys'mennyk, 1988).

⁹ Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves* (Edmonton: CIUS, 1988). — P. XXII.

¹⁰ *Radians'ka Zhinka*. — 1990. — N 8. — P. 3.

¹¹ Maidan's'ka Sofiia. — "Poky maty u tobi zhyva' *Literaturna Ukraina*. — 1990. — 9 August.

¹² *Literaturna Ukraina*. — 1990. — 11 October.

The collapse of old communist structures in the former USSR and the dramatic rise of new, self-confident, nation-states caught the world by surprise. The void left by the disintegration of communism is being filled by nationalism. For feminists in the region this poses a particular dilemma. Nationalism demands the unity of an entire people around the national idea. The feminist who challenges gender relations within the national culture risks being called a traitor. But the national movements have also created opportunities for feminists. As the old social order collapses, feminists have a chance to build a new, more egalitarian society. One of the greatest tasks feminism faces in this decade is to understand its relationship to nationalism. As a feminist from a country in the throes of struggle for its national independence I think I have a special contribution to make.

This year the women's voice has finally been heard in Ukraine. But the message that women are sending is a contradictory one. Exhausted by the double-burden of work and household chores, by queues and chronic shortages, brutalized by society, many long for the traditional Ukrainian family which they imagine to be one in which the male is chivalrous and a secure provider, and women have the time develop their "feminine" qualities. Yet there is a small minority voice which argues that this anachronistic vision will lead women into a new dead-end, and offer instead a feminist alternative. One of the problems we face in making our case is the lack of awareness of indigenous, national sources of the feminist tradition.

My first task is to research the cultural and intellectual history of Ukrainian feminism. The women's movement and feminist thought emerged in Ukraine in 1880s, in the western regions which were part of the Austro-Hungarian Empire. Feminist ideas were an essential part of Ukrainian intellectual life of the period. They served as a vital link to European cultural processes and had an enormous impact on prose, poetry and publicism. Ukrainian

writers such as Lesia Ukrainka, Ol'ha Kobylans'ka and Natalia Kobryns'ka were the key proponents of this new cultural message. These ideas were carried forward into the political arena by the first mass women's organization — the Union of Ukrainian Women.

The above mentioned writers established a feminine (and at times feminist) tradition in Ukrainian literature which persists to this day. That tradition came into conflict with the dominant Ukrainian cultural mode: male, patriotic and populist. These problems are uncannily repeated in the 1990s. The difficult relationship between feminism and populist nationalism — quintessentially a debate over questions of cultural modernization — persists. I was caught in the conflict when an editor initially refused to publish the first modern collection of Ukrainian feminist literary criticism on the grounds that at this critical political moment, feminist issues could not be allowed to detract from the struggle for independence. I hope to examine the tension between the two traditions of Ukrainian culture. To date, the only work on the history of Ukrainian women's movement is Martha Bohachevsky-Chomiak's, *Feminism Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939* (Edmonton, 1988). My project will take the debate further. Building on the research which has been done in social history, I will explore the history of ideas. I will also try to situate the debate in Ukraine within the larger European context.

The feminine tradition in Ukrainian literature — from Marko Vovchok to Lina Kostenko has never been studied. Yet Ukraine has produced many serious women writers and poets, whose work is very intellectual. Living in a culture dominated by a peasant social milieu, their writing marked a significant contribution towards the modernization of an agrarian society, and towards integration into the European cultural mainstream. The emerging national movement, however, always felt threatened by this strain in Ukrainian literature, and women writers were invariably accused of deviating from “national” culture, from their “national roots”. To delegitimize this feminist current its opponents developed a theory, which has taken on the status of a national myth, that Ukrainian women, in contrast, of course, to Russian women, had high social status and that feminism was superfluous. Nonetheless the feminist tradition in Ukrainian literature was sufficiently weighty for it to become a subject of polemics amongst the country's cultural elite.

The dominant male tradition in Ukrainian literature was formed in the early 19th century. Since Ukrainian was spoken only by the peasant masses (the ruling elites spoke Russian), that literature had no choice other than to seek its roots in peasant society, and invariably became constrained by its patriarchal structures. In a stateless nation, literature always had an instrumental role, namely the forging of a national community, and it became victim of its perceived social and national mission. A feminist reading of male writers can provide insights into the larger debate on the "Europeanization" of Ukrainian culture and the unique voice of women writers in this respect.

I am applying for the fellowship because to develop intellectually I need access to contemporary feminist scholarship. I am attracted by the Bunting Institute's strong commitment to women's education, the international and comparative dimension it offers, and by the prospect of dialogue with a broader community of women. Harvard is also a leading centre of Ukrainian scholarship and the library has rich resources in this area.

1992

ПОСТТОТАЛІТАРНА КУЛЬТУРА ЯК НОСІЙ ЗНЕВАГИ ДО ЖІНОК

Українське суспільство часто характеризується як постколоніальне, посткомуністичне і посттоталітарне. Деякі аналітики не від того, щоб назвати його також постмодерним і постіндустріальним, що звучить сумнівно, враховуючи наш історичний та економічний досвід. Крім того, навіть перші три “пост” — усього лише лозунги. Складні й суперечливі суспільні процеси, що часто не мають аналогів навіть у сусідніх країнах з більш-менш схожим минулим, не можуть зводитися до схоластичних дефініцій.

Звичайно, ми живемо в епоху розпаду тоталітарних режимів. Звичайно, сталінізм, фашизм та більш “м’які” комуністичні системи зовсім недавнього минулого (до яких належала і Українська Радянська Соціалістична Республіка) належать історії і стають предметом винятково наукового вивчення. Однак дійсність після епохального перелому не почалася з нульової позначки. Ейфорія з приводу розпаду комунізму змінилася розумінням, що тоталітаризм, його специфічна культура і способи мислення відходять болісно і повільно.

Після краху комунізму і радянської імперії в суспільстві з’явилася ідеологічна і культурна порожнеча, яка має заповнитися новим змістом. Суспільство глибокої економічної кризи, соціальних контрастів, політичної та ідеологічної етики шукає ідеали в двох сферах — у донедавна забороненому історичному минулому і на не менш забороненому Заході. Крім того, воно схильне оцінювати недавнє минуле за принципом повного заперечення. На цій основі з’являються цілком нові культурні явища.

Наприклад, на основі того, що при соціалізмі емансипація була нібито офіційно проголошеною і конституційно закріпленою принципом, тепер вона відкидається на користь повернення жінок до традиційних домашніх обов’язків. Те, що емансипація та рівність статей були тотально дискредитовані

радянською практикою і існували тільки на папері, мало хто згадує або часом свідомо не хоче згадувати. В процесі новітнього переосмислення статусу жінки відіграє роль і той фактор, що впродовж останніх сімдесяти років поняття жіночої емансипації було частиною дуже непопулярної комуністичної і, крім того, іноземної (російської) ідеології. Про національну українську феміністичну традицію ніхто, звісно, не згадує. Відповідно сьогодні слова “фемінізм” чи “емансипація” перетворилися на політичну лайку.

У процесі формування нового, нерадянського ставлення до жінок відновлюється або витворюється заново різного роду патріархальна міфологія, що є частиною так званого національного відродження. Водночас із Заходу насувається масова культура ляльок Барбі, посередніх відеофільмів, конкурсів краси, в яких закодовані певні, давно там (тобто на Заході) вивчені статеві стереотипи. Дві утопії — місцева і прибула — два сусідні світи ще не перетнулися, однак у них, попри різницю зовнішню відмінність, спостерігаються ті ж самі подвійні стандарти і та ж сама зневага до жінок.

Сьогоднішнє пострадянське суспільство з усіма його суперечливими тенденціями ще не є цілком посттоталітарним. Тобто воно посттоталітарне в хронологічному розумінні, однак ще не є таким по суті. Формально тоталітаризм переможено, скасовано владу компартії і КДБ, цензуру центру, яка диктувалася марксистсько-ленінськими догмами. З грудня 1991-го СРСР не існує, і Україна функціонує як незалежна держава.

Однак “совдепія”, а також “homo sovieticus” живі і здорові. Громадянське суспільство не народжується за одну ніч. І справа не тільки в тому, що донині суспільством керує дві третини старої номенклатури, а на площах деяких міст, у тому числі й Києва, стоять пам'ятники Леніну.

Тоталітаризм живий у системі соціальних заборон і обмежень, у політичній поведінці і культурних стереотипах. Наші внутрішні паспорти з пропискою, виїзні візи і багато іншого є засобами тоталітарного контролю над особистістю, здійснюваного державою. Тоталітаризм зберігається в політичній фразеології (“...ми не дозволимо іноземцям критикувати нашу країну... не дозволимо критикувати наших класиків...”), у схильності до оперування лозунгами, як-от “Жінка в національному відродженні”, що передбачає розподіл ролей за статтю: жінка — народжує і виховує, виконуючи при цьому важливу національну місію, чоловік — її утримує, а на рівні держави —

керує нею, захищає її (від кого і від чого?) і контролює її функції.

Якщо спуститися зі світу лозунгів і магічного мислення на грішну землю, то жінка, “котра відроджує і народжує”, постає дещо в іншому ракурсі.

Тоталітаризм передбачав не тільки диктат партії і глибоку соціальну стратифікацію суспільства, а й перетворення громадян в атомізовану, безформну масу, гігантську робочу силу, натовп ізольованих, однакових, лояльних одиниць. Натовп, що є добрим середовищем для відродження будь-якого тоталітаризму, як відомо, не має статі.

Черга за хлібом чи ковбасою може легко перетворитись у натовп. Черги за харчами — типове явище пострадянської дійсності — складаються переважно з жінок. Злі, брутальні, принижені, деякі із спогадами про недавнє минуле з низькими цінами на ковбасу, можуть легко, запалені демагогічним лозунгом, кинутися на штурм парламенту, Кабінету міністрів, державної адміністрації, змітаючи кожного, хто видасться в цю хвилину винним за їхню приниженість. Сьогодні вже достеменно відомо, що жінки складають руййну масу тих колгоспних активістів, які войовничо настроєні проти фермерства, а також учасників міжконфесійних чвар і підцерковних сутичок. Є чимало жінок і серед активістів неокомуністичних рухів. Такі факти ставлять нові запитання перед феміністичною теорією, яка традиційно виходила з уявлення про беззаперечну гуманність жіночих цінностей.

Попри всі політичні зміни в офіційному розумінні ролі жінок ніщо не змінилося. Нові уряди приймають нові програми зі схожими назвами, у яких “захист жінок”, а часто через кому “дітей і сім’ї”, визначають головний акцент. Однак за старою, ще радянською традицією офіційні декрети уряду чи парламенту мало коли виконуються, а ті, що мають відношення до справ жінок, рідко коли розглядаються як документи серйозного соціального значення. А коли звертається увага й на них, то здебільшого для критики з боку жінок, обурених, що їхні права як матерів не захищені достатньою мірою.

Офіційне святкування 8 Березня перетворилося в щорічний антифеміністичний ритуал. У цей день жінок хвалять за красу і традиційні жіночі якості. По суті, це найбільше чоловіче свято, під час якого жінки щорічно підтверджують свою роль як пасивної, покірної істоти, яка з радістю приймає чоловіче захоплення собою і підкоряється його домінуючій ролі.

Ми живемо в суспільстві патріархальних цінностей. Воно, якщо й пропонує, то не гарантує жінкам свободи вибору. З відходом від соціалізму радянського типу воно не стало менш патріархальним. Численні жіночі організації дотепер не кинули виклику цим цінностям. Програми політичних партій інтереси жінок як учасників політичного процесу не враховують. У політиці не чуто нових жіночих голосів. Однак переосмислення ролі і статусу жінки все ж поступово відбувається, часом на підсвідомому рівні. Сама назва нашої конференції — “Жінка в державотворенні” — свідчить про визрівання нових політичних формул. І хоча деякі лідери жіночих організацій роблять час від часу заяви про невідповідність фемінізму українській ситуації і неможливість копіювати західний досвід, однак я переконана, що в Україні існує база для феміністичного руху, масової феміністичної свідомості. І ця база соціально та історично виправдана.

Фемінізм, як ідеологія, організований жіночий рух і зріла культурна традиція, виник в Україні у 80-х роках XIX століття. Це загальновідомий факт української інтелектуальної історії. Однак уже через 15 років, а точніше 1899-го, Леся Українка — жінка, що за життя стала одним із об'єктів національного культу, аналізуючи феміністичні романи Ольги Кобилянської, писала: “Пізніше вона значно охолола до фемінізму, можливо, тому, що він став для неї “пережитим моментом”, а сама ідея жіночої рівноправності не потребувала більше теоретичних доказів” (Леся Українка. Твори: У 12 т.— К., 1977. — Т. 8. — С. 69. Переклад цитати мій, оригінал — російською мовою). Ольга Кобилянська, між іншим, так само зайняла своє (дещо скромніше) місце в пантеоні національних героїв, але, згідно з традиціями цього пантеону, не за найцікавіші свої твори чи ідеї. Її ж феміністичні романи, а разом з ними і наукові розвідки, виступи, дебати на цю тему її сучасників давно забуті.

Для Лесі Українки, як і для більшості українських інтелектуалів рубежу віків, особливо із Західної України, фемінізм ставив невід'ємну частину загальної демократичної програми. Як ідеологія, фемінізм не викликав сумнівів. Зусилля Олени Пчілки та Наталі Кобринської, погляди Лесі Українки та Ольги Кобилянської підтримували згодом усі — Іван Франко і Михайло Павлик написали на цю тему не одну статтю. Чоловіки — члени різних галицьких партій кінця віку, які вели безперервну війну між собою, більш-менш сходилися в одному: жінки і чоловіки повинні мати рівноправність у всьому. Це, звичайно, не означало, що ідеї Джона Стюарта Міла, Генріка

Ібсена або їхніх українських послідовників були прийнятними для цілого середовища провінційного середнього класу, консервативного духовенства чи тим більше для неосвіченого селянства. Однак у колах творчої інтелігенції вони не викликали якихось серйозних сумнівів.

Сьогодні традиція фемінізму, як і традиція вільного, незакомплексованого і незашореного політичного чи філософського діалогу, по суті, цілком втрачена. Тільки вузьке коло культурної еліти, у якій жінки традиційно займають значну частку, більш-менш знайоме із західним, східноєвропейським чи національним досвідом фемінізму. Інша частина суспільства, тобто переважна його більшість — від політичного керівництва, майже виключно чоловічого, інтелігенції, що складається з чоловіків і жінок приблизно порівну, аж до переважно жіночих “класів” найважчих, найменш престижних і найменш оплачуваних у суспільстві професій (доярки чи дорожні будівельники) — не мають і найменшої ідеї про довгу і драматичну історію феміністичного руху в цій чи в будь-якій іншій частині світу. Свідомий антифемінізм і підсвідомий сексизм (зневага до жінок) легко пояснюються браком демократичних традицій, нерозвинутістю громадянського суспільства, а також низькою політичною культурою сьогоденного українського суспільства.

Не можу оминати того факту, що так зване національне відродження є передовсім відродженням патріархальної, маскуліної або чоловічої культури. Чи це козацтво з його чоловічим братством, чи культ Березині — богині домашнього вогнища, — усе це розвивається псевдовченими та псевдописьменниками народницької орієнтації. Березиня, яка в даному контексті становить найбільший інтерес, має різновиди — від язичницького божества (як в однойменному романі Василя Рубана) до символу “здорового” селянського начала (як в однойменній книжці етнографа Василя Скуратівського). Теорія Березині найчастіше має підтвердити мрію про український матриархат, який нібито існував у якомусь доісторичному минулому. Вона добре вписується в потік магічного мислення, виробленого українцями в часи бездержавності, пафосного і патетичного за формою і антиісторичного за суттю. Ця теорія в цілому має надати несправедливому зведенню статусу жінки до другорядних суспільних ролей романтичного серпанку. Крім того, вона має відволікти їх від сучасної проблематики до гордого захоплення власним минулим. Цьому служить, наприклад, часто повторювана ідея про те, що за часів

гетьманщини статус українських жінок був вищим за статус жінок у Росії. Безправній, але національно свідомій вчительці або лікарці цього має бути досить, щоб забути про всі власні проблеми кінця ХХ століття.

Погляд у минуле, в якому бажане часто видається за дійсне, доповнюється свого роду застольно бульварним переконанням, яке функціонує у вигляді різного роду анекдотів про те, що жінки, хоч не керують формально, але керують реально. Як приклад, згадується Одарка із “Запорожця за Дунаєм”, що зустрічає п'яного чоловіка на порозі з макогоном. Посилання на опереткову сцену, очевидно, має втішити тисячі, а може, й сотні тисяч жінок, які є щоденними жертвами домашнього насильства своїх чоловіків, яке в нас не фігурує в списку соціальних, жіночих або гендерних проблем.

Україну, як і більшість колишніх радянських колоній, ХХ століття обминуло в глибокому сенсі. Фемінізм може бути чудовою ілюстрацією цієї тези. Ідеї, що не потребували доказів сто років тому, сьогодні треба розтлумачити заново. Крім того, ці ідеї пристрасно заперечуються не тільки неосвіченими особами, а й людьми з освітою, нерідко з високим суспільним статусом, дуже часто — жінками. Доволі часто це роблять колишні дисиденти, які жертвували своєю особистою волею за політичні свободи сьогоднішнього дня.

Однак майже ніхто з опонентів фемінізму не виступає зі своїми ідеями відкрито. Підсвідомо кожен супротивник фемінізму розуміє інтелектуальну непристойність таких виступів. Антифемінізм, який є частиною глибоко закоріненої зневаги сучасного українського пострадянського суспільства до жінок, як правило, виявляється і висловлюється непрямо. Щоб збагнути і оцінити його, слід уважно прочитати культуру, яка нас оточує, — культуру політичних дебатів, телебачення, радіо, газет, художніх текстів і пам'ятників на площах, моду, поведінку, мову тіла, косметику, тобто кожен факт культури з його знаковою природою. А знак, як відомо, характеризується асиметрією між означенням і означуванням, його істинний зміст може не відповідати зовнішній формі, поверхні.

Дуже часто зневага до жінок, що, на мою думку, є однією із головних прикмет пострадянського, посттоталітарного суспільного мислення, заховується там, де на поверхні — захоплення, адорація, оспівування, навіть ототожнювання зі святістю. Ця зневага є глибинною суттю поширеного в українській традиції культу матері. Якщо приземлити культ матері, поглянути на нього в реальному соціальному контексті, то він

означатиме зведення ролі жінок до біологічної, репродуктивної функції. “Святість” материнства передбачає в цьому реальному, приземленому контексті ще деякі ролі: годувальниці, куховарки, добувачельки їжі, виховательки дітей і знайомий усім жінкам цілий комплекс рутинної, одноманітної, виснажливої, притуплюючої так званої домашньої і так званої жіночої роботи. Подібного роду культ матері, між іншим, плекався і в фашистській державі, і при сталінізмі, де в обох випадках існувала система орденів та привілеїв матерям-героїням. Аналогія досить промовиста.

Культ матері витворюється в культурі, як правило, чоловіками, зацікавленими в обмеженні конкуренції з жінками в інших, традиційно чоловічих сферах. Обтяжена материнськими обов'язками, жінка досить рідко зможе конкурувати на виборах у парламент, чи в отриманні менеджерської посади в фірмі, чи в захисті докторської дисертації. Українські чоловіки готові оспівувати і оспівують, прославляти і прославляють жінок-матерів, а по суті всіх жінок, на політичному рівні приймати постанови про захист їхніх прав, намагаючись притупити їхню пильність до такої міри, щоб ні в кого ніколи не постало питання про батьківство, можливий рівноправний розподіл функцій у вихованні дітей чи, наприклад, у керівництві державою.

Крім того, більшість чоловіків не тільки ніколи не стають справді батьками, а самі на побутовому рівні грають роль дітей, інфантилізуються, жінки ж сприяють їм у цьому всіма силами, перетворюючи їх на дегенератів, нездатних доглянути себе, а відповідно підконтрольних на цьому рівні. Всі ці такі знайомі явища свідчать про психологічне нездоров'я суспільства і тяжкий комплекс неповноцінності, властивий обом статям, з якого суспільство складається.

Витворюючи й ідеалізуючи матриархальний міф з універсальною жінкою в центрі — воїном, робітницею, художницею і ремісницею, — українська народницька культура частково відповідає на культурний шок посттоталітарної свободи, що знищила всі колишні табу. Ця відповідь сприймається як одна з форм самозахисту цілої культури, яка вимушена перебудуватися в нових посттоталітарних умовах.

А культурі є від чого захищатися. Порнографія — перший плід західних свобод — супроводжується новою хвилею русифікації. Книжкові лотки заповнені різного роду продукцією про “машину кохання”, підземні переходи міст обліплені порнографічними плакатами. З одного боку, експлуатація

жіночого тіла, культ сили і насильства, а з другого, солодкі мексиканські багатосерійні фантазії символізують для місцевого обивателя західну культуру, західний спосіб життя, західні цінності.

Безумовно, місцева, національна культура, заскочена зненацька, пробує реагувати на зарубіжні нововведення. Таких типових реакцій є дві. Перша — відгородити національну культуру, розвивати правдиві національні цінності: національну, чисту лірику, народну пісню, народні костюми. (Там — Джекі Колінз зі своїм цинічним закликком домінування над чоловіком через секс, тут — смиренна мати у вишиваній сорочці з дитятком на руках.) На жаль, національні утопії й міфології минулого, включно з матріархальною мрією, здебільшого демонструють комплекс неповноцінності як чоловіків, так і жінок, а також цілої культури, стресовані появою агресивного і цинічного конкурента.

Інша реакція — асимілювати західні свободи і так звані культурні цінності. Ми вже маємо українські конкурси краси, українську порнографію і українських “наречених на замовлення”, що може бути брутальною відповіддю ідеалістам, переконаним, що в Україні таке неможливе. Тому з’являються твори на зразок еротичного (я б визначила його жанр як порнографічний) роману Юрія Покальчука “З других рук” (“Пост-Поступ”. — 1993.— № 4, 5), в якому жінка представлена в двох іпостасях — як проститутка і як об’єкт колективного згвалтування, в якому бере участь герой автор. В обох випадках їй подобається власна роль, як і герою чоловікові подобається роль сильного мужчини, такого, якого в англomовній культурі називають іспанським словом *macho*, самець. Цей тип “крутого чоловіка”, в якого надмірність мускульної сили компенсує відсутність мозку, вже прийшов і до нас, він з’являється щогодинно на екранах телевізорів, рекламуючи “Camel” чи “Marlboro”, його костюми, манери, міміку наслідують кіоскери, бармени і рекетири, а Юрій Покальчук надає йому у своєму творі “неперевершеного українського колориту”.

У широкому політичному спектрі сьогоденної України немає жодної групи, жодного аналітика, які б виявили достатньо кваліфікації і сміливості (адже є шанс бути звинуваченим у виступах проти свободи вибору, за цензуру, а в найгіршому випадку — проти національного відродження) проаналізувати масову культуру обох типів — дешевої націоналістичної утопії і не менш дешевої, третьосортної імітації “Заходу”.

Оглядаючи нові явища української пострадянської культури, приходиш висновку, що в ній закодовані сексистські, тобто зневажливі щодо жінок, а часто й жінконенависницькі стереотипи. Зрозуміти їх, перечитати їх істинний зміст не завжди легко. Посттоталітарний вакуум стосується й науки, яка не виробила ще методики прочитання цих нових феноменів і процесів. Адже старий науковий інструментарій не адекватний, новий — не розроблений.

Але перед нами не тільки інтелектуальні ребуси чи культурологічні вправи. Аналіз пострадянського політичного і культурного досвіду має глибокий сенс і потребу. Він може безпосередньо передувати свідомій боротьбі жінок за активну, рівноправну і повноважну роль у суспільстві. Без цього Україна ніколи не стане демократичною нацією.

1993

FEMINISM IN POST-COMMUNIST UKRAINIAN SOCIETY

Feminism emerged in Ukraine in the 1880s, as an ideology, an organized women's movement and a mature feminist cultural tradition. This is a well-known fact of Ukrainian intellectual history. However, in 1900, some fifteen years later, Lesia Ukrainka, a woman who became a national cult figure during her lifetime, made an interesting remark. Analysing the work of Ol'ha Kobylianska, the author of two feminist novels, she argued that Kobylianska lost interest in feminism in her later work because "the actual concept of women's equality did not need theoretical proof".¹

In other words, for Lesia Ukrainka, as for the majority of *fin de siècle* Ukrainian intellectuals, especially those from western Ukraine (at that time part of the Austro-Hungarian Empire), feminist theory was an integral part of the programme of the progressive democratic movement. (Ukrainian intellectuals of that period were primarily concerned with another question: the conflict between populism and "art for art's sake".) That did not mean that the ideas of John Stuart Mill, Henrik Ibsen or their Ukrainian proponents such as Natalia Kobrynska and Ol'ha Kobylianska were acceptable to the philistine provincial middle class, not to mention the backward, uneducated rural community. However, for the mainstream of the intelligentsia, the idea of women's equality was accepted as conventional wisdom.

Today a comparatively narrow circle of the intellectual and cultural élite with its traditionally numerous component of women writers, scholars, scientists and artists is more or less familiar with feminist ideas, whether of the western European, eastern European or indigenous varieties. The rest of society, from the overwhelmingly male political leadership to the mixed strata of so-called intelligentsia (such as teachers, medical workers, engineers and office workers), and the predominantly female class of underpaid workers (such as road builders and dairymaids on collective farms), does not have the faintest idea about the long and

dramatic history of feminist ideology in this or any other part of the world.

Thus, if a piece on feminism occasionally appears in a journal or a newspaper, it is often polemical in style and followed by a question mark. The sociologist Ol'ha Ivashchenko, for example, entitles her article in the popular Ukrainian journal *Ukraina*: "Do We Need Feminism?" She is sure that we do need it, but she is also sure that she is provoking a discussion, and she addresses its opponents, not its supporters.² Moreover, the general title of this journal column is "To be or not to be", which further emphasizes the controversial nature of the issue.

Ukraine (like most of the former Soviet colonies) missed the twentieth century in a very profound sense. Feminism provides a poignant example of this. Arguments which did not require theoretical proof a hundred years ago have to be elaborated once again. Moreover, those same arguments are passionately rejected, not by uneducated people, but by educated individuals with high official status in society — very frequently by women and quite frequently by former dissidents and political prisoners who sacrificed their own freedom for the liberties of today.

Conscious anti-feminism and subconscious sexism can easily be explained by the lack of democratic traditions, the underdevelopment of civil society and the low political culture of contemporary Ukrainian society. That society is usually characterized as post-colonial, post-communist and post-totalitarian. Some analysts would like to add two more epithets to this list — post-industrial and postmodern — even though the first three "posts" are just catchwords. Complex and contradictory social processes which often have no analogies even in neighbouring countries with a more or less similar past cannot be reduced to scholastic definitions.

It is evident that after the collapse of communism and the Soviet empire, an ideological and cultural void has appeared which has to be filled with some new content. A society of great social contrasts and political and ideological eclecticism, in the throes of a terrible economic crisis, painfully seeks new ideas in two spheres: its historical past, which until recently was banned; and, of course, the West, which is subject to no less of a ban.

During the last seventy years, the notion of women's emancipation formed part of a highly unpopular socialist or communist totalitarian ideology, which was, moreover, of foreign (Russian) origin. Such ideas as the communist feminism of Aleksandra Kollontai, female emancipation and equality of the sexes were to-

tally discredited by their Soviet practice, even though this equality existed only on paper. Feminism and emancipation are now political dirty words.

While a new (non-Soviet) attitude toward women is being formed in Ukraine, patriarchal mythology of all kinds is being revitalized in the course of the so-called national revival. At the same time, there is an invasion of mass culture from the West: Barbie dolls, mediocre video films and beauty contests, all with their well-known gender stereotypes. These two utopias, local and imported, these two neighbouring worlds, do not intersect, although they have similar double standards and a similar misogynistic message.

Since December 1991 the USSR has been dead and Ukraine has existed as an independent state, but "Soviet reality" and "Homo Sovieticus"³ are still alive. A civil society cannot develop overnight. People break their habits and superstitions only with great difficulty; and at least two-thirds of those in positions of authority are former communists and members of the *nomenklatura*. Communism has formally been overthrown, the power of the Communist Party and the KGB has been abolished, the pristine confines of censorship no longer exist and the Moscow centre no longer rules Ukraine. But there are numerous reminders of Soviet rule, such as efforts to breathe new life into the Communist Party or Komsomol, demands that the private ownership of land should never be permitted, monuments to Lenin, and the position of women.

Totalitarianism is still alive in the system of social prohibitions and restrictions, in political behaviour and certain cultural stereotypes. Our internal passport with its *propyska*, which authorizes an individual's movements from one place to another, is a most vicious totalitarian device, and so is the exit visa (permission from the official authorities to leave your own country). Totalitarianism is alive in the thinking and phraseology of certain political leaders ("We are not going to let foreigners criticize our country"), totalitarianism is alive in official cultural policy ("We won't let anybody criticize our classics") and even in the cult of the mother.

Totalitarianism implied not only the dictatorship of the party and a profound social stratification of society, but also the reduction of the citizenry to an "atomized . . . and structureless mass":⁴ a gigantic labour force; a mob of isolated, heterogeneous, but uniformly loyal individuals; a mob which is a fertile medium for totalitarian consciousness presumably has no gender.

But a bread queue can easily turn into a mob. Queues in food shops — a typical phenomenon of Soviet and post-Soviet existence — consist predominantly of women, angry, brutal, disillusioned and frustrated women who long for the pre-perestroika past of cheap prices for sausage, and are prepared to rush and storm the Parliament, the Cabinet of Ministers or anybody which may be responsible for their misery. These queues could easily be ignited into a mob by the slogans of any demagogic ideology, communism included. It is therefore not surprising that the co-chair of the newly formed Ukrainian Communist Party is a woman.

Despite all the political changes in the official understanding of the role of women, nothing has changed. New governments adopt new programmes with familiar titles. The one adopted in 1992 was called “A Long-Term Programme for the Improvement of the Position of Women, the Family, the Protection of Motherhood and Childhood”. The government’s policy can be clearly understood from the title: women’s problems are motherhood, child care, home and family. The same interpretation is borne out by the name of the Parliamentary Commission for Women’s Problems, the Protection of the Family, Motherhood and Childhood in the Ukrainian Parliament of 1990—4. The new Ukrainian Parliament elected in March 1994 abolished the Commission altogether, provoking considerable criticism from women. Official decrees of the government or Parliament dealing with women are rarely regarded as socially important documents. And if they attract any comment at all (which happens quite rarely), they are usually criticized by angry women, mainly because their rights as mothers are not sufficiently protected, and only occasionally from a more or less feminist viewpoint.

The official celebration of International Women’s Day on 8 March has turned into an annual anti-feminist ritual. Women are praised for their good looks and fine female qualities. In actual fact this is the most important male holiday, when women annually reassert themselves as passive, submissive creatures, eager to accept male domination and power.

In 1990 I wrote about the first women’s organizations which emerged in opposition to the Ukrainian Soviet regime and the Ukrainian communist *zhensovet* [Women’s Council].⁵ Now the latter has a new title — the Council of Ukrainian Women (*Spilka Zhinok Ukrainy*) — and a new programme, but is still under the old leadership. It was the only women’s organization greeted by President Leonid Kravchuk on the occasion of its Congress.

Radical changes have occurred since that time. Ukraine became an independent state in 1991.⁶ The Women's Community of Rukh (*Zhinocha Hromada Rukhu*) and the Union of Ukrainian Women (*Soiuz Ukrainok*) — the most active in the national movement of 1990—1 — remain the largest women's organizations. The Women's Community split from Rukh and now operates independently. The Committee of Soldiers' Mothers, established in September 1990, remains the most serious political force in Ukrainian society.⁷ Each of Ukraine's three ministers of defence, appointed from 1991 to 1994, began their job by consulting the leadership of this organization.

There are some new women's groups. Two worth mentioning are "Lybid", the Ukrainian International Charitable Women's Organization, which has a narrow, but important objective: to help women establish their own businesses; and the Ukrainian Christian Women's Party from Lviv headed by Ol'ha Horyn. While "Lybid" is a non-political club for businesswomen, the Women's Party is strongly political. The objectives of its programme are very close to those of the Union of Ukrainian Women and the Women's Community. Ukraine's independence, state-building, protection of the Ukrainian language and support for national schools are far more important for the party than either traditional or feminist women's issues.

The Women's Party was established in Lviv in July 1992 and remains a regional organization. Its main aim is to rouse women from political and social passivity, to make them active participants in political events in Ukraine in this crucial period of their nation's history. The Party's Programme is quite eclectic. It demands "real equality for women, their participation in political life and state administration",⁸ and its first major event was a conference held in Lviv in November 1992 on "The role of women in nation-building". At the same time, the Programme is typical of every national-democratic women's group in regarding women first as mothers, then as citizens, and in demanding the protection of women in their traditional role. In actual fact, however, women become conscious citizens when they are concerned mothers. On the one hand, the Party promotes Christian values as a moral foundation for its activities; on the other, it is open to women of all religious denominations.

A special paragraph of the Programme is devoted to ecological issues. In its concern for the environment, the Women's Party is close to the Green Party. Its goals are to fight against society's ignorance of ecological matters, to restructure environmentally

dangerous enterprises, to monitor the construction of new enterprises with a view to their ecological safety, to conserve and gradually close down all nuclear power stations, to assert permanent control over ecological issues and to establish the responsibility of individual officials for the conscious or subconscious violation of ecological norms. The Women's Party is trying to become a pressure group influencing central and local government on ecological issues, as the Committee of Soldiers' Mothers has become in relation to military issues.

In June 1994, on the eve of the presidential elections in Ukraine, President Kravchuk met the leaders and representatives of twenty-three women's organizations. He was indirectly asking women — the majority of the country — to support him in his campaign, which he lost a couple of days later.⁹ However, even if the activists of these twenty-three organizations had been united in their desire to support one of the candidates, they would not have been able to do so. Most of them have a small membership; their printed materials, if published, have a very low circulation; and they are isolated from the majority of women, who are under great stress from the general economic crisis and their traditional double burden, and threatened by unemployment and poverty. Besides, Ukrainian women's organizations are very isolated from each other. Attempts to unite all women's organizations in an umbrella organization collapsed because of their political differences. The Council of Ukrainian Women regards itself as the co-ordinating body for other women's organizations. However, it mostly attracts politically neutral groups, such as the Association of Mothers with Many Children or women's charitable groups. The organizations with a strong political agenda remain independent. In the course of the parliamentary election campaign of 1994, their political polarization became even more visible and irreconcilable. On the one hand, there are the "old" women's groups which emerged in the course of perestroika and subsequently in the period of national revival and state-building; on the other, groups of the new communist wave, such as "Women of Crimea" (*Zbensbchyny Kryma*), with its anti-Ukrainian and communist orientation. They emerged on to the political stage in the course of the elections to the parliament and regional legislatures.

The groups of the national-democratic wing have their own disagreements. In 1994, the two largest women's groups, whose orientation is more political than feminist, Women's Community and the Union of Ukrainian Women, separately celebrated the

centenary of the first feminist organization in Ukraine, the Union of Ruthenian Women in Stanislaviv, established in 1884 in Galicia.

The women's organizations which emerged in 1990 as part of the Ukrainian movement for secession from the USSR are now in crisis. This is partly the same crisis experienced by the whole democratic movement, which has to rethink its agenda in the period of state-building. However, women's organizations also have to re-articulate their agendas on political, social and gender issues.

Patriarchal values and attitudes have not yet been challenged by the Ukrainian women's movement. Moreover, the programmes of Ukrainian political parties do not mention women's concerns and problems other than the protection of mothers and children.¹⁰ New women's voices, or women's voices in general, are not heard in politics. The March 1994 parliamentary elections brought only thirteen women to the highest state legislative body, most of them members or supporters of the left, communist and socialist factions. In the meantime, the political influence of women and women's organizations remains quite small. They predominantly consist of women in their forties or older. The younger generation is still silent.

But rethinking of the agenda is inevitable, and it has started, if only slowly. The organizations with a national orientation, Women's Community, the Union of Ukrainian Women and the Ukrainian Christian Women's Party, all stress their concern for state-building. The 1992 conference of the Ukrainian Christian Women's Party and the 1993 conferences of Women's Community and the Union of Ukrainian Women had as their respective themes "The role of women in nation-building", "Women and state-building" and "Women and democracy". So, like it or not, they are taking subconscious steps toward a feminist understanding of the role of women in the new Ukraine. On the other hand, Atena Pashko, the head of the Union of Ukrainian Women, tends to regard western feminism as something totally inapplicable to Ukrainian conditions. She has stated: "We cannot copy any models of western women's organizations. We have to create our own model."¹¹ The fact that three separate conferences were held on a near-identical theme is characteristic of the current state of the women's movement in Ukraine.

Only Women's Community managed to publish papers from its conference.¹² This publication reflected the old, familiar contradiction between feminism and nationalism. Half of the papers

were devoted to all aspects of the national "revival" — schools, culture, language, spirituality and religion. Some of them had nothing to do with women at all, but about half had quite a strong feminist orientation. Moreover, feminism as an ideology or critical approach is emerging in Ukraine outside women's organizations. The word itself is mentioned more often in newspapers, the mass media and academic discourse than in the discourse of women's groups. Two examples will illustrate this. In June 1993 the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of Ukraine organized a conference on "The young family in a troubled social environment", at which some issues were discussed from a feminist perspective. In 1994 the journal *Ukraina* published extracts from Simone de Beauvoir's *The Second Sex*, the full text of which was released by Osnovy Publishers at the end of 1994. This was the first major publication in Ukrainian of the classical western feminist text. Along with the papers from the conference of Women's Community, *Women in State-Building*, it marked one more step toward the establishment of a fully fledged women's studies.¹³ However, the path to women's studies as an academic discipline looks long and difficult. The first serious journal for women, *Piata pora (The Fifth Season)*, which offered, instead of cookery recipes or embroidery tips, analysis of the situation of women in economics, the social environment, art, history and politics, attracted the best-known Ukrainian women writers and scholars, but went bankrupt after the publication of two issues in 1993.

While I am a fervent supporter of Ukrainian independence, I cannot help but note that the so-called national revival is a revival of masculine culture. One of its aspects is a kind of new mythology which has been produced and developed by some writers and pseudo-scholars of a populist persuasion. The central image of this mythology is a woman, usually called *Berehynia*, the Hearth-mother, who is either a Ukrainian pagan goddess or a stalwart peasant. She is the perfect Ukrainian woman, the spirit of the Ukrainian home, the ideal mother, who played an important role in national history, the preserver of language and national identity. This fantasy of Ukrainian matriarchy, which allegedly existed in some prehistoric past, has been developed in a novel by the formerly dissident author Vasyli' Ruban with the same eloquent title, *Berehynia*,¹⁴ a somewhat ridiculous attempt to build a 150 000-year-old matriarchal Ukrainian myth.

By restructuring and idealizing this patriarchal myth, which centres on the universal woman — warrior, mother, worker, artist

and artisan — Ukrainian culture is responding in part to the culture shock of post-totalitarian freedom which has destroyed all former taboos.

Pornography and the sex trade, the first fruits of western freedom, have been accompanied by a new wave of Russification. Ukrainian book production is experiencing its greatest crisis period of the twentieth century, because paper is not manufactured in the country. However, street bookstalls are full of third-rate books, usually translated from English into Russian and published abroad in Russia, Belarus, Moldova or at home, by numerous co-operatives. Meanwhile, the middle-class fantasies of American and Latin American soap operas are widely propagated by Ostankino, the Russian-language television channel.

There are two typical responses to these foreign innovations. The first is to fence the national culture off from low-grade foreign influences, to isolate it and develop genuine national values: Ukrainian music, Ukrainian poetry and Ukrainian folk culture. Unfortunately, national mythologies or past utopias, including the matriarchal utopia, primarily demonstrate the insecurity or inferiority complexes on the part of both men and women, and have little chance of winning the competition with aggressive newcomers.

The second response is to assimilate so-called western “freedoms” and imitate so-called western “cultural values”. Thus we now have Ukrainian pornography, Ukrainian beauty pageants and mail-order brides, providing a brutal response to those idealists who claim that such things can occur anywhere but in Ukraine. No group in the wide political spectrum, no intellectuals or leaders of the women’s movement feel brave or qualified enough to marshal any resistance to the new mass culture of either type.

Of course, a Ukrainian woman as the perfect incarnation of virtue or of traditional Ukrainian feminine spirituality exists only in the dreams of male nationalist ideologues. Real life leaves little room for utopias.

The time of radical economic reform in Ukraine is still somewhere in the future;¹⁵ economic crisis in Ukraine is the unpleasant reality. The majority of the population lives below the poverty line. Mass unemployment is imminent; women are likely to be, and already are, the first to become unemployed. This is typical of all the former Soviet states. The “feminization of poverty” is society’s most immediate prospect. And women, according to Halyna Lytvynova, editor-in-chief of the newspaper for women *Ia, ty, my* (*I, You, We*), have already become “the majority who are discrimi-

nated against".¹⁶ Women's organizations and society as a whole will soon face this problem.

In view of the current discussion on market reform, it will be useful to provide a brief discussion of this issue. The business class and the private sector of the economy is a relatively new phenomenon in Ukraine. And, of course, in this new milieu, which is half-opposition, half-underground and yet democratic, women have attained certain positions which they are unable to achieve in traditional spheres of society. The emerging business class has some peculiar gender distinctions, certain exclusively male and female groups.

Former speculators and black-market dealers, owners of trading co-operatives, commercial shops, street "kiosks" and casinos, and unofficial currency-changers probably constitute its most visible part. This colourful crowd of young men has its own modes of behaviour, body language and fashions. Another group also consists of men, but older men with the solemn style of the former *nomenklatura*. These are the directors of big enterprises, communist bosses of all kinds who understood the slogans of *perestroika* in their own way, and rushed into business, preserving good contacts within the bureaucracy and developing a mutual support network.

Women have some specialities of their own. At the lower level, there are *babushkas* in food markets: sellers of meat and groceries, who have outlived all political regimes. Another overwhelmingly female group of younger, urban "tourists" to Europe who are brutal in manner also operate at the lower level of the private sector. With the advent of *perestroika*, thousands of tourists of this type rushed to Polish, and later Turkish markets with weird goods: from nails to primitive wooden souvenirs, cigarettes and vodka. Cheap goods bought in Europe are sold by the same people at flea-markets, which for some time have been the most frequently visited places in Ukrainian towns.

In such a paradoxical country as post-communist Ukraine, women do nearly all the accounting work in savings banks and enterprises at all levels. Wherever you turn in Kyiv, you can see an advertisement for a bank or a stock market, and you would be surprised to learn how many women work there. The reason is simple. In the very recent past, universities and institutes gave diplomas to so-called "economists". This qualification embraced a multitude of different skills: from an expert in the political economy of socialism to a *tovaroved*, a person responsible for the in-

ventory in a warehouse, most of them women and most of them seriously underpaid.

In banks, old and new, state and commercial, there are a large number of women on the staff, and even on the boards of directors. One interesting development is that departments of short-term credit, capital construction or personnel are mainly female, while newly formed departments, which reflect recent economic trends such as factoring transactions, securities and investments or futures trading, consist mainly of younger men.

You can meet women at the highest level of Ukrainian business. Lidia Pokrasion, for example, is the director and owner of the Ometa Business Kyiv insurance company, which prepares documents and insurance policies for newly formed small businesses in Kyiv and its vicinity. The company is flourishing, and, naturally, Mrs Pokrasion is often asked to share the secrets of her business success. In one of her interviews she announced that femininity is the most important feature of the modern woman, including the businesswoman, as if trying to mislead all the men who rule society, to prove to them that she is not threatening their power, or even to gain some advantage from the fact of being a woman. This statement is typical of a successful woman in a patriarchal country without any articulated feminist social agenda.

However, women are increasingly contemplating independent careers in the professions, politics and business. Ukrainian women are ready to work hard and take responsibility. In the very near future they will undoubtedly play a greater role in the Ukrainian economy.

In the West, it is fashionable to refer to a backlash against feminism and the casualties of the women's movement.¹⁷ New types of misogyny require new responses from feminist writers and theorists. The backlash against feminism in the West is sometimes mentioned even in our part of the world to demonstrate the negative consequences of the whole movement.

In Ukraine we are experiencing an even greater backlash. Women's views are not represented, their needs are not met, their problems are not addressed, their rights are not implemented. In the very near future, it is imperative that women should voice their opposition to a society ruled by old men in dark suits and grey ties, to their mythology and misogyny. Otherwise, a democratic civil society in Ukraine will remain an impossible dream.

Notes

- ¹ Ukraïнка Lesia, *Tvory v 12-ty tomakh*, vol. 8 (Kyiv, 1977). — P. 69.
- ² Ivashchenko Ol'ha, "Chy potriben nam feminizm?", *Ukraina*. — 1994. — N9. — Pp. 2—3.
- ³ Editor's note: This term is taken from a book by the former Russian dissident Aleksandr Zinov'ev, *Homo Sovieticus*, trans. by Charles Janson (London: Victor Gollancz, 1985).
- ⁴ Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, revised edn. (London: Alien and Unwin, 1967). — P. 318.
- ⁵ Pavlychko Solomea, "Between Feminism and Nationalism: New Women's Groups in Ukraine", in Mary Buckley (ed.), *Perestroika and Soviet Women* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992). — Pp. 72—96.
- ⁶ For further information, see Bohdan Krawchenko, "Ukraine: The Politics of Independence", in Ian Bremmer and Ray Taras (eds.), *Nation and Politics in the Soviet Successor States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), pp. 75—98.
- ⁷ Piskyr Bohdan, "Materi dlia bat'kivshchyny. Ukrain's'ka derzhavnist, materynstvo ta natsional'na bezpeka", *Suchasnist*. — 1994. — N6. — Pp. 70—82.
- ⁸ *Prohrama i statut Ukrain's'koi kbrystyians'koi partii zhinok* (L'viv, 1992). — P. 4.
- ⁹ Editor's note: There is no evidence that the new Ukrainian President elected in 1994, Kuchma, holds less conservative views than Kravchuk on the position of women.
- ¹⁰ For details, see Kononenko Lidia, "Zhinotstvo v politychnykh partiakh Ukrainy", in *Zhinka v derzhavotvorenni. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kiev, 29—30 travnia 1993 roku)* (Kiev, 1993).
- ¹¹ Pashko Atena, "Druhe krylo — zhinotstvo", *Ukrainka*. — 1992. — N1.
- ¹² *Zhinka v derzhavotvorenni*.
- ¹³ For a less positive view, see Rubchak below. — P. 325.
- ¹⁴ Ruban Vasyi', *Berehynia* (Kyiv: Ukrain's'kyj pysmennyk, 1992).
- ¹⁵ Editor's note: This process appears to have begun in October 1994, with President Kuchma's new radical reform programme.
- ¹⁶ Lytvynova Halyna, "Torishnii buket. Tochka zoru na deiaki "dribnytsi" derzhavnoi polityky shchodo zhinok", *Holos Ukrainy*, 1993, 27 February.
- ¹⁷ Faludi Susan, *Backlash: The Undeclared War Against Women* (London: Vintage, 1992) and the review of this book by Wells Pamela, *The Times Literary Supplement*, 1992, 19 June.

МАРКО ВОВЧОК (1833 — 1907)

За прикладом багатьох жінок-письменниць XIX століття Марія Олександрівна Вілінська, за першим чоловіком Маркович, обрала для себе чоловічий псевдонім — Марко Вовчок. Очевидно, це мало легітимізувати її в чоловічій культурі. В часи її дебюту — а він припав на кінець 50-х років — вона була єдиною в українській літературі жінкою-письменницею. Росіянка за походженням, вона дебютувала як українська авторка, швидко завоювала значну славу, зайняла своє місце між таких титанів, як Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш, і донині належить до найвідоміших класиків української прози. Її роль у російській культурі дещо скромніша, хоча з кінця 50-х до кінця 60-х років XIX сторіччя вона була однією з найяскравіших постатей російської артистичної еліти.

Її творчість двома мовами і роль у двох культурах — уже сам по собі цікавий феномен. Однак не менш цікавий феномен — її життя, її біографія і загадкова натура. Цю натуру намагалися збагнути її знамениті шанувальники і просто сучасники. Тарас Шевченко і Олександр Герцен порівнювали її з Жорж Санд. Іван Тургенєв і Микола Добролюбов у свою чергу порівнювали її з Гарієт Бічер-Стоу.

На порівняння з Жорж Санд наштовхувала її краса, її стиль життя, зневага до умовностей. Як і Жорж Санд, вона захоплювала і навіть грала фатальну роль у житті багатьох українських і російських літераторів свого часу і роками жила в атмосфері слави, скандалів, чуток і пліток, бентежачи своє літературне середовище. Навіть сьогодні деякі з цих літературних пліток важко відділити від реальності.

Марія Олександрівна Вілінська народилася в небагатій дворянській родині в Орловській губернії. Після смерті батька — підполковника Олександра Вілінського — її мати вдруге вийшла заміж. Це був невдалий шлюб, новий чоловік вів розгульний спосіб життя і розорив її. Тому майбутня письменниця часто жила в різних родичів, навчалася в приватному пансі-

оні в Харкові, пізніше переїхала до тітки в Орел. Тут вона познайомилася з Опанасом Марковичем, який був засланий в Орел на три роки за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, українському культурно-просвітницькому і патріотично-таємному товаристві, яке проіснувало 15 місяців і було розгромлене царською поліцією в 1847 році. (Через деякий час, відбувши своє покарання, найвідоміші братчики — Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров — спричиняться до культу Марка Вовчка як нової зірки української літератури.)

У 1851 році Марія Вілінська і Опанас Маркович одружилися проти волі тітки (так робитимуть у майбутньому багато її героїнь) і переїхали до Чернігова, де Маркович дістав посаду коректора “Черниговских губернских ведомостей”. В 1851—58 рр. вони живуть у різних містах України, включно з Києвом. В Україні Марія Маркович під впливом свого чоловіка вивчає мову, народну культуру, захоплюється фольклором, етнографією, збирає народні пісні. Під впливом Марковича його молододружина стає не просто колекціонером місцевого фольклору, а й українським патріотом. Це засвідчують її листи до нього з Орла у 1857 році, де вона відвідує родичів. Листи не просто написані українською мовою, вони свідчать про чітке усвідомлення своєї національної, у цей час саме української, ідентичності. Зокрема вона хвалить свого сина, який “по-нашому”¹, тобто по-українському, говорить, і навіть вчить українських слів свою російську рідню. Пізніше, ставши відомою і покинувши Марковича, Марко Вовчок пояснювала свій шлюб з ним не почуттям, а бажанням якнайшвидше завоювати незалежність. Однак на початку її кар’єри вона бере його прізвище за основу власного псевдоніма, переймає його естетичні смаки і використовує його літературні зв’язки, зокрема з Пантелеймоном Кулішем, який і видає 1857 р. в Петербурзі “Народні оповідання”.

Коли Марко Вовчок приїхала до російської столиці в 1859 р., вона одразу стала знаменитістю. Цього року окремими книжками вийшли “Рассказы из народного русского быта” і “Народні оповідання” в перекладах і з передмовою Тургенева під назвою “Украинские народные рассказы”, а також окремі оповідання друкувалися в журналах ліберального напрямку: “Народное чтение”, “Русская беседа”, “Русский вестник”, “Современник”. (Пізніше вона друкувалася і в українському альманасі “Хата” (1860), і в українському журналі “Основа”, що видавався в Петербурзі 1861 р.)

Навколо її “Народних оповідань” як з українського, так і з російського народного життя розгорілася дискусія. Ними захоплювався Микола Костомаров². Рецензенти журналів “Библиотека для чтения” Олександр Дружинін³ та “Русское слово” Михайло Де-Пуле⁴ виступили з критикою її стилю і викривально-народницького спрямування. На захист виступили такі різні люди, як Олександр Герцен⁵ і Костянтин Леонтьєв⁶. У дискусії взяв участь молодий ще історик літератури Олександр Котляревський⁷, який в основному хвалив оповідання.

В цей час Марко Вовчок стала гостею і окрасою українського і російських літературних салонів. Шевченко кокетливо називав її своєю “дочкою”, а вона його “батьком”, а перший видавець Куліш смертельно закохався в неї і запрогнув вести її і надалі по літературній дорозі.

Невротичний, егоїстичний Куліш божеволів від свого кохання, а Марко Вовчок, за його власним визначенням, залишалася “мовчущим божеством”. (Багато сучасників у листах і мемуарах підкреслювали цю її рису — холодність, розсудливість, мовчазність. Вона викликала кохання в чоловіків, сама залишаючись спокійною.) І все ж вона прийняла любов Куліша, і, очевидно, вони домовилися про спільне життя за кордоном. У 1859 р. Куліш їде за нею до Берліна. Щоб застати її там з Тургенєвим. Куліш повернувся додому ображений. Впродовж тридцяти років він пам’ятав цю образу, виливаючи на Марка Вовчка гори бруду і непристойностей⁸.

Тургенєв заспокоював її в іронічному тоні: “...Ш(евченко) не повіситься, — Кул(іш) — не застрелиться, — Кост(омаров)... можливо, кинеється в воду, — але, повторюю, що ж робити? Він жив Вами й для Вас... Ви тепер далеко... Лишається сподіватися, що він отямиться перед стрибком”⁹.

На думку Олександра Дорошкевича, найкращого біографа письменниці, кілька місяців 1859 року в Петербурзі були переломними для неї. Саме тоді село, оповідь, етнографія, стиль, вироблений, умовно кажучи, під впливом Марковича, змінив новий стиль “модної тоді народницько-інтелігентської белетристики”, на формування якого вплинув Тургенєв¹⁰. Взагалі роль Тургенєва в цей переломний і найбільш творчий її час була дуже велика. Коло Тургенєва стало і її колом. Тургенєв багато прислужився до популяризації її імені, перекладав і рекламував її твори, допомагав у видавничих справах, знайомив з видатними людьми. Серед них були Лев Толстой, знайомство з яким не розвинулося, і Герцен, якому вже давно імпонували оповідання Марка Вовчка з народного життя, що

відповідали його власній політичній орієнтації. Перша зустріч з Герценом відбулася в Лондоні в кінці літа 1859 року. "... Її "Чирвовий король" — геніальна річ"¹¹, — писав він до старшого сина в 1860 році. А до неї самої писав про те, як прагне читати найбільш особисті розділи "Минулого і дум": "Читати я Вам буду багато — але в чотири ока. Мені дуже рідко хочеться кому-небудь читати те, що я Вам прочитаю"¹².

Відїхавши з Тургеневим до Європи, вона ще деякий час зберігала з ним близькі стосунки. А він продовжував бути її літературним провідником уже в Європі. Він познайомив її з французьким видавцем Етцелем (літературний псевдонім — Р. Сталь), який редагував журнал "Magasin d'Éducation et de Récréation", в якому друкувався Жуль Верн. З 1866-го майже на сорок років вона стала постійним співробітником журналу. Вона працювала в дитячому відділі цього журналу, писала для нього повісті французькою мовою: "Le voyage en glaçon", "Le Chemin glissant" та багато інших.

Однак невдовзі Тургенев був покинутий, як і Куліш. У 1861 вона зійшлася з блискучим молодим чиновником-інтелектуалом Олександром Пассеком, який за дорученням уряду приїхав до Європи вивчати організацію тюремної справи, і жила з ним у Парижі аж до його смерті в 1866 р. Цей роман став справжньою сенсацією. Спочатку ні Герцен, ні Тургенев не вірили в його можливість, потім уже Тургенев пише до неї ревниві листи, хоча в листах до інших кореспондентів обороняє її від нападок, а Герцен просить Тургенева спрямувати Марка Вовчка на путь істинну.

У цей час Тургенев писав про неї: "Це прекрасна, розумна, чесна і поетична істота, але заражена пристрастю до самознищення"¹³. А до неї адресував слова: "Ви з'являєтесь мені у вигляді темного сфінкса"¹⁴.

Катерина Юнге, дочка графа Толстого, писала: "...Всі чоловіки сходять від неї з глузду: Тургенев лежить біля її ніг, Герцен приїхав до неї в Бельгію, де його мало не схопили, Куліш через неї розійшовся з жінкою, Пассек захопився до того, що кинув свою працю, свою кар'єру, змарнів увесь і їде з нею, незважаючи зовсім на те, що брат тільки-но видужав після гарячки, а мати захворіла з горя..."¹⁵

Охолодження стосунків з Тургеневим восени 1862 р., окрім інтимної, мало ще значно серйознішу ідейну основу. Як відомо, Тургенев, який не любив Чернишевського, Добролюбова, Некрасова, порвав із "семінаристами" з "Современника" ще в кінці 1860 р. Марко Вовчок, навпаки, в 1861 познайомилася з

Добролюбовим і все більше виявляла симпатії до позицій “нігілістів”. Смертельно хворий Добролюбов не тільки пише про неї велику статтю “Черта для характеристики русского простонародья”¹⁶, але й, як ще недавно Тургенев, бере на себе турботи про видання творів Марка Вовчка та її фінансові справи.

У 1862 р. в Парижі вона зустріла Миколу Бакуніна, який роком раніше втік із сибірського заслання, і навіть нібито перекладала одну з його прокламацій на українську мову. А в наступні роки вона також зустрічалася з польськими емігрантами, які втекли з Росії після повстання 1863 року, бувала в салоні Єлизавети Саліас де Турнемір, уродженої Сухово-Кобиліної, яка писала під псевдонімом Євгенії Тур і дотримувалася досить радикальної політичної лінії.

У 1867 р. Марко Вовчок повернулася в Петербург. Її популярність у цей час уже значно менша. Однак скандальна слава стала ще більшою завдяки новому любовному захопленню. Цього разу це кумир “нігілістів”-шістдесятників, який з липня 1862-го до листопада 1866-го пробув у Петропавлівській фортеці, — критик і публіцист, а крім того, далекий родич Дмитро Писарев. Під впливом Писарева вона перекладає на російську мову “Походження людини” Дарвіна і “Життя тварин” Брема. Його вплив позначився і в автобіографічному романі “Живая душа”, над яким вона в цей час працювала. Їхній роман трагічно закінчився влітку 1868 року — Писарев втопився під час купання в Балтійському морі, де він відпочивав разом з Марком Вовчком. Вона гірко оплакувала його. Тому саме до неї звертається Некрасов у своїй елегії на смерть Писарева:

“Не рыдай так безумно над ним!
Хорошо умереть молодым...”

В кінці 60-х Марко Вовчок стала співробітницею журналу “Отечественные записки”, де вела рубрику “Зарубежная литература”, а також надрукувала романи “Живая душа” (1868), “Записки причетника” (1869-70), “В глуши” (1875), повість “Теплое гнездышко” (1873) і цикл нарисів “Мрачные картины” (1868) про твори англійських соціальних авторів Авґуста Мег’ю, Джорджа Сала та Джеймса Грінвуда. На цей час припадають її зустрічі з народниками Миколою Михайловським і Петром Лавровим. Вона підтримувала зв’язки з Лавровим і пізніше, після 1870 р., коли він виїхав з Росії.

В цей час Марко Вовчок багато перекладає. Зокрема всі твори Жуля Верна виходять російською мовою в її перекладі — завдяки її паризьким контактам такою була умова їхнього видання в Росії. Серед її перекладів цього часу — так само роман Віктора Гюго “Людина, що сміється” (“Отечественные записки”, 1869) та багато інших.

У 1870 р. Марко Вовчок звернулася до уряду по дозвіл видавати журнал “Переводы лучших зарубежных писателей”. З цього приводу начальник III відділення одержав про Марка Вовчка таємну довідку: “...В літературі дотримується прогресивно-демократичного погляду і не проти відстоювати жіночу емансипацію... в особистому житті з аристократичними нахилами і не позбавлена пихи... знається з літераторами переважно молодими, початківцями”¹⁷. Деталь про інтерес до жіночої емансипації не випадкова. Журнал планувався як такий, що має допомогти інтелігентним жінкам. Наприкінці 60-х років вона зредагувала статтю Джона Стюарта Міла “Поневолення жінок”. Наступний крок мав бути вже не теоретичним, а практичною, реальною допомогою для жінок. Журнал почав виходити з січня 1871 року. (В 1871 р. вийшло 12 чисел, а в 1872-му — 5). В кінці 1870 р. вона писала до свого приятеля Федора Лазаревського: “Я живу по-старому, з тією тільки різницею, що тепер щопонеділка в мене натовп жінок. Усі шукають праці. Багато хто приїздив і приїздить із провінції. Всі хочуть праці. Ні, це не примха вже, а потреба. Приїздять не лише молоденькі, а всякі: і літні, і зрілі, і навіть старі. Це поголовне повстання. Що у Вас на Кавказі думають про жіночу працю?”¹⁸ Ось деякі прізвища співробітниць, яких Марко Вовчок залучила до праці: Катерина Рітенберг, Софія Леонова, Ганна Зейдер, Зин. Ген, Ол. Кутузова, Аделаїда Кондратьєва, Юлія Корнільева, Віра Єрмакова, Олена Лихачова, Ганна Буткевич, Катерина Данилова, Прасковія Дмитрієва (мати Марка Вовчка), Лідія Жданова, Олена Скабичевська, Марія Григор’єва, Катерина Сисоева, Марія Цебрикова, Марія Михайловська, Юлія Єшевська, Катерина Лазаревська, Антоніна Лещинська та ін.¹⁹

У 1872 р., однак, сталася подія, яка істотно пошкодила репутації Марка Вовчка. Її звинуватили в плагіаті одного з її перекладів, і виправдатися їй не вдалося. Після цього її літературна роль стає дедалі меншою, і вона взагалі перестає писати і друкуватися.

1878 р. Марко Вовчок назавжди залишає Петербург і живе в різних провінційних містах Росії та України, де працює її

новий чоловік — дрібний чиновник Михайло Лобач-Жученко, з яким вона одружилася в 1878 р. В наступні десятиліття вона вже повністю відірвана від російського літературного життя.

Щоправда, під тиском сина — Богдана Марковича — вона готує до публікації своє повне зібрання творів. Воно вийшло в Саратові у 1895 році, однак успіху не мало. В “кислих” рецензіях зауважувалося, що вона є “забутою” письменницею. Марко Вовчок померла в Нальчику на Кавказі в 1907 році, будучи людиною іншої політичної і культурної епохи, що не викликала інтересу ні в російських, ні в українських своїх сучасників.

Після її смерті інтерес до її постаті відновився в основному серед українських літераторів і критиків. Її російська творчість дедалі більше відходила в тінь, українська ж, навпаки, висувалася на перший план народницькими ідеологами та критиками початку ХХ століття, особливо такими, як Іван Франко і Сергій Єфремов.

Українські твори, зокрема її перша збірка — “Народні оповідання”, належать до класичної частини її доробку. Вони зробили ім'я Марка Вовчка як письменниці і в російській, і в українській літературі.

Сучасників вони вразили не тільки темою — життям кріпаків у дореформеній Росії, але й мовою — імітацією об'єктивного народного голосу, оповіддю, в якій не було і домішки авторського втручання.

За політичною спрямованістю оповідання Марка Вовчка не тільки резонували з головною темою кінця 50-х років — дискусією навколо кріпосного права, вони стимулювали її. До Марка Вовчка ні в українській, ні в російській літературі не було автора такого соціального і критичного політичного масштабу.

Що ж до стилю “народних оповідань”, то саме він був головною окрасою Марка Вовчка. Саме стиль її — об'єктивний, легкий, щирий, розмовний — надавав їм літературної сили. Це був не памфлет, а художній твір, у якому вперше в українській прозі людина і її психологія були показані великим планом.

Попри чоловічий псевдонім разом з Марком Вовчком в українській літературі вперше зазвучав жіночий голос. І оповідачки, і героїні Марка Вовчка були за невеликим винятком жінки-селянки, які переповідали історії свого тяжкого життя, кріпаччини, своїх, як правило, нещасних кохань. Ці оповідан-

ня були щирі, зворушливі, часом сентиментальні, а сюжети без винятку трагічні.

В 1862 р. вийшла друга збірка “Народних оповідань”. Це була її остання книжка українською мовою. Надалі вона переходить виключно на російську мову. Українські критики висували багато гіпотез з приводу причин цього переходу: і розрив з чоловіком — українським етнографом, і дедалі більший вплив на неї нових російських друзів, таких, як Тургенєв чи Герцен. Однак не слід забувати й про те, що одним з епізодів загальної політичної реакції, яка настала в Росії після польського повстання 1863 року, був циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва, який заперечував існування української мови і відповідно забороняв видавати нею художні твори. З того часу “малоросійський сепаратизм” жорстоко переслідується, а багато українських авторів, зокрема і таких відомих, як прозаїк й історик Микола Костомаров, перестають писати українською мовою.

До українських творів близько підходять твори російською мовою на українські теми, а також твори з російського народного побуту, близькі до українських “народних оповідань” за стилем. Не були рідкістю українські і російські варіанти творів. Іноді, як-от найкраще українське оповідання “Інститутка”, з’являлося спочатку в російському перекладі (в цьому випадку це був переклад Тургенева), а потім виходив український оригінал. Іноді, як у випадку “Марусі”, зазначалося, що перед нами переклад з малоросійської, однак, українського оригіналу, очевидно, не існувало.

Серед російських творів на українські теми варто виділити такі, як побутове оповідання з життя селян — “Пройди-свет” (1863), фольклорне в стилі казки — “Лемеривна”(1863) і, нарешті, історичне — “Маруся”(1871).

Романтична, героїчна повість на історичну тему “Маруся” належить до найвідоміших творів авторки. У французькому перекладі повість була надрукована в газеті “Le Temps”. Вона дістала нагороду Французької Академії і перекладалася на багато мов. У творі описані події 1668 року в Україні, яка переживала політичну кризу в зв’язку з розколом і конфліктом між гетьманом Лівобережної України Брюховецьким і гетьманом Правобережної України Дорошенком. Однак у ній переповідається не історія конфлікту, а зворушлива й романтична історія дівчинки, яка в час війни допомагає січовикові-запорозцю виконувати серйозну дипломатичну місію. Під час цієї місії вона гине.

“Рассказы из народного русского быта” близькі за сюжетами, настроєм і стилем до українських “Народних оповідань”. Найкращим з них вважається “Игрушечка”. Знову авторка застосовує той самий прийом — розповідь сільської жінки про нещасних закоханих, про несправедливу долю, в кінці якої всі герої вмирають. В оповіданні “Маша”, яке, між іншим, не подобалося Достоевському, ідея висловлювалася цілком прямо: кріпацтво — нещастя, воля — щастя. До шести російських народних оповідань примикають дві повісті на аналогічні теми — “Червонный король”(1860) і “Лихой человек”(1861).

Інші російські твори Марка Вовчка займають більшу, однак, на сьогоднішній день менш відому частину її спадщини. Це — твори з дворянського, панського побуту. Повесть “Три сестры”, опублікована в журналі “Современник” в 1861 р. знаменувала перелом, зміну стильових орієнтацій. Марко Вовчок звернула свою увагу на вищий клас і почала описувати побут провінційного дворянства. Відповідно сталися зміни в стилі. Мова залишалася легкою і чистою, але це вже не була розповідь від першої особи, а об’єктивна розповідь автора. Знову в центрі стояли жінка і жіноча доля як така. Вона вже не залежала від соціальних обставин, як доля кріпачки. Однак і така жінка була вимушена жити згідно з умовами свого класу, а не була господинею своєї долі.

В російських творах Марка Вовчка після другої половини 60-х років завжди розповідалося про долю молодої дівчини з дворянського провінційного середовища. Авторка моделює різні варіанти долі такої дівчини. Вона закохується в поміщика, який її зраджує і одружується з іншою, багатшою (Варя, “Три сестры”). Вона одружується з тим, кого любить, однак він виявляється тираном і мучить її (Оля, “Три сестры”). Вона виходить заміж з розрахунку, щоб позбутися тиранії тітки (Агнеса, “Живая душа”). Вона йде з дому своєї тітки, щоб почати самостійне трудове життя (Маша, “Живая душа”). Однак в останньому варіанті додається щасливий шлюб з революціонером Загайним. Соня з повісті “Теплое гнездышко”, розчарувшись у своєму безхарактерному вчителєві, яким маніпулює то його тітка, то інша його учениця, мета якої — вийти за нього заміж, їде вчителювати в сільську школу. Нарешті, в останньому великому романі Марка Вовчка “В глуши” героїня залишає свого нареченого, щоб у Петербурзі розпочати самостійне, корисне для суспільства і народу життя.

Центральний жіночий характер — це людина цілісна, благородна, моральна, вперта, готова йти проти обставин, проти

середовища, готова боротися за свої переконання. Як правило, це ідеалістка, віддана народницьким ідеям. Чоловіки в романах Марка Вовчка, за винятком революціонера Загайного з “Живой души”, як правило, герої негативні. Це або самодури, тирані, або інший варіант — лицеміри.

В цьому творі маємо цілу галерею таких чоловіків, які високими словами говорять про народ, про служіння Росії і суспільству, однак словами служіння і закінчується. Крім того, вони фальшиві в своїх почуттях. Такий чоловічий образ найбільш повно розвивається в романі “В глуши”, де молодий поміщик Володимир Петрович Хрущов говорить про народ, однак вважає, що між ним і народом — наздолання прірва. Саме він заражає молоду дівчину народницькими ідеями і ідеалами, що їх сам не збирається втілювати.

Любов — найвища сила в житті героїнь Марка Вовчка. В повісті “Три сестры” є епізод, де її герої обговорюють жінок і чоловіків. Жінки живуть серцем, чоловіки — розумом, — ця банальна сентенція має великий зміст у контексті творчості Марка Вовчка. Вона сама людина серця, вона пише серцем про почуття. Людське життя пов'язане з почуттями, людське горе — від нездійсненності почуття²⁰. Її жінки справді живуть своїми почуттями, готові за них умерти. Щоб довести свою любов, Маша кидається в провалля (“В глуши”).

В романах “Живая душа” і “В глуши” психологія “нової” жінки вивчена в деталях. Показано поступове формування її суспільних переконань. В “Живой душе” ціле середовище героїні живе “благородними” ідеями. Однак для всіх це слова, одна Маша справді мріє про працю, інше, справжнє життя. Тому вона відмовляє багатому женихові. Вона говорить йому: “Я вас дуже люблю, але я не згодна бути вашою дружиною... Я хочу іншого життя, зовсім іншого — життя справжнього, не на словах, не те, щоб зворушувало тільки і хвилювало, не те тільки, щоб голова боліла від думок, а щоб тіло все ніло, як у справжнього працівника, від справжньої праці... щоб не сидіти калікою при дорозі... не лежати каменем... Я хочу цього, справді хочу...”²¹

Вона знайомиться з Загайним. Він — один із “нових людей”, які не просто говорять про народ, але прагнуть щось зробити для нього. Його діяльність описана неявно, натяками, однак зрозуміло, що він робить щось реальне, справжнє. За це світське товариство відвертається від нього. Маша в фіналі одружена з Загайним. Вони вдвох роблять нову справу.

Доки Марко Вовчок описує “світ”, вона знає свій матеріал; що конкретно роблять Маша і Загайний, неясно.

В романі “В глуши” авторка йде ще далі. Її героїня Маша тільки випадково потрапляє у вищий клас. Вона — дочка дівчини-кріпачки, яка покінчила життя самогубством, і гульвіси поміщика. Закохана в нього поміщиця, щоб завоювати його серце, бере дитину на виховання. Маша перебрала свої ідеали з книжок, які їй давав читати ліберальний поміщик Володимир Петрович. Вона дуже радикальна, пропонує роздати все його добро бідним. Мріє про працю, дає уроки селянам. Нарешті тікає в Петербург, бо “... є в Петербурзі такі жінки... Вони кинули панське життя і працюють для інших... З них глузують, але це їм байдуже... Вони — як святі...”²²

Роман “Живая душа” написаний в іронічному, місцями навіть сатиричному тоні — риса нова для авторки. Вона емоційно відсторонена від своїх героїв. Найкраще їй вдаються сатиричні деталі.

Дещо окремо від теми “нової” жінки стоїть кулінарна повість з поміщицького побуту “Тюлева баба” (1861) і роман з життя сільського духівництва “Записки причетника”. В останньому відбулися її спостереження за життям у Немирові, в Україні в 1855—58 рр. Це критичний, соціальний роман, текст якого був найбільше правлений цензурою. В ньому показано конфлікт між сільським попом і дяком Софронієм. Дяка, який є позитивною, майже ідеальною людиною, за доносом забирають у тюрму. Попову дочку Настю, закохану в Софронія, вивозять у монастир. У фіналі Софроній на волі і шукає Настю. Дуже багато неясного, незакінченого. Найкраще вдаються негативні, сатиричні образи і сцени.

Це черговий (і, треба сказати, не досить вдалий) експеримент авторки в плані стилю. Цього разу бачимо імітацію гладкого, “семінарського”, дещо піднесеного, дещо іронічного стилю, в якому багато старослов'янізмів, який нібито імітує мову оповідача — спогади восьмилітнього хлопця.

Безперечно, найцікавіший бік творчості Марка Вовчка — феміністичний. Жінка, як ідеал. Жіноча доля і жіноча нескореність у кріпацтві. Образ “нової” жінки. Цей бік її творчості ніколи не був акцентований, ніколи не вивчався. Традиції українського і російського фемінізму. Об'єктивна біографія як і об'єктивний, неідеологізований аналіз творчості — справа майбутнього.

У її ранній прозі блискуче передано жіночий голос. У пізніших речах письменниця витворює образ “нової жінки”. Це

було задовго до fin de siècle, коли схожі характери стали більш прийнятними й поширеними в європейській літературі, й задовго до появи зрілої феміністичної традиції і в російській, і в українській літературі²³.

Примітки

¹ Листи Марка Вовчка. У 2-х т.— К., 1984. — Т. 1. — С. 29—40.

² Современник.— 1859.— Кн.V.

³ Библиотека для чтения.— 1859.— Кн. XI.

⁴ Русское слово.— 1859, октябрь.

⁵ Колокол.— 1859.— Кн. 71.

⁶ Отечественные записки.— 1859.— Кн. XII.

⁷ Отечественные записки.— 1859.— Кн. XIII.

⁸ Детальніше про роман Куліша і Марка Вовчка див у кн.: Домонтович В. Романи Куліша. — У кн.: Домонтович В. Твори в 3 т.— Нью-Йорк: Сучасність.— Т.2.— 1989.

⁹ Листи до Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 56.

¹⁰ Дорошкевич Ол. Марко Вовчок. Біографічна розвідка.— В кн.: Марко Вовчок. Твори. За редакцією і з критично-біографічною розвідкою Ол. Дорошкевича.— К.: ДВУ.— Т. 4.— 1928.— С. 102.

¹¹ Літопис життя і творчості Марка Вовчка.— К., 1969.— С. 80.

¹² Листи до Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 96.

¹³ Літопис життя і творчості Марка Вовчка.— С. 81.

¹⁴ Листи до Марка Вовчка.— Т. 1.— С. 112.

¹⁵ Цит. за: Домонтович В. Романи Куліша.— С. 194.

¹⁶ Современник.— 1860, октябрь.

¹⁷ Літопис життя і творчості...— С. 197.

¹⁸ Листи Марка Вовчка.— С. 228.

¹⁹ Дорошкевич Ол. Марко Вовчок. Біографічна розвідка.— С. 201.

²⁰ Марко Вовчок. Три сестры.— У кн.: Твори в 7 т.— К.— 1964.— Т. 2.— С. 338.

²¹ Марко Вовчок. Живая душа.— У кн.: Твори в 7 т.— К., 1965.— Т.3.— С.107.

²² Марко Вовчок. В глуши.— У кн.: Твори в 7 т.— К., 1965.— Т.5.— С. 276.

²³ Стаття “Марко Вовчок (1833—1907)” лишилася незавершеною. Останній абзац узято з англomовного її варіанту. (Прим. ред.).

ЖІНОЧИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Якщо поставити пряме запитання, чи є в українському політичному дискурсі серйозний жіночий голос, то відповідь буде однозначна: “ні”.

І це попри те, що в Україні на сьогоднішній день налічується понад 70 жіночих організацій, представницька делегація яких відвідала IV Всесвітню конференцію ООН зі становища жінок у Пекіні у вересні 1995-го, що в парламенті України працюють 17 депутатів-жінок і що число їх у порівнянні з попереднім парламентом все ж таки збільшилося (у парламенті попереднього скликання їх було 13), що рівень освіти жінок за статистикою традиційно вищий за освіту чоловіків, що взагалі жінки становлять більшість (54 %) населення України і 52 % її трудових ресурсів¹.

Як правило, всі розмови про політичний статус жінок починають з аналізу їхнього представництва в органах влади. В українській Верховній Раді — 450 місць. На сьогодні зайнято 397 місць, решта не заповнені в зв'язку з низькою активністю виборців. (Вибори в Україні вважаються дійсними, якщо в них взяло участь більше 50 % загального числа виборців). З них 17 місць, або 4% від загальної кількості належать жінкам. З них за фракціями: 3 члени комуністичної партії, 2 — соціалістичної, 2 — фракція аграрників (тобто 7 жінок належать до блоку лівих сил), тільки 1 — до Руху, всі інші — до центристських безликих угруповань або взагалі поза фракціями (“Єдність” — 1, МДГ — 3, позафракційні депутати — 5). У першому з лише двох демократично обраних парламентів України ряд жінок не лише належали до демократичного блоку “Народна Рада”, але й були найбільш активними і красномовними пропонентами незалежності, політичних і економічних реформ. (Лариса Скорик, Ірина Калинець та ін.) З них 5 були обрані на платформі Руху. Отже, в останні роки відбулася характерна зміна політичних орієнтацій умовної жіночої фрак-

ції в парламенті вліво, тобто в бік, протилежний до демократії і громадянського суспільства.

Ні в політичних партіях, ні в державних чи парламентських структурах серед жінок немає яскравих постатей загальнонаціонального масштабу. Сьогоднішня українська партія як лівого, так і правого крила є ексклюзивно чоловічим клубом. Більшість демократичних політичних партій підтримують загальнодержавну риторику “повернення жінки до родини”, або, як це останнім часом називають, “ренесанс патріархату”, що є значним контрастом з іншими демократичними положеннями їхніх програм. Якщо серед членів партій і є незначний відсоток жінок, то серед партійної верхівки жінок немає. Чи не єдиний виняток — соціалістична партія. Наталя Вітренко — одна з її лідерів, а також депутат парламенту від соціалістів і радник Голови парламенту, лідера соціалістів, є однією з найпомітніших постатей серед жінок-політиків і чи не найкрасномовнішою постаттю серед найконсервативнішого, антиринкового, антидемократичного і антиукраїнського крила українського політичного спектра. Саме вона в жовтні 1995 р. виступила з альтернативною до урядової економічною програмою лівих сил українського парламенту, в якій втілилася антиринкова, антиприватизаційна і антидемократична риторика. Для багатьох такий жіночий голос є аргументом, чому жінок взагалі не можна допускати до політики.

Те, що жінок немає серед лідерів, не дивно на фоні іншої статистики — 97% жінок не належать до жодної політичної партії². Водночас соціологи вважають, що свідомість жінок досить політизована. Політизація полягає в тому, що вони спостерігають за політичними подіями, однак часто не виявляють жодних політичних симпатій. Крім того, політичні орієнтації жінок майже не відрізняються від чоловічих³.

Верховна Рада є єдиним вищим органом влади, де жінки взагалі представлені. У вищому ешелоні Кабінету міністрів (тобто там, де на посади не обирають, а призначають) жінок взагалі немає. Відомо, що в уряді 6 жінок працюють на посаді заступника міністра. Там, де в Україні йдеться про прийняття рішень, жінки не допущені. На державній службі жінки займають 50% на середній ланці, на вищій ланці керівництва їхнє представництво звужується до 3—4%. За даними соціологів, “на посадах, пов’язаних з ухваленням важливих рішень, в Україні жінки мають солідне представництво тільки у сфері медицини (38%) та науки (29%)”⁴.

Водночас жінки традиційно зосереджені там, де жодні рішення не приймаються, — на сільськогосподарських роботах, будівництві, у промисловості, школі, до того ж чим нижча і низькооплачуваніша посада, тим більше шансів знайти там жінку. Феномен усіх пострадянських країн — високий рівень безробіття серед жінок. В Україні 70 % (а за деякими даними 80 %) безробітних складають жінки, 2/3 серед них мають вищу освіту. Жінки першими втрачають працю в перехідній стресовій економічній ситуації. Крім того, багато жінок заробляють низькопродуктивною фізичною працею, що є так само формою прихованої дискримінації. Дискримінація виявляється також і в тому, що середня заробітна платня жінок значно нижча за середню платню чоловіків. За даними звіту “Україна. Людський розвиток” середня зарплата жінок у різних галузях промисловості в 1993 р. становила від 45 % у енергетичній до 90 % у легкій від зарплати чоловіків⁵.

Держава намагається не афішувати фактів цієї дискримінації. Дані про неї існують лише в матеріалах, підготовлених під тиском різних міжнародних організацій, і спрямовані на “зовнішній” ринок. На “внутрішньому” ринку держава через своїх високопоставлених осіб — членів парламенту, міністрів, де тільки можливо, широко експлуатує патріархальну риторику “повернення жінок у сім’ю”, яку запровадив ще перший український демократично обраний парламент. Насправді ця риторика є досить незграбною спробою приховати і виправдати безробіття і дискримінацію жінок, які за останні роки погіршилися.

Нечисленні жінки-політики так само вперто заперечують існування суспільної і економічної дискримінації по відношенню до жінок і відмовляються включати жіноче питання в свою програму. Це по-своєму зрозуміло. Офіційний дискурс жіночого в українському суспільстві традиційно зводиться до поняття материнства, дитинства, сімейних справ — попередній парламент мав комісію з питань сім’ї, материнства і дитинства, новий парламент її скасував, зате за клопотаннями жіночих організацій при Президенті Кучмі створено Комітет у справах жінок, материнства і дитинства. На більш побутовому рівні жіночий дискурс — це кухня, мода, здоров’я, косметика, крій і шиття, секс і т. д. Не дивно, що “серйозна” жінка-парламентер хоче задекларувати перед суспільством, що вона такого роду питаннями не займається і, власне, нічим не відрізняється від своїх колег-чоловіків. Отже, *message* жінки-лідера, успішної жінки чоловічій еліті, як правило, має свою

модель: 1) за вихованням, освітою, поведінкою, поглядами (зневагою до жінок і жіночого) я така ж, як і ви, тобто чоловік, який просто має статеві ознаки жінки; 2) однак я вмю, де потрібно, користуватися своїми статевими особливостями, тобто своєю жіночою привабливістю.

Говорить Олександра Кужель, член парламенту, “капіталістка”, керівник аудиторської фірми з Запоріжжя, людина, яка не приховує своїх планів стати наступним президентом України:

“... Коли хтось із українських жінок-депутатів їде за кордон, ми (тобто жінки-депутати) збираємося разом, обговорюємо, що вдягнути, який мати вигляд. Це дуже важливо. Коли я їхала в Англію, купила дуже дорогий костюм, тому що знала: без нього мене в їхній парламент не “приймуть”...

“...Я дуже боюся великої кількості жінок. Набагато затишніше почуваю себе в чоловічому товаристві”.

На запитання, чи не важко їй конкурувати з чоловіками, чи вони відчують до неї упередження як до жінки, чуємо відповідь: “Ні, не можу поскаржитись на якусь упередженість. Звичайно, інколи зустрічаюся з погордливим ставленням, але це не правило, а виняток”⁶.

По суті, не лише жінки-політики, а й ціле суспільство вперто не визнає дискримінації у стосунку до жінок. Одне з недавніх соціологічних опитувань, проведених в Україні, поставило кілька запитань, відповіді на які досить характерні.

1. Чи змінюється активність жінок в українському суспільстві?

зростає	27,8%
ніяких суттєвих змін нема	39,1%
зменшується	13,6%
важко сказати	19,5%

2. Чи мають чоловіки і жінки однакові можливості зростання по службі?

можливості жінки вищі	3,8%
можливості чоловіка вищі	44%
рівні можливості	43,8%
важко сказати	8,5%

3. Чи доводилося вам в останні роки спостерігати окремі випадки дискримінації жінок?

так	17,8 %
не пам'ятаю	19,5 %
ні	53,5 %
важко сказати	9,3% ⁷

Отже, більша половина опитаних не знає про дискримінацію жінок, і майже половина вважає, що жінки і чоловіки мають рівні права і шанси на успіх.

У цілому соціологічні дослідження останнього часу відзначили спад політичної активності жінок, яка була досить істотною в кінці 80-х — на початку 90-х років. “Найважливіше сьогодні, беручи загалом, для більшості жінок — це протидія підвищенню цін (такі відповіді дали 67 % жінок та 55 % чоловіків від загального числа тих, хто відповів на це запитання). Для чоловіків більшою мірою, ніж для жінок, значущою є можливість впливати на рішення влади (ч. — 27 %, ж. — 19 %).

З отриманих даних (цих та інших. — С. П.) можна зробити висновок, що “чоловіча” оцінка політичної ситуації грамотніша від “жіночої”. Жінки в Україні затримались на примітивній моделі виживання (всі інтереси зосереджені на підтриманні сім’ї, а очікування — на допомозі родичів)”⁸.

Ті ж самі автори провели цікаве дослідження сфер життєвої діяльності, які, на думку опитуваних, більш властиві для жінок і для чоловіків, і проаналізували його результати.

Думка респондентів про жіночу та чоловічу сфери діяльності

	<i>Жіноча діяльність</i>	<i>Чоловіча діяльність</i>
Дошкільне виховання	67	33
Сімейно-побутові справи	65	35
Сфера послуг	58	42
Медицина	57	43
Шкільна педагогіка	53	47
Вузівська педагогіка	48	52
Наука	44	56

Сільське господарство	42	58
Промисловість	38	62
Державне управління	32	68
Політика	30	70

Таблиця красномовна і майже не вимагає коментарів. Єдине доповнення: жінки схильні визнавати, що всі сфери діяльності підходять обом статям, чоловіки майже одноставно визначають жіночу сферу як родинно-побутову, дошкільного виховання, сферу послуг, шкільного навчання та медицини, а в “свою” включають науку, державне управління, політику⁹.

Два з трьох авторів цитованого дослідження — жінки, і все ж у ньому трапляються певні сексистські ремарки до результатів соціологічного опитування. Як-от, опитування показало, що жінкам більш властиво обирати роботу під постійним керівництвом досвідченого наставника, ремарка: “що зрештою відповідає жіночій натурі”¹⁰.

В політичній активізації жінок і в доведенні, до свідомості українського суспільства наявності дискримінації жінок певну роль міг би відіграти жіночий рух. Історія неформального жіночого руху в Україні нараховує 5 років. Його відлік почався з організації нерадянських (і за політичним дискурсом антирадянських) жіночих організацій у 1990 р. Це були Жіноча громада Руху, Союз українок та ін. Вони виникли під кінець “перебудови” і були частиною суспільного пробудження і народження нових політичних ідеалів — найпрекраснішого політичного феномена, який мені доводилося спостерігати у своєму житті.

Дещо пізніше виявилось, що для жіночих організацій антирадянського національно-патріотичного спрямування зникнення СРСР і утворення держави України вибило ґрунт з-під ніг. Їхня політична програма була виконана, постала необхідність створення нової програми. І тут виявилася найбільша проблема. Замість того, щоб звернутися до боротьби за рівні права жінок, організації здебільшого перебрали риторику національного відродження і загубилися серед десятків політичних і громадських організацій схожого спрямування.

За 5 останніх років кількість жіночих організацій зросла до 70-ти. Тільки в Києві їх зареєстровано близько 20-ти. Однак їхній вплив на суспільство в цілому ще досить скромний. Жіночий рух в Україні політично мало впливовий. Більшість жіночих організацій мають вузьке членство, є регіональними.

Як правило, жіночий рух не охоплює молодих жінок, а також жінок із сільського і робітничого середовища. По суті, всі без винятку члени жіночих організацій — жінки з вищою освітою, крім того, середнього та старшого віку. Фемінізм у їхньому дискурсі займає мізерну роль, як правило, про фемінізм згадують, щоб від нього відмежуватися.

Жіночі організації можна поділити на дві категорії — політизовані, де політична, суспільна позиція домінує над усіма іншими, і аполітичні.

Політичні жіночі організації — Жіноча громада, Союз українок, Українська християнська партія жінок та ін. складають праве крило. Спілка жінок України, яка є переродженням Комітетом радянських жінок або нове утворення “Женщины Крыма” складають комуністичне, ліве крило. Перші блокуються з Рухом, республіканською, демократичною, християнсько-демократичною, ліберальною та ін. партіями. Другі — з комуністичною і соціалістичною партіями. Тому політичне об'єднання жіночих організацій в Україні, по суті, неможливе.

Навесні 1994 р. під час виборів до другого парламенту Жіноча громада зробила спробу об'єднати жіночі організації України у передвиборчий жіночий блок. Серед пріоритетів блоку були: “забезпечення державності України на основі принципів незалежності, свободи, демократії та закону... термінове проведення економічних реформ... соціальний захист населення... оборона політичних, економічних та соціальних прав жінок... забезпечення законодавчих гарантій прав сім'ї, материнства, батьківства й дитинства, пропаганда гуманістичних цінностей через освіту і засоби масової інформації”¹¹. Жіноча програма блоку була невиразна, і він не витримав конкуренції з “чоловічими” партіями і блоками.

Спектр неполітичних жіночих організацій досить широкий. Він охоплює благодійницькі організації: Всеукраїнська федерація багатодітних матерів, Організація єврейських жінок “Рахамим” (допомога старим), “Мама '86” (допомога дітям, потерпілим від Чорнобиля), професійні: Асоціація жінок-кінематографістів, а також так звані “елітні” клуби, як-от “Клуб одесских дам”, що претендує бути клубом жінок-підприємців, директорів і знаменитостей. Останнім часом з'явилися жіночі школи і гімназії, які так само виховують “дам” — від гувернанток до дружин багатих чоловіків.

Традиційно жіночий дискурс материнства має шанс різко політизуватися, коли жінка є матір'ю сина. Тоді син має шанс потрапити до армії, яка далека від бездоганності в плані реа-

лізації людських прав, а його мати — стати активісткою Організації солдатських матерів. Те ж саме стосується екологічної, чорнобильської проблематики, яка в контексті України завжди має політичне звучання.

Спроба держави інтегрувати різноликий і різноголосий жіночий рух сталася недавно. Кравчук, перший Президент України, буквально за день до других президентських виборів, які він, як відомо, програв, у червні 1994 р. зустрівся з представницями жіночих організацій, закликавши їх підтримати його на виборах. З наближенням конференції в Пекіні Українська держава вирішила, що не може стояти осторонь такої важливої події. Навесні 1995 р. відбулася національна конференція жіночих організацій з підготовки до Пекінської конференції і було створено державний оргкомітет конференції. Його, а пізніше і українську делегацію очолив чоловік — віце-прем'єр України з гуманітарної політики Іван Курас. Напередодні конференції він дав інтерв'ю журналові “Жінка”, де розповів, що під егідою оргкомітету розробляються національні програми “Планування сім'ї” та “Діти України”. Тема дискримінації жінок в Україні або непередставленості їх в органах влади заторкнута ним не була. Загалом, на думку віце-прем'єра, поліпшення становища жінок, якого він щиро прагне, пов'язане із знайомою риторичною тріадою — захист сім'ї, материнства і дитинства¹². Інакше кажучи, державна політика залишається незмінною, як незмінною залишається риторика. Чим більше говориться про “захист жінки” в ролі матері і дружини, тим глибшає дискримінація у своїх прихованих і явних формах.

Тим часом мільйони українських жінок живуть поза цими проблемами як у їхньому реальному, так і риторичному вимірі. Вони залишаються головними споживачами мексиканських, бразилійських і португальських мильних опер, якими заповнені всі канали українського телебачення (як і, здається, телебачення сусідніх країн). Вони залишаються об'єктом насильства в родині і жертвами відсталого системи охорони здоров'я. Більшість з них не бажають визнати себе об'єктом дискримінації. Більшість з них не мають власної думки і голосу, сприймаючи цілком стереотипи поведінки, нав'язані мас-медіа.

Підсумовуючи сказане вище, зазначу, що сучасна Україна демонструє дві тенденції: 1) посилення дискримінації жінок у всіх сферах суспільного життя і праці, 2) небажання або невміння як суспільства в цілому, так і жіночих організацій осмислити цей феномен і боротися проти нього.

Символічно, що урядову делегацію України на IV Всесвітній конференції жінок у Пекіні очолив чоловік — уже згадуваний віце-прем'єр уряду з гуманітарних питань Іван Курас — і її склад був сформований працівниками апарату. Символічно, що досить чисельна українська делегація (яка включила також і тих активісток, які приїхали в Пекін не в рамках державної делегації) в час конференції виявила повну мовчанку. Це мовчання найкраще характеризує політичний дискурс українських жінок. Звичайно, існують окремі голоси й окремі особи — це, як правило жінки-науковці і митці, погляди яких становлять дисонанс до загальноприйнятих. Є декілька феміністок, і українською мовою опублікована “Друга стаття” Сімони де Бовуар. Є надія, що в майбутньому ці голоси будуть міцніти і завойовувати більший авторитет. Без цього українська демократія не відбудеться як політичний феномен.

Примітки

¹ Україна. Людський розвиток. Звіт 1995. ПРООН. — Київ, 1995. — С. 35—36.

² Лавриненко Н. Жіночий рух у посткомуністичній Україні: досягнення і прорахунки. Політичний портрет України. Бюлетень Дослідно-навчального центру “Демократичні ініціативи”. — 1995. — № 13. — С.11.

³ Там само. — С. 11.

⁴ Політичний портрет України. Бюлетень Дослідно-навчального центру “Демократичні ініціативи”. — 1995. — № 13. — С. 6.

⁵ Україна. Людський розвиток. Звіт 1995. ПРООН. — С. 36.

⁶ Народний депутат Александра Кужель: “Чоловіки, які терплять таких жінок, як я,— камікадзе”. — Всеукраїнские ведомости. — 28 окт. 1995. — С. 3.

⁷ Социс-Геллуп. Украинский политический и экономический индекс. Рапорт № 14. — Май 1995. — С. 24—25.

⁸ Саенко Ю., Плісовська Е., Ліновицька М. Становище жінок у політичному, соціальному та економічному житті України. — Політичний портрет України. — С. 16.

⁹ Там само. — С. 18.

¹⁰ Там само. — С. 17.

¹¹ Лавриненко Н. Жіночий рух у посткомуністичній Україні: досягнення і прорахунки. — С. 10 — 11.

¹² Єдність зусиль у всьому // Жінка. — 1995. — № 8. — С. 4—5.

PROGRESS ON HOLD: THE CONSERVATIVE FACES OF WOMEN IN UKRAINE

The collapse of the Soviet Union and the declaration of independence were a fundamental turning point in the history of Ukraine. 1990 and 1991 were years of enormous political and social optimism, and at this time there was mass participation in the euphoric demolition of the totalitarian, imperialist, politically closed and economically bankrupt state. Over 90 per cent of Ukraine's population voted in favour of independence in the referendum on 1 December 1991 in the belief that they would be better off in a new country called Ukraine rather than in the USSR. The first parliamentary election of March 1990 and the presidential election of December 1991 showed high levels of electoral turn-out. Civic life was vibrant, new political parties emerged one after another, hundreds of NGOs were formed, laying the foundation of democracy and civil society. In this stormy process, new leaders emerged and, for the first time, alongside men's voices, women's voices were heard.

Crisis in Ukraine

The enormous crisis — sharp decline in production, inflation, widespread corruption and government prevarication when it came to reform — radically altered the situation in Ukraine in 1992-4. Words such as “market”, “democracy”, “independence” and “the West” began to lose their currency. It turned out that the market economy in its Ukrainian variant resembled a bazaar, and democratically elected parliaments were the main obstacle to reform. The West fixed its attention on Russia and took scant notice of the newly independent states. Old Soviet institutions and bureaucratic practices were preserved in the new Ukraine. The transition period became so stretched out that it seemed it was becoming permanent. The enthusiasm associated with the destruction of the old was replaced by uncertainty and a sense of the pointlessness of individual and social efforts.

Political parties and organisations, including women's organisations, continued to spring up as before. However, their role and popularity in society diminished. The democratic movement, which in 1990 counted millions of active sympathisers, fragmented into scores of small associations and organisations. Gradually the society was eaten away by apathy. Symptomatic of this was the March 1994 elections: parliament has 450 seats of which only 394 have been filled; the rest remain vacant because of low level of electoral interest and Ukraine's bizarre electoral law. (To be elected, a member of parliament has to win more than 50 per cent of the votes with more than 50 per cent of eligible voters participating in elections.) Out of twenty ridings in Kyiv, seventeen seats remain vacant because of voters' apathy. This in a city which four years earlier witnessed mass demonstrations involving hundreds of thousands of people.

Women's voices

The role, status and the general life and problems of Ukrainian women in the last few years must be understood within the overall societal context. Between 1989 and 1991, women first appeared on the political scene of Ukraine not as a statistical mass but as an independent force with an independent voice. It was as if the eternally quiet, second-class majority all spoke at once. These were women political prisoners and dissidents who demanded freedoms, anti-militarist activists, ecological activists who demanded the shut-down of Chernobyl and the distribution of honest information about the consequences of the 1986 nuclear disaster. Women's voices were very audible in religious and cultural movements. They demanded the legalisation of the Ukrainian Catholic Church and the restoration of rights of the Ukrainian language. Amongst cultural organisations, especially in the Taras Shevchenko Ukrainian language society (which today is called the "Prosvita" society), women did not, as a general rule, advance their claim to leadership positions but they were, and remain, the basic moving force of local organization, especially in eastern Ukraine where they face the most formidable challenges. Within the academic community, women raised awareness of the feminist tradition in literature, rediscovered the indigenous Ukrainian feminist tradition hitherto suppressed by the Soviet regime, and argued for the need to introduce women's studies in universities. The first centres for gender studies were founded and the

first gender research in sociology undertaken. On television and radio the first programmes about Western feminism were aired, and family violence, rape and even the existence of the lesbian and gay movement were discussed. There were few women on the national political scene but a number did achieve national reputations as members of parliament.

Women's organisations became those grassroot formations where, for the first time, it was possible to speak about political opposition to the communist regime, the threatening environmental situation, the appalling conditions of life for tens of thousands of Ukraine's orphans and about one of the world's highest abortion rates. The main perspective was that of the protection of children. In this, woman as mother was the dominant concept of the role of a woman. Women set up the country's first charitable organisations. The second perspective — the political aspect of the vast majority of the women's organisations — was opposition to communism and totalitarianism. Women's organisations as a political force and individual women personalities contributed significantly to the collapse of the USSR.

Although the ideologists of women's organisations accepted the role of women as mother, thus repeating the totalitarian stereotype, it appeared, none the less, that women began seriously to fight for a new social status and planned to exert genuine influence on the political and social life of their country. Moreover, there was no doubt that women were a new, bold and dynamic social force and that, ultimately, their values would be humanistic values as the feminist theoretical tradition states. Thus, in 1992 there was much ground for an optimistic prognosis. One cannot say that all expectations have been shattered, since in all respects the distance between post-perestroika 1990 and 1996 is immense. Society continues to change even though the tempo has subsided.

Women's organisations and women activists were the tip of the female iceberg. As we see today, however, the phenomenon known as "Ukrainian women" is contradictory. It has become clear that one cannot speak about women in Ukraine as a homogeneous group. Neither can we speculate about a single women's identity or the overall political priorities of women, let alone about typical electoral behaviour. It has become apparent that differences among women are no less sharp than those between women and men. For example, it has transpired that women members of parliament in reality do not represent women, have little interest in women's issues apart from the traditional concepts of motherhood and are even somewhat ashamed of their

sex. It is obvious that the development of the women's movement will not follow Western patterns: the approaches of Western feminism cannot be copied blindly when analysing the condition of post-Soviet women.

Women in politics

At the beginning of the 1990s it appeared that women would become a significant political force and, moreover, one which would be unequivocally democratic and progressive. The début of women on the political scene provided grounds for this view, but today if one asks whether there is a serious women's voice in Ukrainian political discourse, the answer is an unequivocal "no". And this is in spite of the fact that there are over seventy women's organisations in Ukraine today whose representatives attended the Fourth United Nations World Conference on Women in Beijing in September 1995; in spite of the fact that in parliament there are seventeen women deputies, whereas in the previous parliament there were thirteen; in spite of the fact that the educational level of women is higher than that of men; in spite of the fact that women form 54 per cent of Ukraine's population and 52 per cent of the work-force.¹

As a general rule, all discussion about the political status of women begins with analyses of their representation in the organs of power. Let us examine the Supreme Rada — Ukraine's parliament. The seventeen women members of parliament represent 4 per cent of deputies. Of them, three belong to the Communist Party, two are socialists, two are members of the agrarian faction — in other words, seven are members of the left-wing bloc. Only one woman belongs to Rukh (People's Movement for the Revival of Ukraine), and the rest belong to faceless centrist factions. In Ukraine's first democratically elected parliament, a number of women belonged not only to the democratic bloc, Narodna Rada, but they were also among the most active and eloquent advocates of independence and economic and political reform. In the first parliament, five women were members of Rukh. Brilliant personalities such as Larysa Skoryk and Iryna Kalynets are no longer to be found in the Supreme Rada. In the second parliament the fact that so many women belong to the communist and socialist bloc has meant that the women's political voice no longer advocates democracy and the development of civil society.

There are no strong women personalities in political parties, in government organs or in parliament today. No women have national reputations. Ukrainian political parties, be they left- or right-wing, are exclusively male clubs. Most democratic political parties endorse the general rhetoric of the state about "the return of women to the family" or, as it is sometimes called, "the renaissance of the patriarchy". It does not seem to bother democrats that this position is at odds with their other democratic ideas. Among left-wing parties there is an inconsequential proportion of women and no women at all in the leadership. Perhaps the only exception is Natalia Vitrenko of the Socialist Party, who is a member of parliament and adviser to the head of parliament on economic affairs. She is the most vocal amongst the most conservative, anti-democratic, anti-market reform and anti-Ukrainian wing of the political spectrum. In October 1995, she elaborated an alternative to the government economic programme which was characterised by its hostility to privatisation and the market, and by its nostalgia for Soviet-style state control. However, in January 1996 she was expelled from the politburo of the Socialist Party, and later from the party itself, for her criticism that the socialists were too timid in their opposition to the president's and the government's course of reform. In May 1996 she founded the Progressive Socialist Party which upholds "genuine Leninist principles". The fact that Vitrenko is the most vocal political woman has served to discredit women's voices in politics.

That there are no women political leaders is not surprising in view of the fact that 97 per cent of women do not belong to any political organisation.² (There are no data on men's participation in the research cited, but it is not very substantial either.) At the same time, sociologists note that the consciousness of women is quite politicised. This politicisation lies in the fact that they actively follow political events; however, they rarely show partisan political sympathies. Interestingly, the political orientation of women is virtually the same as that of men.³

The Supreme Rada is the only higher organ of power where women are represented at all. There are about sixty-five ministers and heads of state committees in Ukraine's government: not one is a woman. There are some 270 deputy ministers and only six are women. In Ukraine's constitutional order, ministers are appointed and, as a rule, are not members of parliament. The majority of the public service consists of women, yet only 3 or 4 per cent are to be found in the upper echelons. Sociological surveys show that "serious representation at the level of decision-making

is to be found only in medicine (39 per cent) and science (29 per cent)".⁴

At the same time, women as civil servants are often the symbol of the ineffective, conservative, prevaricating Ukrainian state. Thus, as previously mentioned, women not only form the majority of state functionaries, but in a number of spheres and a number of ministries they are a dominant majority. Their numerical preponderance in some ministries (headed, of course, by males) has few parallels in Western countries. In Table 12.1 we give data for a number of ministries. It should be noted that support staff (secretaries and the like) are excluded from the quoted figures.

TABLE 12.1

Percentages of female employees in Ukrainian ministries

Ministry of the Economy	67.2
Ministry of Finance	80.1
Ministry of Justice	87.3
Supreme Court	76.2
Higher Arbitration Court	83.9
Ministry of Statistics	93.9
Ministry of Social Welfare	95

Source: Statistics from Public Service Commission. Cabinet of Ministers Report (unpublished mimeo), 1 June 1995.

Professions which in the West are traditionally masculine — courts, the justice system, banks, economic ministries — in Ukraine are feminised. These women, under certain conditions, could become a substantial force of the feminist message, could change the stereotype about the status of women. They are well educated and professionally qualified but in the political sense they are the most inert and silent, and are the furthest removed from the women's movement of whatever orientation. Beneath the surface they really believe that motherhood and marriage is the height of a woman's career, that women must be charming and take good care of men, that "nature" made it thus. In other words, there is a deep assimilation of traditional male rhetoric by these women. The problem lies in the fact that thousands of women — civil servants, women in parliament and professional women in general — belong to that type which could be called "a woman-man", who achieve high positions but do not change

the nature of authority and its ideology in the interest of women. The thousands of women found in this category are lost in the mass of over 25 million Ukrainian women who belong to totally different social layers, groups which, irrespective of education or work, exist beyond the decision-making sphere, beyond prestigious employment, status and high incomes.

Women, work and discrimination

Women are traditionally concentrated in spheres outside serious decision-making — in agricultural labour, construction, industry and education. Moreover, the lower and the less well paid the positions, the greater the chance of finding women in them. A high level of unemployment among women is characteristic of the situation in post-Soviet countries. In Ukraine 70 per cent (some data suggest 80 per cent) of the unemployed are women, two-thirds of whom have higher education. Women were the first to lose jobs in the stress of the period of the transition from a planned to a market economy. Moreover, many women are stuck in physical labour, which itself is a form of hidden discrimination. The average income of women is substantially lower than the average income of men. According to the Human Development Report sponsored by the United Nations, the average income of women in industry as compared to that of men in 1993 ranged from 45 per cent in the energy sector to 90 per cent in light industry.⁵

The state does everything it can to avoid shedding light on facts which point to discrimination. The data cited earlier exist only in materials prepared under pressure from international organisations and circulated in research and policy papers. For internal purposes the state, through its senior members of parliament or ministers, constantly repeats the patriarchal rhetoric of "return women to the family". In fact, this rhetoric is a badly masked attempt to hide and justify high levels of unemployment and discrimination against women, which has become much worse in the last three years.

The few women politicians who exist stubbornly refuse to acknowledge social and economic discrimination against women and refuse to include the women question in their programmes. The official women's discourse in Ukrainian society is generally restricted to topics concerning motherhood, children and family matters — the last parliament, for instance, had a Commission on the Family, Motherhood and Children. The new parliament abol-

ished this commission but, under pressure from women's organisations, a Committee on Women's Affairs, Motherhood and Children was established by the president's administration. In daily life women's discourse consists of the kitchen, fashion, make-up, health and sex. Not surprisingly, a "serious" woman politician will try to demonstrate before society that she is not interested in this kind of question and, in fact, is no different from her male colleagues. The message of the woman leader or of a successful woman in a men's world is construed thus: first, by upbringing, education, behaviour and views ("women's things are trivial"), I am the same as you — that is, I am man, only of a different sex: second, however, I can, when necessary, use my feminine charm.

Olexandra Kuzhel', a member of parliament from Zaporizhia, "a capitalist" and head of an accounting firm who does not hide her ambition to become the next president of Ukraine, recently said the following:

"Whenever some woman member of parliament goes abroad we get together and discuss what to wear, how to be attractive. This is very important. When I travelled to England I bought myself a very expensive suit because I knew that otherwise I would not be accepted in their parliament. I don't like to be together with too many women. I feel much more comfortable in the company of men."⁶

When asked if it is difficult to compete with men and whether men take her less seriously because she is a woman, she answered, "No. I cannot complain about serious negative attitudes towards me. Of course, sometimes I confront haughtiness but this is an exception, not the rule."⁷

It is not only women politicians but the entire society that stubbornly refuses to recognise discrimination against women. Recent public opinion polls showed the information given in Table 12.2, which demonstrates that the majority of respondents do not know about the discrimination against women and almost half consider men and women to have equal rights and equal chances.

Analogous results could be drawn from twenty-five interviews from women of the eastern Ukrainian industrial city of Luhans'k. Only two of them "explicitly acknowledged having been subject to discrimination as a woman".⁸ Interestingly, most of the interviewed women lacked any Ukrainian (linguistic, cultural, political or regional) identity and all felt that the Russian language had to be accepted as a state language along with Ukrainian. Those with business orientations were advocates of economic union with Russia and Belarus. Most of them felt that their life was materially better in former times (presumably in the times of the USSR);

however, most of them were “unwilling to try the private marketing operations which offered scope for much higher earnings”.⁹ Although only twenty-five women were interviewed, their answers show a typical complex of feelings and ideas of Ukrainian women in this region — the justifiable despair, lack of political and national identity, and some latent political conservatism. The most active opponents of the granting of the collective farm lands to individual farms in 1993 (when this farming movement emerged) were women from collective farms — the most oppressed, uneducated and underpaid strata of women in Ukrainian society.

TABLE 12.2

**Social attitudes on gender roles in 1995
(replies given in percentages)**

(1) Is there any change in the level of involvement of women in Ukrainian society?

Increasing	27.8
Remains the same	39.1
Diminishing	13.6
Difficult to say	19.5

(2) Do men and women have equal opportunities for job promotion?

<i>Women have better opportunities</i>	3.8
Men have better opportunities	44
Opportunities are equal	43.8
Difficult to say	8.5

(3) Have you noticed in recent years instances of discrimination against women?

Yes	17.8
Can't recall	19.5
No	53.5
Difficult to say	9.3

Source: Socis-Gallup, Ukrainian Political and Economic Index. Report no. 14, May 1995, pp. 24–5.

In general, recent surveys of opinion point to a marked decrease in women's political activity. In the 1980s and the early 1990s, women's political activism was on the upswing. Three leading Ukrainian sociologists conclude:

On the whole, most important today for the majority of women is how to survive the sharp price increases (67 per cent of women and 55 per cent of men consider this a primary concern). For men, much more important than for women is concern to influence decision-making (men — 27 per cent; women — 19 per cent) ... One can conclude on the basis of the latest data that men are much more politically literate than women. Women in Ukraine provide simplistic solutions (all their interests are focused on the survival of their families) and their only expectations of assistance is that which the relatives can provide.¹⁰

However, there is another side of these sociological data, not noticed by its authors. Taking on themselves the whole burden of economic survival, women give men a chance to be parasites on women and to be free to dedicate their effort to ideas and ideals.

TABLE 12.3

Responses on jobs for which men and women are most suited

	<i>Most suitable for women (%)</i>	<i>Most suitable for men (%)</i>
Pre-school education	67	33
Household chores	65	35
Service sector	58	42
Medicine	57	43
Schools	53	47
University	48	52
Scientific research	44	56
Agriculture	42	58
Industry	38	62
Civil service	32	68
Politics	30	70

Source: Iu. Saienko, E. Plisovs'ka, M. Linovytska, "The status of women in the political, social and economic life of Ukraine", *Politychnyi portret Ukrainy* 13, p. 18.¹¹

The public opinion survey which is cited in this chapter provides interesting data on perceptions of what is considered suitable employment for men and women, shown in Table 12.3. The data speak for themselves. What is important to add, however, is that women considered all jobs as suitable for both sexes equally. It was men who focused on household work, the service sector, pre-school education, schools and medicine as the most suitable for women, and regarded scientific research, public administration and politics as male spheres.¹²

Two of the three authors of the sociological survey cited are women; despite this, that study contains not a few sexist remarks in the analyses of the survey results. Thus, when the survey shows that women, more than men, preferred to work under the leadership of an experienced boss, the authors remark, "this of course corresponds to a woman's nature".¹³

Women's organisations

The women's movement could be playing a role in the mobilisation of women and in raising public consciousness as to the status of women. The unofficial women's movement in Ukraine has a six-year history. It started in 1990 with the Women's Community of Rukh (which later split from Rukh), the Union of Ukrainian Women and others. They emerged at the end of perestroika and were part of the social awakening and birth of new political ideals, one of the most exciting moments of this century. It was only later that it became clear that the patriotically inclined women's organisations lost their sense of mission with the collapse of the USSR and with the emergence of an independent Ukraine. Their political programme had won. When a new programme had to be advanced, problems started. Instead of focusing their energies on the struggle for equal rights, the organisations, by and large, swallowed the rhetoric of national revival and were lost among the scores of political and community organisations advancing similar goals.

During the last five years the number of women's organisations has increased to seventy; Kyiv itself has some twenty organisations. However, their influence on society remains modest and the women's movement in Ukraine has little political influence. Most women's organisations have small memberships and are regionally based. As a rule, the women's movement does not involve young women or women from the agricultural and indus-

trial milieux — almost without exception, members of these organisations are women with higher education, middle-aged if not elderly, often housewives. The leaders of the two most influential groups (Women's Community and the Union of Women of Ukraine) are wives of Ivan Drach (former head of Rukh and a member of parliament) and Viacheslav Chornovil (acting head of Rukh). Feminism occupies virtually no place in their discourse and if they mention feminism, they will quickly add a footnote distancing themselves from it.

Women's organisations can be divided into two categories: first, political and, second, service/community groups. The political women's organisations are Women's Community (Zhinocha Hromada), the Union of Women of Ukraine, Ukrainian Christian Women's Party and others. These represent the democratic spectrum. The communist spectrum includes the Union of Women of Ukraine, which was formally the Committee of Soviet Women, and the newly created Women of Crimea group. The former support Rukh or are aligned to the republican, democratic, Christian-democratic, liberal or other centrist parties; the latter support the unreconstructed communists. Common political action of women's organisations in Ukraine is thus impossible to achieve.

In the spring of 1994, during the elections to parliament, Zhinocha Hromada made an attempt to unite women's organisations into a common electoral bloc. Among the priorities of the bloc were: "strengthening Ukraine's independence, freedom, democracy and rule of law, rapid economic reform, social protection of the population, defence of the political, economic and social rights of women, guaranteed rights for families ... the propagation of humanistic values in education and in the mass media".¹⁴ The programme of the women's bloc was vague, to put it mildly, and could hardly compete with men's parties and blocs.

There is a wide panorama of service/community women's organisations. It includes groups such as the All-Ukrainian Federation of Mothers With Many Children (those with more than three); the organisation of Jewish women, Rachamim, which helps elderly Jews; "Mama-86", an organisation which helps the child victims of Chernobyl; or professional groups such as the Association of Women Film-makers. Recently, women involved in business and in the mass media, or the wives of the *nouveaux riches*, have organised themselves into groups such as the Odessa Ladies Club. Also, recently the institution of girls' schools has revived, whose purpose is to educate a spectrum of ladies, from

governesses to the wives of rich men — a mission fundamentally different from that of girls' schools at the turn of the century, whose goal was to provide women with an excellent education.

Traditionally, the women's discourse of motherhood has a chance to become sharply politicised if a woman has a son serving in the army, as Kathryn Pinnick has shown in chapter eight. The Soldiers' Mothers for the New Army is a group dedicated to ensuring that human rights are respected in the army and to highlighting cases of brutality in the armed forces. "Mama-86", a curious name, given its activism, is, in fact, an organisation campaigning on issues of environmental protection and on the shut-down of Chernobyl.

The independent state

In independent Ukraine, the state has simply neglected women's issues and made little effort to win women's support. In the presidential campaign of June 1994, Leonid Kravchuk, who was seeking re-election, met with women only on the night before voting took place. With the approaching UN conference in Beijing, the Ukrainian state decided that it could not be bypassed in this important event. In the spring of 1995, a National Conference of Women's Organisations was hastily convoked to prepare for Beijing, and a National Committee organised. The National Committee was headed by deputy prime minister for social policy, Ivan Kuras, who also headed the Ukrainian delegation to the women's conference in Beijing. On the eve of his departure to Beijing he gave an interview to the magazine *Woman (Zhinka)*, where he indicated that, under the leadership of the National Committee, two programmes were being developed: "Family planning" and "Children of Ukraine". Questions of women's rights or discrimination against women were not mentioned in the interview. In the deputy prime minister's mind, the status of women is inextricably bound up with the defence of the rights of the family, motherhood and childhood.¹⁵

In short, government policy remains the same, as does its rhetoric. The more they speak of defence of women in the role of the mother and wife, the deeper is the open and covert discrimination against women.

In the meantime, millions of Ukrainian women distance themselves from problems of discrimination and ignore the political rhetoric surrounding women's issues by avidly watching Mexican,

Brazilian or Portuguese soap operas which flood Ukrainian television, while remaining the objects of sexual abuse in the family, sexual harassment at work and victims of an antediluvian health system. Most do not see themselves as objects of discrimination, most do not have independent ideas or voices and accept the stereotypes peddled by the mass media.

The media have generated two main stereotypes which have remained the same since the beginning of glasnost (the end of the 1980s). The first is woman as icon (wife, mother, the backbone of the family and of the country, a national shrine and the Hearth Mother). The second stereotype is that of the glamorous woman — beautiful, well-dressed, chic, — whose life-style is advertised in countless women's magazines from the Russian edition of *Cosmopolitan* to the Ukrainian language *Women's Secrets*, published in Lviv. Whereas the first stereotype is rooted in local, national values, the second is identified with the West. The national icon and glamorous woman are the beloved clichés of television and the tabloid press (a press which outnumbers all other types of newspapers). Every media consumer has an opportunity to select the myth of his or her choice.

There is not much that one can say about men in this connection. The arguments and rhetoric of Ukrainian males have remained the same in recent years, even though the individual words may have changed. Communist and former political prisoners, writers of the older generation and young assistants to the president — all speak in the same voice: women are a delightful, venerated, respected sex in general, and in Ukraine in particular, and the only problem is that they are forced to work. Accepting the blame for this condition, men hope for a better future where women will be freed from labour. In the recent past I have not heard a single public interview with a man who would acknowledge discrimination against women. But you have to give Ukrainian male politicians their due. Unlike in Russia, they have not raised the question of the introduction of polygamy: Christian traditions in Ukraine are too strong for that.

Conclusion

To summarise, contemporary Ukraine shows two tendencies: first, the strengthening of discrimination against women in all spheres of social life and the workplace; and, second, the unwillingness or

inability of society in general, and women's organisations in particular, to understand this phenomenon and to challenge it.

It is characteristic of the situation in Ukraine that a man led the Ukrainian delegation to the Fourth UN World Conference on Women in Beijing, a delegation hand-picked by the state apparatus. It is typical of the situation in Ukraine that the quite substantial number of Ukrainian delegates (which also included activists who attended the NGO events) remained silent throughout. This silence is characteristic of the political discourse of Ukrainian women. Of course, there are individual voices — generally academics and artists — which sound dissonant chords. There are a number of feminists, and Simone de Beauvoir's *The second sex* recently appeared in Ukrainian translation. One hopes that these voices will strengthen and become more authoritative — 54 per cent of the country's population cannot remain mute forever.

A couple of years ago one could have ended on this optimistic tone. But today the main question remains — what will the women's voices be like? Whom will women support? Will they become a base of support for communists, since they have been most affected by the transition to the market and long for the past as it appears to some that they lived better under the old regime? Or will they support democratic reforms notwithstanding unheated flats, unemployment, the growth of crime and insane price rises? Today one can speak of certain tendencies to support the former (although since there is no single women's identity, equally there is no single political choice). Exhausted women, manipulated by male demagogues, blinded by stereotypes and locked in unprestigious employment, especially on collective farms, have the potential for serious political conservatism. Nationally conscious and democratically oriented women, who, by and large, live in cities and have higher education, as a rule profess the patriarchal ideas of woman as Hearth Mother which in itself is also a manifestation of deep cultural conservatism. The only effective antidote to these tendencies will be quick transition to democracy and market economies, a transition which today has stalled and which has given rise to archaic discourses, one of which is women's conservatism.

Notes

¹ *Ukraine. Human development report 1995* (Kyiv: PROON, 1995). — Pp. 35—6.

² Lavrinenko N. “The women’s movement in post-communist Ukraine: achievements and slips” in *Politychnyi portret Ukrainy* 13 (Bulletin of the Research Centre, “Democratic Initiatives”) (Kyiv, 1995). — P. 11.

³ Plisovs’ka E. “The women’s movement in the world and in Ukraine” in *Politychnyi portret Ukrainy* 13. — P. 6.

⁴ *Ibid.* — P. 6.

⁵ *Ukraine. Human development report 1995*. — P. 36.

⁶ Kuzhel’ Olexandra, “Husbands who put up with such women as I am are kamikaze”. — *Vseukrainskii Vedomosti*. — 1995. — 28 October.— P. 3.

⁷ *Ibid.* — P. 3.

⁸ Walker Michael W. “Changing lives: social change and women’s lives in east Ukraine” in Sue Bridget (ed.), “Women in post-communist Russia” in *Interface* no. 1 (Bradford, Summer, 1995). — P. 102.

⁹ *Ibid.* — P. 109.

¹⁰ Saienko Iu., Plisovs’ka E., Linovytska M., “The status of women in the political, social and economic life of Ukraine” in *Politychnyi portret Ukrainy*, 13. — P. 16.

¹¹ The results of this study are based on a survey of 1,197 respondents in ten oblasts (596 men and 601 women).

¹² Saienko Iu. *et al.* “The status of women”. — P. 18.

¹³ *Ibid.* — P. 17.

¹⁴ Lavrinenko N. “The women’s movement in post-communist Ukraine”.— Pp. 10—11.

¹⁵ “Unity of efforts in everything”. — *Zbinka*. — 1995. — N 8. — Pp. 4—5.

1995—1996

ЖІНОЧІ ПРАВА — ЛЮДСЬКІ ПРАВА.

Українська перспектива

Коли я думаю про Українську Жінку як колективний образ, то на пам'ять приходять різні картини.

Жінки в оранжевих жакетах лопатами розкидають асфальт, ремонтуючи дороги України.

Села, де жінки працюють на полі, а чоловіки — в конторі. А в неділю ті ж самі жінки в квітчастих хустинах статечно стоять на службі по сільських церквах.

Міста, тротуари яких на світанку підмітають жінки. І знову сільські жінки з порепаними, червоними руками продають їжу на міських базарах.

Фольклор з приказками на зразок: “Жінка небита, що коса неклепана”. І сумні, блискуче мелодійні народні пісні про жіночу красу, ніжність і вірність.

Індустріальний Схід України. Допотопні заводи, цементна пилюка, хімічні виробництва, будівельні бригади — і всюди, всюди жінки в огидних сірих робах, передчасно зістарілі від тяжкої фізичної праці.

Дитячі будинки, в яких живуть десятки тисяч сиріт. Тяжкі муки пологів. І лікарні, в яких від медичного недогляду помирають діти.

Матері солдатів, які пікетують Міністерство оборони.

Університетські бібліотеки, в яких явно переважають дівчата.

Повії в нічних клубах Києва і порнографічні журнали з усіх країн світу, відкрито виставлені на вуличних книжкових стендах впереміш із детективами, романсами і порадиниками з бізнесу. І популярна пісня про щасливу “путану”, яка щоденно звучить з радіо.

А ще оперні примадонни, олімпійські чемпіонки, уславлені письменниці, фотомоделі, а останніми роками і ділові жінки — власники фірм, менеджери, бухгалтери, фінансисти.

Всі вони живуть в одному просторі й часі, ніколи не перетинаючись, не вдумуючись в існування одна одної, навіть у

своє власне існування, складаючи радше мозаїку образів, ніж один образ української жінки.

В цій мозаїці десь скраю є й моє обличчя — тієї, котра прагне поєднати і зрозуміти їх усіх і себе саму як українську жінку.

В Україні за законами жінка не має жодних обмежень для своєї освіти, політичної чи професійної діяльності. Формально тільки армія є традиційно закритою для жінок сферою. Однак реальністю є й те, що у вищих ешелонах політичної і державної влади жінки, по суті, відсутні. Якщо комуністична влада передбачала певний процент жінок на другорядних посадах, то тепер таких квот немає, відтак немає і жінок. В перших демократичних виборах до парламенту у 1990 році пройшло 13 жінок. В теперішньому, другому, парламенті налічується 17 жінок. Усі вони, однак, поза великою політичною грою. Серед них немає харизматичних лідерів загальнонаціонального масштабу.

Суспільство в цілому має вироблений погляд на жінку. Її призначення — дружина і мати. У цій ролі вона є об'єктом політичного і культурного культу. Культ матері процвітав у сталінські часи в СРСР і в гітлерівській Німеччині. (Непоганий спадок для демократичної країни.) Сьогодні Українська держава вже не має реальних важелів заохочувати багатодітність, однак вперто зберігає стару риторику, тоталітарну за своїми акцентами.

Є ще один культ. Це — войовнича жінка, яка в час небезпеки для держави і нації стає поряд з чоловіком і зі зброєю в руках захищає батьківщину. Так було під час Другої світової війни і в багатьох попередніх війнах. Тому символ перемоги в Другій світовій війні — колосальний монумент жінці-матері з мечем і щитом у руках, який височіє над Києвом.

Кожна жінка має реальний шанс стати такою богинею з мечем у руках, особливо в українському суспільстві, для якого війна, поневолення, боротьба за незалежність, страждання є лейтмотивом історії. Однак, хай би вона поспробувала підняти голос за свої людські права — тоді вона дістане реальний шанс стати *persona non grata*. Колишні соратники по спільній боротьбі не пробачать такої емансипації.

А крім того, запитують: власне, в чому полягають твої нерезалізовані права? Чого тобі треба?

Ти маєш право на освіту, на працю, право обирати і бути обраною. Ти маєш право стати адвокатом, професором, президентом, директором. Якщо ти не досягла цього, значить,

просто конкуренція виявилася не під силу. Дисонанс між декларованою рівністю і неможливістю її здійснення багатьом жінкам важко зрозуміти. Ще важче зрозуміти, куди йти і що робити?

В Україні сьогодні діють десятки жіночих організацій, видається багато жіночих газет і журналів. Організації займаються передовсім милосердям, економічною допомогою і домагаються державного захисту материнства, журнали дають кулінарні рецепти і поради з питань сексу. (Краще це були б поради з контрацепції, адже за кількістю абортів Україна посідає одне з перших місць у світі.) Переважна більшість жінок України не охоплена жіночим рухом і не читає “жіночої” преси.

В тяжких умовах суспільного переходу від тоталітаризму до демократії, від командної до ринкової економіки жінки борються за виживання своє і своїх дітей. “Капіталізм” найбільше вдарив саме по них. Більшість (70%) безробітних в Україні становлять жінки.

Поряд з цим є ще багато інших “дрібниць”. В українському суспільстві сексуальне переслідування жінок на робочих місцях стало майже нормою. Це підтвердить кожна жінка, однак на цю тему немає відповідної статистики.

Насильство в сім’ї і поза родиною так само є майже нормою, особливо в сільській місцевості. І так само майже нормою стало пияцтво чоловіків. І знову з цього приводу немає точної статистики, адже жінки майже ніколи офіційно не рапортують про насильство в родині. На фоні зростання тяжкої злочинності міліція на такі речі просто не звертає уваги.

Виховання дітей загалом вважається жіночою справою, відтак самотній батько — оксиморон, одинока мати — ще одне сумне правило.

Тому саме матері, а не батьки синів, які протестували проти війни в Афганістані і військового вирішення етнічних і політичних конфліктів, були складовою тієї сили, що розхитала і розвалила Радянський Союз як тоталітарну систему. Солдатські матері після утворення України зітхнули спокійніше. Україна ні з ким не воює і великою мірою завдячує цим жінкам.

Стан життя сучасного жіноцтва в Україні досить важкий. Щоденне життя — або боротьба за виживання — працюючої жінки настільки важке, що їй нема коли читати феміністичну літературу і взагалі книжки. Їй нема коли замислюватися над своїм життям і не видно виходу. Політична боротьба дискре-

дитована, а від чоловіків-політиків підтримки немає. Поодинокі феміністки з інтелектуальних літературних кіл виглядають заморськими залітними птахами. Їхніх ламентаций не чути далі академічних кабінетів і високочолитих журналів.

Це особливо гірко, враховуючи глибокі традиції незалежності жінок, інтелектуального фемінізму і громадського жіночого руху в українській історії дорадянського часу. Власне, перший український університет — Києво-Могилянська академія — був заснований жінкою у 1712 році. У ХІХ ст. жінки-письменниці Марко Вовчок, Леся Українка, Ольга Кобилянська та ін. сформували сьогоднішній образ української літератури. Про їхні радикально-феміністичні погляди історики літератури примудрилися цілком забути. А Союз українок, який охоплював десятки тисяч жінок, був частиною демократичних інститутів Галичини від кінця ХІХ ст. до 1939 р.

Суспільство в цілому спроможне поважати, навіть канонізувати видатних жінок, які досягли успіхів у літературі, мистецтві, спорті, науці, навіть політиці, особливо, якщо вони належать історії. Однак це не означає, що ця повага поширюється на всіх жінок як на статі і що суспільство готове визнати існуючу експлуатацію і нерівність.

Жіноча доля — лише частина суспільної долі. Коли я думаю про жіночу долю в Україні, то вона формулюється для мене одним словом — “несправедливість”. Щоб зламати цю несправедливість, потрібні роки, величезні інтелектуальні і соціальні зусилля, воля передовсім самих жінок. Однак без цього перевороту, без подолання внутрішньої, вже не накинutoї ззовні несправедливості сама демократія в Україні залишиться кволим, недорозвинутим інвалідом.

НАТАЛЯ КОБРИНСЬКА В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ¹

З 70-х років XIX століття на галицьких землях почали поширюватися західні ідеї жіночої емансипації. Памфлет Джона Стюарта Міла “Поневолення жінок”, п’єси Генріка Ібсена, разом з новинами про цілком реальні, нелітературні успіхи жінок, котрі боролися за рівні суспільні права в Англії, Франції, Німеччині, Сполучених Штатах, доходили до найсхідніших провінцій Австро-Угорської імперії, починаючи хвилювати і тогочасне покоління молодого української інтелігенції. Вимоги жіночої рівноправності становили частину більшого комплексу нових революційних і революціонізуючих суспільство ідей та ідеологій, які Наталя Кобринська (1855—1920) влучно окреслила назвою свого відомого оповідання “Дух часу”, котре було написане у Відні в 1883 р. Вона належала до тих перших свідомих галицьких українських інтелектуалів, котрі приїжджали в столицю імперії, маючи змогу регулярно навчатися в університеті або просто набиратися європейського духу, культури і нових наукових знань.

Наталя Кобринська — центральна постать українського феміністичного руху. Хоча фемінізм, котрий як ідеологія пов’язаний в українській інтелектуальній історії передовсім з її іменем, по суті, почав зароджуватися раніше. Вона не випадково послала своє оповідання, яке в початковому варіанті мало назву “Пані Шумінська”, до Івана Франка. Можна сказати, що саме він, а також Михайло Павлик, першими серед українських письменників почали обстоювати права жінок на рівність і суспільні свободи.

Павлик ще в 1876 р. написав і в травні 1878 р. видав своє оповідання “Ребенщуківа Тетяна” в місячнику “Громадський друг”. Оповідання, як відомо, викликало грандіозний суспільний скандал, і автор був засуджений на шість місяців тюремного ув’язнення. Павлику інкримінували бажання скасувати закони подружжя і принизити його як інституцію, освячену церквою. Пізніше (у 1907 р.) Павлик у статті “Мій процес за

“Ребенщуківу Тетяну” детально витлумачив свої аргументи на судовому процесі, пов’язавши їх з соціалістичними концепціями, і особливо з ідеями Джона Стюарта Міла, стаття якого “Поневолення жінок” у польському перекладі, за словами Павлика, продавалася у всіх львівських книгарнях і публічно аналізувалася у Львівському університеті². Між іншим, саме Кобринська збиралася зі своїм чоловіком перекладати цю працю українською мовою, але так і не здійснила цього плану.

Франко у 1883 р. видав написану дещо раніше (в 1882 р.) етнографічну студію “Жіноча неволя в руських піснях народних”, яка стала першою етнографічною студією подібного роду. У цій розвідці він детально аналізує ряд пісень про жіночу неволю, залучаючи при цьому і літературні матеріали: Шекспіра, п’єсу Островського “Буря”, її аналіз, зроблений Добролюбовим, тощо. Франко вважав, що жінка є об’єктом несправедливого, не виправданого ні природою, ні мораллю гноблення, і схвалював будь-який її бунт проти усталених норм, як-от одруження з розрахунку або життя з нелюбом із батьківського примусу.

У Відні, де Кобринська перебувала у 1882 р. разом зі своїм батьком Іваном Озаркевичем, на той час послом до Державної ради, вона поглибила своє знайомство з німецькомовною літературою, яка торкалася статусу й становища жінок, а також познайомилася з такими діячами, як Остап Терлецький і Василь Полянський, котрі підтримували ідеї емансипації. 7 серпня 1883 р. на студентських зборах у Коломиї, де Полянський читав реферат про жіноче питання, Наталя Кобринська вперше особисто зустрілася з Франком. Наступного 1884 р. у Станіславі під безпосереднім керівництвом Наталі Кобринської і при співчутливому сприянні радикалів (передовсім Франка і Павлика) було засновано Товариство руських жінок.

Відразу після заснування Товариства Кобринська починає роботу над підготовкою друкованого органу. В 1887 р. з’являється альманах “Перший вінок”, виданий Кобринською разом з Оленою Пчілкою. Ще до його виходу Франко друкує в журналі “Ruch” за 1887 р. статтю “Ruch kobiescy”, в якій йдеться про альманах. А Павлик присвячує аналізу альманаху велику статтю “Перші ступні русько-українського жіноцтва”, яку опублікував у 1890 р. в журналі “Народ”.

У “Першому вінку” центральне місце належить публіцистичним статтям Наталі Кобринської “Про рух жіночий в новіших часах”, “Руське жіноцтво в Галичині в наших часах”, “За-

мужня жінка середньої верстви” і “Про первісну ціль Товариства руських жінок в Станіславові”. У феміністичному памфлеті “Руське жіноцтво в Галичині в наших часах” вона торкається літературних справ. Її тут цікавить роль жінки-письменниці в культурному і інтелектуальному житті. Вона перелічує всі здобутки в різних ділянках галицьких жінок-авторів, які на 80-і роки XIX століття були ще не дуже великими, зводячись переважно до збирання етнографічних матеріалів про народне життя. Кобринська закликає їх до просвітительської роботи по селах, у читальнях, до участі в політичних маніфестаціях і боротьбі за справедливіші соціальні обставини життя жінок як з народу, так і з середнього класу.

Художня література була представлена в альманасі оповіданнями Наталі Кобринської, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, віршами Лесі Українки, Уляни Кравченко, а також творами менш відомих авторок.

Не всі художні твори в цьому виданні мають окреслено феміністичне спрямування і високу художню вартість. Наприклад, в оповіданнях Ганни Барвінок, які завжди були хроніками тяжкої долі жінки-селянки в народницькому і реалістичному стилі, феміністична ідеологія не відчутна. Однак вона присутня в повісті Олени Пчілки “Товаришки”, де описано навчання двох подруг з Полтавщини на медичному факультеті Цюрихського університету. Головна героїня після навчання повертається на батьківщину і лікує селян, а в фіналі одружується з чоловіком, котрий поділяє її погляди про служіння народові. В післямові Олена Пчілка говорить, що писала про першу хвилю пробудження молодих жінок, про епоху 60-х років. Вона так і окреслює головне в своїй повісті — “про емансипацію жіноцтва”³.

Оповідання самої Наталі Кобринської з ідейного боку є втіленням феміністичної ідеології. Її пункти цілком прості і власне ті ж самі (за винятком останнього), що й у її західних колег. Отже, 1) жінка — передусім людина, котра має право на незалежне матеріальне становище, працю, освіту і участь у виборах; 2) суспільна роль її не має зводитися тільки до ролі матері, виховательки дітей і покірної рабині спочатку батьків, а потім чоловіка; 3) жінка має право любити і виходити заміж не з веління батьків чи їхнього економічного розрахунку; 4) жінка може і мусить бути повноправним учасником у національній боротьбі і в справі просвітянській — у вихованні народу.

Тобто для Кобринської (тут її відмінність, зокрема, від Ганни Барвінок) справа полягала не в тому, щоб поставити в центрі художнього твору жіночу долю і навіть не в тому, щоб зобразити її об'єктивно. (Хоча об'єктивність — перший крок до фемінізму.) Суть полягала в ідеологічній настанові авторки і в ракурсі оцінки жіночої долі, тобто в погляді не збоку, як правило, очима чоловіка або з перспективи традиційних чоловічих цінностей, а з погляду інтелігентної, освіченої жінки з середнього класу (дочки священика або чиновника), котра усвідомила всю залежність і несправедливість власного становища.

Після “Першого вінка” у 1893, 1895 і 1896 роках Наталя Кобринська видала три книжки “Наша доля” під рубрикою “Жіноча бібліотека”, в якій продовжувала втілювати свою ідею — видавати твори для жінок, написані жінками, таким чином розбуджуючи жіночу свідомість і бажання емансипації, і, звичайно, продовжувала писати і друкуватися сама.

Головне особисте завдання, як і завдання жіночого руху в цілому, Кобринська бачила у вихованні жінок. Вона вірила в те, що “розвій жіночого духу” прийде через літературу, як це було вказано в програмних цілях Товариства руських жінок⁴. І тут важлива і відповідна художня творчість, і розроблення теорії, і просвітянська діяльність. Сама Кобринська в історії культури важлива не тільки як авторка феміністичних художніх творів, у яких загострювалися певні нові ідеї, необхідні для виховання жіноцтва, але як аналітик і критик. Саме вона вперше заговорила про тенденції художніх творів і вчила жінок розпізнавати їх, читаючи. В цьому руслі написана її стаття “Про “Нору” Ібсена”, яка належить до перших зразків феміністичної критики в українському літературознавстві. П'єса Ібсена була маніфестом фемінізму і донині лишається його класикою. У свій час твір справив колосальне враження на думки і життя жінок з різних європейських країн. Українські жінки не стали тут винятком. Пропонуючи свій аналіз драми, Кобринська пояснює суть конфлікту: автор бажає, щоб “жінка була перш усього чоловіком, а потім жінкою і матір'ю”⁵. Відповідно, це п'єса про бунт жінки, а оскільки “відносини, в котрих права одиниці суть найбільше пригноблені, суть відносини подружеського життя...”⁶, то бунт жінки відбувається саме проти тиранії чоловіка. Ібсенівська Нора стала зразком, маніфестом і приводом для роздумів багатьох свідомих українських жінок зламу віків. Серед них — Лесі Українки та Ольги Кобилянської.

Отже, 1883—1887 роки можна вважати етапними в зародженні ідеології українського жіночого руху, а також і самого руху як явища суспільного. Однак коли історія жіночого руху від 1884 до 1939 року описана в історичній студії Марти Богачевської-Хом'як⁷, літературний феномен фемінізму, його значення в українській культурі ще не ставали об'єктом окремих досліджень чи теоретичних роздумів.

Тільки такий підхід може, нарешті, дати оцінку такій недооціненій ще на сьогоднішній день постаті, як Наталя Кобринська — письменниці, що на початку 80-х років XIX століття стояла біля витоків нового стилю, нового способу мислення і нових ідей, а саме ідей фемінізму. Пізніше ці ідеї блискуче розвинула Ольга Кобилянська, яка присвятила Кобринській свою першу феміністичну повість “Людина”. А також Леся Українка, для якої жіноча тема в феміністичному прочитанні була частиною загального пориву людини до емансипації, визволення, свободи, і відтак центральною лінією її творчості та інтелектуальних пошуків.

Примітки

¹ Ця стаття є уривком більшої, ще не завершеної праці “Народження і драма українського фемінізму”.

² Павлик М. — Твори.— Київ, 1959. — С. 649.

³ Перший вінок.— Львів, 1887. — С. 358.

⁴ Там само.— С. 102.

⁵ Наталя Кобринська. Вибрані твори.— К., 1958.— С. 353.

⁶ Там само.— С. 353.

⁷ Martha Bohachevsky-Chomiak. *Feminists despite themselves. Women in Ukrainian Community Life 1884—1939.*— Edmonton: CIUS, 1988.

MODERNISM VS. POPULISM IN *FIN DE SIÈCLE* UKRAINIAN LITERATURE

A Case of Gender Conflict Marking an Epoch

The character of the Ukrainian *fin de siècle*, perhaps the most interesting period in the national culture, has never been thoroughly analyzed. This is a key period for understanding many of the problems that arose in the twentieth century, above all the problem of Ukrainian modernism. I use the term “modernism” to delineate the attempt at aesthetic and stylistic modernization of Ukrainian artistic culture around the turn of the century. This attempt polemicized with the populist model which had taken shape along with the literature of the written popular Ukrainian language, and which by the end of the nineteenth century was established as a complete artistic system.¹ Among the challengers of populism, I will highlight two figures whose names are connected with revolutionary changes in Ukrainian literature at the end of the nineteenth century: Lesia Ukrainka (1871-1913) and Ol’ha Kobylians’ka (1863-1942).

The modernist opposition to populism at the turn of the twentieth century was the first attempt to move away from the dominance of that cultural norm. The discussion it evoked slowly grew into a deep conflict, not between generations of artists, but rather between artistic convictions. Moreover, the conflict was marked by gender: it is no accident that it was the women writers, Ukrainka and Kobylians’ka, who attempted to bring down the dominant ideology in the sphere of culture. Their opponents — who met modernism, intellectualism, and Europeanism with caution, prejudice, or outright hostility — were almost exclusively men. Ukrainka and Kobylians’ka enriched their culture both aesthetically and politically, and the last aspect should be especially emphasized. The linguistically eccentric letters of Lesia Ukrainka and the stylistically brilliant stories of Ol’ha Kobylians’ka reveal a process of radical redefinition of self in protest against patriarchal culture. And although the conflict was painful, and technically the “modernists” were defeated, it nonetheless testified to a certain maturity of Ukrainian culture, the complex-

ity of its discourse, and the polyphonic nature of its artistic thought. Indeed, the anti-populist ideology and the new artistic aesthetic of the end of the nineteenth century were not marginal phenomena from the point of view of the next one hundred years. Analogous attempts were made in the 1920s, 1940s, and 1960s, each carrying with it the imprint of a corresponding stage of literary development. One might say, paraphrasing Jacques Derrida, that the marginal appeared to be central in Ukrainian literature of the period.

In autumn of 1898, nationally minded Ukrainian intellectuals marked the celebration of the 100th anniversary of Ivan Kotliarevs'kyi's epic poem "Eneida," the first literary work in modern Ukrainian, and of twenty-five years of scholarly and literary activity by the literary patriarch Dr. Ivan Franko. The tone of the jubilee celebrations in Kyiv (in eastern Ukraine, under Russian subjugation) and Lviv (in western Ukraine, then part of the Austro-Hungarian Empire) showed the extent to which Ukrainian literature at the time was dominated by a conceptual model that can be called "traditional-populist." Franko himself envisioned artistic creation as a workaday routine, ennobled by the writer's sense of obligation and concern with the topics of the day. The major function of the literature of a divided and socially underdeveloped people — a people without its own state — had to be in that literature's service to the people, in assertion of that people's national and human rights.

It would be a misinterpretation to view populism as a monolithic phenomenon. It was a system or hierarchy of styles, a system of views with many individual models, a system inclined to development and modification. On the level of artistic forms and styles, populism prescribed

"a particular gravitation toward traditional, old, or autonomous artistic structures (the baroque, burlesque), toward the active production — with the goal of self-preservation — of a romantic-populist ideology, toward the absorption and strengthening of didactic and ethnographic forms of creativity, and toward the use of conversational (chiefly low-style) language and not the written literary language, etc." (Hundorova and Shumylo, 55)

This pseudo-explicit and pseudo-realistic expression was actually superficial and always accompanied by mythmaking. Populism is not only patriarchal (its deepest characteristic) but also mytho-patriarchal. For example, the root of Panteleimon Kulish's populism lay in the idealistic myth of the community, the folk,

the "national" individual (soul), and, of course, the national woman. The patriarchal system was completed and secured precisely "with the help of an ideal female creature" (Hundurova, 16), in a series of impersonal, romantic female figures, the first of which was Kvitka-Osnov'ianenko's Marusia. Populism was constructed "in the formation of a culture (as of a cult) with the aid of mythologizing thinking" (ibid.).

At the turn of the century, however, new currents were flourishing in the European literatures. In Ukraine, especially in the western region of Galicia, Czech and Polish "modernism" was spreading. Gerhart Hauptmann, Maurice Maeterlinck, Arthur Schnitzler, and Anatole France (to name just a few) were increasingly popular. Therefore, an acute question of choice faced every aspiring Ukrainian writer. On the one hand, populism advocated service to the people, however one understood "the people," be it the peasant class, or everyone who worked, or the whole nation. On the other hand, writers were devoted to art and culture. The most cultured and most inclined toward aesthetic search understood that populism as an ideology restricted culture — it was ruinous for culture. At the same time, populism had an enormous innate appeal. Defending oneself against populism, trying to ignore the political circumstances of one's work — particularly when, in the East, it was illegal to write in Ukrainian — was not only difficult but absurd. This dilemma produced an ambivalence among Ukrainian writers, a constant internal doubt which was only natural on both sides of the debate.

One of the first signs of literary change was Lesia Ukrainka's address in late 1899 at the Kyiv Literary Society (Kyiv's'ke literaturne tovarystvo), "Ukrainian Writers in Bukovyna" ("Malorusskie pisateli na Bukovine"). Ukrainka was twenty-eight, but since her literary debut at thirteen she had acquired considerable authority. Dr. Ivan Franko himself (in his role as literary arbiter and judge) had analyzed and praised her work in a long article the year before. She was the Wunderkind of Ukrainian culture, daughter of the writer and feminist Olena Pchilka and niece of the political emigre Mykhailo Drahomanov. Ukrainka's writing defended the Europeanization of Ukrainian culture and advocated a broad program of translation from other languages and integration of European values into Ukrainian spiritual life. Her speech in 1899 congratulated Ol'ha Kobylans'ka, among other writers of a new generation and a new aesthetic. Ukrainka not only evaluated Kobylans'ka's works positively; she also unequivocally alluded to the restrictions of populism, using the controversial word "modern."

Ol'ha Kobylians'ka was the first in Ukrainian literature to write about the intelligentsia for the intelligentsia, in a completely new psychological style. She was eight years older than Lesia Ukrainka, though she began publishing later. In 1899 Kobylians'ka was the author of two long feminist stories and several short stories, including the controversial "Valse melancolique." From their first appearance, her works were variously perceived. Their reception and the polemics around them testify to the cultural conflict which marked the Ukrainian *fin de siècle*.

"Modernism" that did not aspire to destroy the deep patriarchal cultural canon and its idealizing mythology remained on the level of superficial aesthetic experiments and applied itself fully only to the modernization of populism. The evolution of Hnat Khotkevich, who made his debut in 1898, or the silence of Vasyly' Stefanyk from the beginning of this century, ran along these very lines. It was instead the women — Ukrainka and Kobylians'ka — who rose up not only against the formal characteristics of populism, but also against the patriarchal model of culture which underlay those characteristics.

This was not a mere intellectual exercise. Ukrainka and Kobylians'ka acutely sensed the neglect accorded them in comparison with men. The structure of society foresaw no place for them, they had no chance at a formal career, traditional marriage did not attract them, and thus, without anything, they had nothing to lose. Expanses of freedom opened beyond the bounds of social structure — intellectual freedom based on education and an orientation toward Europe, creative freedom centered on the priority of art, freedom of political thought, and, finally, the ideals of personal freedom and feminist liberation, in contrast to women's general lack of rights in society.

Conflicted Reception

Although Lesia Ukrainka and Ol'ha Kobylians'ka fundamentally valued intellectual knowledge, neither was able to obtain a systematic education, and each had to learn by herself. Both suffered terribly from the inadequacy of their formal education and regretted the lack of a university education, though they were extremely learned for the time. Both judged themselves rigorously and noted that the lack of regular criticism was a great defect of Ukrainian literature. Both had complex relationships with their milieux. This often resulted in unjust condemnation of Kobylians'ka and silence toward Lesia Ukrainka, and both women faced a

lack of understanding and were later canonized on the basis of lesser works. Both had unhappy personal lives and suffered terrible illnesses, but neither was afraid to challenge social norms in life as well as in literature: Lesia Ukrainka lived for some time in a common-law relationship (with Klymentii Kvitka), while Ol'ha Kobylians'ka, after a long, painful affair with Osyp Makovei, never married.

In literature, both writers emphasized professionalism and condemned dilettantism, amateurishness, and lack of literary technique. In poetry, Ukrainka most valued a command of technique. The "Westernizing" of Kyiv's younger generation was for her the principal sign of this professionalism. She considered herself part of it, and she was very much its chief ideologue. Kobylians'ka valued technique and style in prose above all. The two writers loved each other's artistry and were well aware of their exceptional place in the Ukrainian literary tradition. Ukrainka wrote to Kobylians'ka at the beginning of their friendship, "You are an artist. In our public this is not valued very highly, but I love it above all. *Es lebe die Kunst!*" (Ukrainka 1970, 516). "Artistry," "art," *Kunst* were watchwords signifying opposition, and opening onto a future of deep communion.

The place of Ol'ha Kobylians'ka as the leader of a new school of Ukrainian literature at the turn of the century is completely assured, but Lesia Ukrainka stands, as it were, outside movements and schools. She is the third cult figure in Ukrainian literature — after Shevchenko and Franko — because of her poetry, mainly that part of it which corresponds to Franko's ideal of a poetry of struggle, or, to paraphrase the poet herself, "word-armament." However, aside from the politically programmatic and patriotic poetry, her legacy also included philosophical dramas, which she considered the most important part of her oeuvre, as well as prose, essays, and translations, which she worked on throughout her life and often considered more significant than her own poetry.

Translations (of works by Heine, Hauptmann, Byron, and Polish and Russian authors) played a special role in Lesia Ukrainka's system of values. They served to broaden the narrow framework of Ukrainian culture and gave an alternative to populism, which sought its basis solely in internal cultural tradition. When Ukrainka was only eighteen, she wrote to her uncle Mykhailo Drahomanov, a political *émigré* who decisively influenced her Europeanism.

"Europeanism has recently begun to spread among young Kyivans: they are beginning to learn European languages and are

getting interested in European literature. Proof of this might be that we (the young people) have conceived a plan of publishing a whole series of translations of the best works of European and Russian authors". (Ukrainka 1970, 97-98)

Under Drahomanov's influence, Ukrainka developed broad democratic views on culture, social order, and nationality. She was an intellectual and cosmopolitan, impatient with provinciality or restrictions of culture. She saw no place for herself among the Ukrainophilic, nationalist, populist intelligentsia. Correspondingly, the populists viewed her with suspicion. She wrote about this to Drahomanov:

"It was in vain that they reproached me for cosmopolitanism in this affair; my cosmopolitanism stays with me, and the patriotism of the nationalists remains with them, and that's the end of it. Perhaps I will indeed suddenly turn out to be a traitor — then I will be very happy". (1970, 244)

Lesia Ukrainka traveled a great deal, mainly in western Europe, from one doctor to another, seeking treatment for tuberculosis first of the bones and joints, then of the lungs. Her first encounter with western Europe in 1891 had an enormous effect on her.

"My first impression was as if I had arrived in some different world — a better and freer world.

Now it will be even more difficult in my own country than it was before. I am ashamed that we are so enslaved, that we are in chains and sleep in them peacefully. Thus did I awake, and it is difficult for me, and sorrowful, and painful". (1970, 136)

In contrast to Ukrainka, who lived under Russian subjugation, Ol'ha Kobylans'ka had grown up in Europe. Her homeland was southern Bukovyna, part of the Austro-Hungarian Empire. However, this part of Ukraine was cut off not only from the cultural centers of Europe, but even from the cultured Ukrainian region of Galicia, with L'viv at its center. Kobylans'ka had no opportunity to travel, and this added to her sense of isolation. She was raised in a German environment, which deeply influenced her creative work. Her first short stories from the early 1880s (still unpublished) and the intimate "Diary" were all written in German. The first drafts of her novels *A Person* (*Liudyna*; written 1886 and published 1894) and *The Tsarevna* (*Tsariuna*; written 1888-93 and published 1895) were also written in German. The Ukrainian versions are filled with German quotations, epigraphs, and imagery, and are inspired by German literature, in particular by the ideas of Friedrich Nietzsche.

Kobylians'ka came by her native Ukrainian with difficulty at the beginning of her literary career. Therefore, no Ukrainian critic would refrain from reproaching her for her dependence on German culture — at best with respect to language, and at worst with respect to thematics, ideology, and psychology. Ukrainka alone saw this trait not as a shortcoming but as an advantage. When the two writers began to correspond in May 1899, Ukraïnka noted in her first letter to Kobylians'ka:

“the Galician critics reprimand you on account of Germany, but I think that your salvation was in this Germany. It led you to recognize *world* literature, it transported you out into the broader world of ideas and art — this simply leaps out at one, when one compares your writing with that of the majority of Galicians....

It is a good thing that you came to our literature through the German school, and not through the Galician-Polish one.... It does not matter that you learned our literary language late — instead, you *learned* it, while the others straight away *thought that they knew!*” (1970, 482-83)

Another letter to Kobylians'ka elaborates: “If, for example, Dr. Pavlyk knew that I praise you for your Germanism and urge you on to [read] Russian things, then he would blow up at me! So I think I will tell him — I like to scandalize my compatriots from time to time” (ibid., 486). She kept her word and wrote to Mykhailo Pavlyk, the well-known publicist, maintaining that Kobylians'ka's work was saved rather than destroyed by “the Germanism.” She compared Kobylians'ka with “patriot-writers, who write for patriot-readers” to the patriots' detriment, adding, “think about it yourself: who is exotic? She with her Germanism, or they with their ‘Ukrainianism?’” (490).

As Kobylians'ka's critics continued to harp on her “Germanism,” some decided that she could not be called a Ukrainian writer. A broad dialogue about what was appropriate and inappropriate for Ukrainian literature — whether only folk life could be the subject of Ukrainian literature, or whether the life of the intelligentsia was also a suitable subject — entwined with the polemic that developed over Kobylians'ka's story “Valse melancolique” in 1897 and 1898. The three heroines of that story were called “creations of purely European culture” (*Ol'ha Kobylians'ka*, 42), too European to be wholly adequate for Ukrainian literature. Kobylians'ka could be pleased with such accusations of “foreignness” and un-Ukrainianness and wrote: “Preserve me, O Lord, from being a Galician-Ruthenian author” (5: 324). But she

mourned that even her defenders seemed to consider that “my Ruthenianness in my writings is completely German” (5: 338).

For a while Kobylians'ka maintained cordial relations with Osyp Makovei, the literary critic, publisher, and populist prose writer; this grew into love around 1897. After his marriage, the relationship broke off. His wife was beautiful, well-off, and traditional in her views — as befitted an important publisher and “Galician-Ruthenian author.” Over the course of several years Makovei played the role of teacher and confidant for Kobylians'ka, although they were complete antipodes in their work. She subconsciously understood this and was often harshly critical of his writings. The few letters that have survived, and Makovei's articles on Kobylians'ka, give the impression that he feigned understanding rather than actually comprehending her. The affair was doomed by the fact that she, as a writer and as a person, fit poorly into the dominant cultural norms he represented. However, in 1898 they were still close friends, and it was to him that Kobylians'ka confided her indignation over unjust criticism of her first publications. Makovei repeated her comments on her own work almost verbatim in his positive article about her. The affirmative tone of his article is unique for the time; other critics tended to approach Kobylians'ka's work with prejudice: “Narration in the form of a maiden's diary for more than 400 pages — Brrr! I thought to myself, looking through this book” (Hrushevs'kyi 1898a, 174, reviewing *The Tsarevna*). Serhii Iefremov's colossal article in *Kievskaiia starina* in 1902, “In Search of a New Beauty” (“V poiskakh novoi krasoty”),³ stands out as the most aggressive denial of Kobylians'ka's literary persona, but it was not unique in its condemnation.

“The fact of the matter is that in all areas of intellectual life we have so few workers [...], and every purposeful waste, even if it is of one's own personal powers, is not simply recklessness and carelessness, but already a crime against our native country and people. (119)

Mrs. Kobylians'ka [...] has created a dangerous, anti-social tendency in literature which will lead weaker minds astray and which will not pass, indeed is *not* passing without leaving its mark”. (120)

Besides Makovei, at this stage (before appearance of *The Land [Zemlia]*) only Lesia Ukrainka understood and unconditionally supported Kobylians'ka, though she did criticize her on particular points. Ukrainka was later somewhat frightened by the new tendency toward “rusticism” in Kobylians'ka's works at the beginning of the twentieth century, but she came to see that this

“rusticism” did not mean glorification of the rural village, but rather its demystification. In fact, Ukrainka so strongly identified with Kobylians'ka's position that her health suffered after she read Iefremov's brutal rejection of Kobylians'ka — an indirect criticism of Ukrainka's support for the Bukovyna writers and the new direction in Ukrainian literature which they represented.

Even so virulent a populist as Iefremov would think twice before criticizing Lesia Ukrainka more directly. Franko had canonized her in an article published in 1899, setting her poetry next to Shevchenko's. However, he mentioned only the poetry that corresponded to his ideals, and he used telling terms of gender:

“reading the soft and neurotic or coldly pedantic writings of the contemporary young Ukrainians and comparing them with those works that are lively, powerful, and daring, moreover comparing them with the likes of the simple, sincere words of Lesia Ukrainka, one involuntarily thinks that this sickly and weak young lady is perhaps the only man in all of modern Ukraine”. (Franko 1981, 31: 270-71)

The “writings of the young Ukrainians” of course refer to “modernism” or the “new school,” which are never directly named, although the discussion assigns them two possible roles — namely, the neurotic and the esoteric.

Franko dismissed Lesia Ukrainka's dramas in a single line, asserting that they did not measure up to her talent. Incontestably, they did not fit the concept of “word-armament.” However, Ukrainka considered these dramas the center of her creative work. Critics either treated them negatively, as with *The Blue Rose* (*Blakytna troianda*), or paid no attention to them. Ukrainka commented much later, in 1911: “my dramas belong precisely to those things that are ‘lauded, but not read’ (Rusova, for example, read nothing that she was reviewing)” (Ukrainka 1970, 847 and 850). Franko, as I have already mentioned, did not even consider it necessary to review them.

Critical reception of Lesia Ukrainka and Ol'ha Kobylians'ka thus unequivocally alludes to the conflict between two outlooks and artistic principles. Populism meant Ukrainianness, patriotism, glorification of the village, isolation of culture, conservatism, realism, and depiction of folk life, while modernism, correspondingly, meant Europeanism, cosmopolitanism, intellectualism, openness of culture, democratism, aestheticism, and depiction of the life of the intelligentsia. However, there was still another crucial opposition between these two paradigms — feminine and masculine,

the feminist and the patriarchal. All the participants in the literary discourse of the time were completely aware of this.

Feminism

Feminist ideas began to spread in Galicia in the 1870s. The need for equal rights for women became part of the complex of new, revolutionary ideas that Natalia Kobryns'ka (1855-1920) set out in the title of her well-known short story "The Spirit of Time" ("Dukh chasu"), written in Vienna in 1883. Kobryns'ka was in the first group of Galician intellectuals that arrived in the Austrian capital to study at the university, or simply to imbibe the European spirit, culture, and new areas of scholarly inquiry.

Kobryns'ka was the central figure in the Ukrainian feminist movement of the time. It was she who founded the Society of Ruthenian Women (Tovarystvo rus'kykh zhinok) in Stanislav (present-day Ivano-Frankivs'k) in 1884, with the help of Franko and Pavlyk. Immediately after this she began preparation of an almanac, which she published with Olena Pchilka (Lesia Ukrainka's mother) in 1887 as *First Garland (Persnyi vinok)*. Franko and Pavlyk warmly greeted its appearance in the press.

The pieces by the editors are of the greatest interest among the essays, articles, and belletristic works by and about women in *First Garland*. There is a set of articles by Kobryns'ka on the woman's question and a novel by Pchilka, *Women Friends (Tovaryshky)*, written à la Turgenev, about two young Ukrainian women studying at the Faculty of Medicine at the University of Zurich — a subject the author defined as "about the emancipation of womanhood" (Kobryns'ka and Pchilka, 358). A pair of poems by Lesia Ukraïnka, who was sixteen at the time, found their way into the almanac. However, a story by Kobylians'ka, "Lorelei" ("Loreliai"), the first variant of *The Tsarevna*, was kept out on the advice of Franko, who assisted in preparation of the almanac.

The feminist ideas of Lesia Ukrainka did not always lie on the surface, as was the case with Kobryns'ka, or even with Kobylians'ka's early work. Two main positions emerge in Ukrainka's views: one is that feminism seems natural and needs no supporting proof; the other, that the position of women is miserable and demands struggle. All the figures in Ukrainka's plays — from Liubov in *The Blue Rose* to Oderzhyma, Boiarynia, Cassandra, and Mavka — are variations on the theme of women's tragedy: betrayal in

relationships with women, women's solitude, women's patriotism that is sometimes deeper than men's, and dramatic feminine devotion to truth. (See Weretelnik for further discussion of this subject.)

The first Ukrainian feminist critical article was written by Lesia Ukrainka. Her "New Vistas and Old Shadows ('The New Woman of Western European Belles-Lettres')" ("Novye perspektivy i starye teni ['Novaia zhenshchina zapadnoevropeiskoi belletristiki]") was published in 1900, in Russian, in the Saint Petersburg journal *Life* [*Zhizn'*]. At the same time, she expressed skepticism about the exclusively feminine literary publications that Kobryns'ka propagated. Ukrainka did not support this sort of "separatism."

The works of Ukrainka and Kobylins'ka unequivocally show that they both saw and strove to represent the deep gender conflict in society. It is interesting that one of Ukrainka's first letters to Kobylins'ka discussed Galician men, with whom "one cannot... feel free... Among the Galicians I sense some strange, difficult relationship toward women: they all either look down at us from on high, or else look up to us from below, but for them to look at us as equals is impossible!" (486). Ukrainka was not surprised that "Galician minds" had not influenced Kobylins'ka, and that Kobylins'ka did not trust the "Galician progressives" when they expressed their empathy for woman.

Of course, she was right. The Galician progressives were never constant or even sincere in their support of the feminist movement. At a deeper level there remained a concealed fear of the subversiveness of feminism, a desire to set the movement within the bounds of "decency," to control it with an authoritative male hand; this, in fact, is to some degree what Franko, Pavlyk, Makovei, and others managed to do. Makovei betrayed a deep fear of feminism: in an unpublished letter to Kobylins'ka, trying to give reasons for their separation and to soften it, he writes:

"In 1950 some savage feminist will write in your biography, 'Osyp Makovei played an integral role in Kobylins'ka's life. This blockhead thought that he could satisfy a woman with friendship. He even wrote something about her — and completely favorable — and he was interested in her work, but nonetheless when his dull head could not lift itself to higher attestations of friendship, he left such a burning love behind for . . .' (this will be published in 1950)...."

Where are you, O feminist of 1950? If only I knew where you're prowling in the world and whether you're already here, I would find you and give you a good drubbing straightaway". (Makovei)

The early works of Kobylians'ka that frightened men, programmatically feminist (*A Person, The Tsarevna*) and inherently feminist ("Uncultured," "Nature," "Valse melancolique"), impressed Lesia Ukrainka. Few understood them as well as she did. Her own short story "Pity" ("Zhal'"), dated in 1890 on the basis of correspondence, was in its way a variation on the same plot as *The Tsarevna*, only more severe and more realistic. Ukrainka's heroine, the companion of a rich aristocratic woman, does not happily marry the son of her mistress, but instead kills the aristocrat because of her cruelty.

Kobylians'ka's *A Person* was dedicated to Kobryns'ka and was undoubtedly written under the influence of her "Spirit of the Time." In 1894 Kobylians'ka was one of the founders of the Society of Ruthenian Women in Bukovyna (Tovarystvo rus'kykh zhinok na Bukovyni). Her address "On the Idea of the Women's Movement" ("Deshcho pro ideiu zhinochoho rukhu") of that same year was published by Pavlyk. Her first two long stories, *A Person* and *The Tsarevna*, treat a feminist subject. The center of attention in both is a woman smothered by middle-class life who enunciates feminist ideas and fights for her human rights. The first work narrates the defeat of such a woman, but the second shows her victory — in the end she marries for love and even becomes a writer.

Ol'ha Kobylians'ka's heroines are intelligent people with principled convictions gained from books. Reading is their only consolation in the oppressive petty-bourgeois atmosphere of the provincial middle class. They prefer to read Western, German literature, and trust books and book learning more than their own surroundings, which provide neither freedom, nor logic, nor intelligence. All this crystallizes in the maxim "A free person with intelligence — this is my ideal" (Kobylians'ka, 1: 227).

Natalka in *The Tsarevna* not only reads, she also tries to write. At first she sets out her thoughts on the rights of women, then she begins to write artistic works. Intellectual experiences take on an emotional life: "having read J. Stuart Mill, I cried. From that point on I read with doubled intensity. The realization of my low level of education weighed on me and humiliated me greatly. I set for myself the goal of somehow gaining a higher education" (Kobylians'ka, 1: 123).

In the beginning, Kobylians'ka set forth feminist ideas in a fairly linear fashion. Her stories, especially *The Tsarevna*, seem in parts more like essays than works of belles-lettres. Natalka's life in *The Tsarevna* also outlines a feminist position. She leaves her rela-

tives, supports herself independently by serving as the companion of a rich widow, and sews on consignment. She refuses to marry someone she does not love — and even someone she does love.

Kobylians'ka was well aware of the originality of her female protagonists: "my merit lies in the fact that... side by side with the contemporary Marusyas, Hanusyas, and Katrusyas can stand women of European character, who are not especially Galician-Ruthenian" (5: 322). Beside this, her women lacked the romantic, populist impersonality of female characters in masculine populist literature. Kobylians'ka transformed Nietzscheanism in a rather original way, portraying strong women and feeble men. In her first two novels all the men, excepting Marko, are negative characters.

The best of these male characters, the student-medic in *A Person*, is "a boring pedant, ... spiteful" (1: 75), and moreover inclined to alcoholism. Another, a forester, is an uneducated he-man who lives by his basest instincts. In *The Tsarevna* the socialist Oriadyn "befouled himself with his impotence" (1: 181). Although Kobylians'ka's male characterizations were less daring than the female ones, and more schematic, the very attempt to show a man who was inadequate in his social role was a serious challenge to the patriarchal norm.

One further point: The women protagonists of both Ol'ha Kobylians'ka and Lesia Ukrainka share a certain pattern of behavior that is peculiar to them. They strive for true, free love, but on the other hand they fear it; they want — and then do not want — to love. Liubov flees from Orest in *The Blue Rose*; Natalka pushes Oriadyn away in *The Tsarevna*. This is a fundamental fear of any relationship with a man, a terror of patriarchal confines. The model repeats countless times, reflecting a subconscious terror — not only of the characters, but also of their authors — in the face of inequitable relationships with men. One alternative to this is the relationship between women described in "Valse melancolique," discussed below.

Analyzing Kobylians'ka's work in her address "Ukrainian Writers in Bukovyna," Lesia Ukrainka indicated: "Subsequently, she significantly cooled to feminism, perhaps because it became for her an 'outlived moment,' and the idea itself of women's equal rights appeared to her to need no theoretical proofs" (Ukrainka 1977, 8: 69). Kobylians'ka herself came to consider her first works programmatic even earlier, in 1895. "For me the woman's question is a point that has been overcome, and from now on I won't

even write programmatic novels on the order of *A Person*, for example. Also, I do not want to serve two masters, that is, an agenda and poetry" (Kobylians'ka, 5: 283).

Posing the question in this way did not mean a denial of feminism, but rather its deeper aesthetic achievement. Literature as art was broader than any single concept, whether populist or feminist, and it could not be solely the vessel of that concept. Nonetheless, the feminist idea remained one of the underpinnings of anti-populism.

Anti-Populism

In one of her formulations of her literary role and calling, Lesia Ukrainka wrote: "I cannot give up the thought that my work, or, as it were, 'calling,'⁴ is Ukrainian literature and that it is free in every sense of the word; well, such a 'calling' can bid one go far" (1970, 381).

"Liberty" (*volia*) represented a challenge to aesthetic canons, stylistic recipes, cultural isolation, national oppression, political despotism, and the like. Populism was a form of dependence, limitation, canonicity. Anti-populism was the logical consequence of Europeanism, intellectualism, high culture, and a rational rather than mythologizing view of Ukrainian reality. Thus, liberty, which included the idea of equality between the sexes, necessarily came into conflict with populism at every level. However, Ukrainian critics almost never mentioned Ukrainka's acute denial of literary ethnographism or national theater, nor Kobylians'ka's wearisome declarations about the unpleasant, exasperating impotence of her native people. These views were too out of step with the accepted images of the self-consciousness and self-valuation of the Ukrainian writer.

Lesia Ukrainka was interested in folklore and collected folk songs, like every Ukrainian writer of her time without exception. However, her view of them was unique. She did not transfer ethnographic leanings into her original writings, but rather looked at ethnography from the point of view of literature: "I cannot help but look at folk poetry through a 'literary' lens, and perhaps it is because of this that I love our lyric songs so much" (1970, 170).

Ukrainka sharply challenged excessive populism in culture, whether in the novels of Nechui-Levyts'kyi or in the theatrical works of Sadovs'kyi and Saksahans'kyi: "For God's sake, don't

judge us on the novels of Nechui, for you would have to condemn us completely without cause. At the very least, I do not know a single intelligent person in Nechui's novels. If one were to believe him, than all of Ukraine would appear to be a dunce" (1970, 156).

Ukrainka emerged as a playwright largely as a result of her dislike of folk theater. She liked various styles of contemporary European theater (Ibsen, Hauptmann, Maeterlinck), and she translated and popularized these authors. Her rejection of populist theater came to some extent from her mother, who wrote to her daughter in 1894-95: "Those deadheads have to think something up, because the public is beginning to comprehend that Sadvovs'kyi and *tutti quanti* are simply stupid, and the public is already too annoyed by their lambskin hats to applaud" (1970, 286; see also 308).

Olena Pchilka was nonetheless an ambivalent figure. On the one hand, she conjured up resonantly populist pseudonyms for herself and her daughter.⁵ On the other hand, she was an educated person with a European orientation, and a feminist. She saw education and knowledge as indispensable for better service to the people — for the modernization of populism. At the same time it is clear from the example of her views on populist theater, among others, that for Pchilka education modeled cultural behavior.

Returning to Lesia Ukrainka, we note one of her letters to Drahomanov:

"Someone also complained that I hide from 'folk' themes while I compose with folk language, that I climb into 'belles-lettres land' and 'intellectualize.' But here the whole problem is certainly that I understand the words 'populism,' 'literariness,' and 'intelligentsia' differently than my critics do... Here in Ukraine these eternal polemics will never end, and how can they end when the combatants do not understand each other?" (1970, 123)

Reading Ol'ha Kobylians'ka for the first time, Ukrainka understood that she had found an interlocutor who posed an even more decisive and uncompromising challenge to traditionally populist views. She was not mistaken. Kobylians'ka, steeped in Nietzscheanism, formulated her disenchantment with the Ukrainian folk (*narod*), which was bereft of inner energy and power for struggle. A strong heroine would want to belong to a strong people. However, her people were oppressed, colonized, resigned. For this reason Nataalka in *The Tsarevna* says:

"I hate ... the uniform, mournful-sick smile on the pale faces of our people. We have all grown weak from sorrow for the past; and the sorrowful melody that reverberates in our souls and that we understand so well has lulled all of our energies into impotence. Isn't it so? Ah," she finished sadly, "it is so. I too am a daughter of the Ruthenian-Ukrainian people." (Kobylians'ka, 1: 215)

This feebleness of the folk — "a melancholy sadness, which is inscribed in everything, and upon which this unfortunate people reminisces" (1: 401) — wells up in some of Kobylians'ka's characters, as in the heroine of *Nature*. The other side of this weakness is the heroine's inherent sexual urge toward power. She loves physical power, although she herself does not exercise it, and reduces it almost to a cult: "Physical strength and beauty meant a lot to her, and although she rarely 'loved' anyone, all the same, handsome, strong men were pleasant to her" (1: 411). The cult of power, of course, does not sit well with feminism, but the discovery of physical pleasure, about which we will speak below, does.

The Land (1902), Kobylians'ka's central work, has often been considered a return to the populist theme and a critique of private ownership, since it depicts brother killing brother over land. Land appears as a terrible power which enserfs and brutalizes people. Culture exists at the opposite pole. Only landless Anna has some chance of breaking free from the land and moving nearer to culture. In this sense she is the main character of the work. However, the all-encompassing, murderous dependence on the land, characteristic for all the other characters of the novel, destroys her life too.

In terms of populist culture, *The Land* was a revolutionary work. First, it showed that life in the village lacked harmony, and so argued against the patriarchal, populist myth of the entire culture. The work demystified and demythologized critical understandings that were all sacred to the populist contingent — the ideal nature of the community and the natural person (the Ukrainian villager), the ideal nature of women (mentioned above). Kobylians'ka was the first to assert that the romantic purity of interpersonal relations and family harmony in the village was a myth. Violence, instinct, sexual passion, and incest ruled in the village; neighbors lived in mutual suspicion and ill will, and parental tyranny verged on bestial savagery. Human nature, not constrained or refined by culture, was abominable when human relations were deformed by patriarchal norms.

Sexuality

Beside this, *The Land* is filled with eroticism. It confirms that life in the village has little of the sexual puritanism described by Kvitka-Osnov'ianenko. Ol'ha Kobylans'ka was not only the first psychologist in Ukrainian prose, but also the first to touch upon sexuality as an experience and as a problem. Her heroines are conscious of the human body, sensuality, and physical necessities that might conflict with spiritual needs and intellectual abilities. Thus, Olena Liaufer in *A Person* marries not for love but because of material difficulties, against her feminist principles. However, she chooses a young forester, whose masculine body attracts her.

Interest in the physical side of sensations was motivated largely by feminism. Among the legitimate and organic rights of a woman was the right to satisfaction from a physical relationship with a man. This process in women (becoming aware of one's attraction to another's body, desire for physical contact, and actual sexual contact) was of the utmost interest to Kobylans'ka the psychologist. Feminism challenged male chauvinism by gazing where the populist was afraid to look.

The short story "Nature," written in 1887 in German, published in 1895 in Stuttgart and then in 1897 in Ukrainian, has the first scene of physical love in Ukrainian literature. It plays on a familiar model, with an educated woman from the middle class and a coarse Hutsul⁶ who considers his passion a witch's provocation. They differ in class, culture, status — in everything, but they are united by physical attraction, instinct, and nature.

Nature is the first symbol of eroticism in the works of Kobylans'ka. The second such symbol is music, "fettered passion." Quite often music appears as a euphemism for erotically tinged sensation. Music arouses sexual fantasy, which might become a sharp physical sensation of orgasmic character, as in the scene in *A Person* where a Chopin etude, the "Impromptu phantasie," causes an ecstatic state bordering on neurosis. The heroine once heard this music during a confession of love. Then, "it had been a deep-welling force, a powerful, uplifting force that knows no obstacle, which is frightened by nothing, which, while laying down a new road, tears everything from itself and often destroys what laws and custom and time built up with difficulty." Now, the same music recalls that state of being in the heroine:

"The music now snatched up the young girl in its embrace. She began to laugh nervously, quietly, quietly and yet so fully that her entire supple figure trembled. An exclamation broke from her mouth, but she pressed

her hands to her face even harder, she ground her teeth together, she wanted to be calm... O, God, calm! ...

A little later she lay motionless with her exhausted head against the spine of the divan and moved only to cover her eyes with her hand". (Kobylians'ka, 1: 72)

Music's movement and rhythm, resonating with the vibration of the aroused body, stimulate or substitute for physical love in Kobylians'ka's intellectual heroines: "I drink and become intoxicated by it [music], as by the caresses of a living being, so to speak" (1: 155). Music is often described as a physical partner. The musical background of "Valse mélancolique" unambiguously underlines the sensual nature of the relationships binding the three female protagonists of the story.

The critical reaction — exclusively male — to this aspect of Kobylians'ka's work was predictable. Makovei commented on "Nature" and "Uncultured" with Aesopian language, hinting at what he would not risk discussing: "This is a rather sensitive business, and in our social circles especially one does not talk explicitly about the needs of the flesh" (Makovei 1899, 45). He even gently criticized Kobylians'ka for placing greater emphasis on love than on social freedom for women. Iefremov, the ardent populist, broached the topic of sexuality in his article "In Search of a New Beauty" with all the pathos of the male chauvinist. For him it was all simply "filth," unacceptable in such a serious arena as literature. He cited no convincing example of this "filth"; he only raged. His logic was that the cult of beauty is the cult of love:

"the cult of love turns into a cult... of the naked body, of course mainly female... And this, if you please, was inevitable [...]: if the *entire* meaning of life is located only in beauty and in sexual love, then sooner or later this beauty and love will hinge on one point — simple sensuality and the most naked pornography". (Iefremov, 110)

Iefremov's analysis is perhaps the sharpest manifestation of the populist's terror when faced with sexuality. His storming indicates the true reason for the hostility that male populist critics displayed toward Kobylians'ka: her extraordinarily open — for Ukrainian literature — depiction of and sensitivity to eroticism.

Lesia Ukrainka had a completely different, though unpublished, reaction. She liked "Valse mélancolique," "Uncultured," and "The Battle" ("Bytva") best among Kobylians'ka's stories of the 1890s. About "Uncultured" she wrote:

"I did not expect from an Austrian Ruthenian woman such sincerity and the daring with which both character and situations are portrayed. While I read, from time to time I would think: Bravo! Miss Kobylans'ka! Es lebe die Kunst! Es lebe die Freiheit! You must chide your "dobrze wychowani" countrymen,⁷ because they have not gotten used to the fact that a woman, even though a writer, could screw up her courage to undertake "such as this."⁸ Do not think, though, that I see "such as this" in your "Uncultured." In my opinion there is nothing untoward in it". (1970, 508)

Mykhailo Mochul's'kyi, in 1907, was perhaps the only critic to acknowledge that "O. Kobylans'ka preaches free love in a very delicate manner, retaining artistic tact" (*Ol'ba Kobylans'ka*, 149).

"Valse melancolique" was unique in Ukrainian literature for its portrayal of the relationship of three women: Sophia, a pianist, Hannusya, an artist, and Marta, the narrator. Marta refers to each of the others simply as "woman" and idolizes both of them. All three live in an atmosphere of music and painting, isolated from society and ignoring society's norms. However, this short-lived idyll is destroyed when the musician dies, having played her favorite waltz one last time, after learning that her relatives have refused her the money for study at the conservatory in Vienna.

For Kobylans'ka, the story is not about the cruelty of the world, which ultimately serves the dramatic *dénouement* in the *fin de siècle* style. Rather, the essence of the story is its relationships or, more precisely, the tragic love relationships outside traditional bounds. The musician was disillusioned in her relationship with a man, and she remembers it with hatred. The artist does not even admit the possibility of relationships with men — she sees only humiliation in them. This despair over the spiritual potential of men ("There is a type of love in women ... which a man will never understand. For him it is too broad to comprehend" [*Kobylans'ka*, 2: 389]) engenders female separatism. Feelings meant for someone of the opposite sex are expressed to a woman, the only person capable of receiving and valuing them.

It is not surprising, then, to read:

"The artist fell in love with her, as a man would, and almost suffocated her with her sincere feelings, which seemed to the very being of the other one — Sophia — stormy and overly expressed.

But I quietly prayed for her.

Hannusya found new beauty in Sophia every day. She worried over her appearance as she would over a child. She combed her long, silken hair. [...] I, for my part, loved her without 'conditions.' No, I loved them both." (2: 383)

Typical for European culture of the time were elements such as the beauty of youth and of death, thoughts and feelings on the limits of permitted morality, the neurotic sensuality of the heroine, and the sensual nature of the text itself, in the spirit of a Chopin étude. All this set "Valse mélancolique" in the cultural context of the Viennese stories of Arthur Schnitzler or portraits by Gustav Klimt. By virtue of its protagonists' character, its style, and its inherent ideas, "Valse mélancolique" became a manifesto, high point of a new style and a type of artistic thought that was discordant with traditionalist populist thought.

Personal Relations

"Valse mélancolique" was written three years before Ol'ha Kobylians'ka met Lesia Ukraïнка. However, from their correspondence one can trace analogous relations between the two women writers, in mutual sympathies, spiritual closeness, and emotional tension. Unfortunately, aside from a single letter from Kobylians'ka to Ukraïнка, only Ukraïнка's letters to Kobylians'ka have been preserved.

As mentioned above, the correspondence began in May 1899. The initial letters, written in Ukraïнка's typically intense style, treat mainly literary affairs and events. Ukraïнка's style changed significantly after she met Kobylians'ka in the Carpathian Mountains in 1901. Thereafter, her businesslike, amicable tone became emotional and even intimate; this contrasted with her previous letters to Kobylians'ka, and even more with her letters to other people. In the later correspondence an esoteric, idiosyncratic language appeared; one could say that these letters are her most enigmatic works.

All the letters are written in the third person, rather than the first person, and exclusively in the masculine gender. The masculine gender appears primarily in the way Ukraïнка and Kobylians'ka refer to themselves: "someone" and "someone" (*kbtos'* for both correspondents), or "someone white" (*kbtos' bilyi* for Ukraïнка) and "someone black" (*kbtos' chormenkyi* for Kobylians'ka).⁹ This use of the third person can confuse a reader today, but along with the general style it masks quite daring passages and declarations. For example, the phrase "someone loves someone" (*kbtos' kobos' liubyt'*), a cipher for "I love you," ends almost all the letters. Other cliché greetings are used no less frequently: "Liebe, liebste Wunderblume!" ("Dear, dearest wonder-flower").

The homoerotic element in the letters underlines the growth of the writers' professional and personal friendship. On the one hand, the two women considered themselves partners in aesthetic questions, and this partnership was equivalent to opposition to everything propagated by Franko, Makovei, et al. On the other hand, they drew even closer together because both had already experienced personal tragedies in relationships with men.

Lesia Ukrainka arrived in Chernivtsi in 1901 after a difficult loss. Her friend Serhii Merzhyn's'kyi had died of tuberculosis in March. Their affair began in the summer of 1897 in Yalta. From January 1901 until his death, Ukrainka lived in Minsk, taking care of the dying Merzhyn's'kyi's every need. In particular, he did not hesitate to dictate love letters to another woman, Vira Kryzhaniv-s'ka-Tuchaps'ka. All of this undermined Ukrainka's health. In May 1901, a relation wrote to Kobylans'ka: "Lesia buried her dear friend; this in and of itself is such a great sorrow... For two months she did not leave the side of the sick man, and he died in her arms. After the burial she suffered a very severe nervous attack" (Ukrainka 1970, 537). Ukraïnka's relatives hoped that her trip to Bukovyna would help her put the tragedy behind her. Her relationship with Klyment Kvitka was just developing. In the future, she would live with him in a common-law marriage, despite her family's resistance, and later would formally marry him. At this earlier period she still treated him like a good friend and wrote to Kobylans'ka:

"Although someone [i.e., Ukrainka]¹⁰ is now great friends with Mr. Kvitka and has fraternal relations with him, he [Ukrainka] still cannot talk with him [Kvitka] about every topic, because some topics might irritate Mr. Kvitka, he being a man and nervous, and others might only be understood by a woman, and of the age of someone [Ukrainka] and also someone [Kobylans'ka], because younger women (happily for them) do not understand everything." (1970, 560)

In 1901 Ol'ha Kobylans'ka broke off relations with Osyp Makovei. In a letter written much later (the only one from her to Ukraïnka that survives), she speaks about the influence of these relations on her life and attitudes toward men:

"She [Kobylans'ka] spent some time with her whole soul on a young man named Ostap Luts'kyi, but she stopped having faith in him. Os(y)p Makovei killed any faith she had in men, and she already has no faith even in Luts'kyi. Makovei himself is miserable. He married a very coarse type. He would like to draw closer to her [Kobylans'ka] again, but she *no longer wants it*". (Ukrainka 1970, 831)

The meeting in 1901 brought the two women emotionally closer, as the following passages from Ukrainka's letters unambiguously show:

"2 August 1901, from Burkut: And if now both someone [Ukrainka] and someone [Kobylans'ka] were here, they would go out together on the Cheremosh, as on this dark, very dark night, and they would listen to the gurgling of the water [...], and they would recall silently, not saying a word, all the worst and all the best of their lives. Their views and their hands would meet in the darkness and it would be so very quiet in spite of the river's gurgling ... and then someone [Ukrainka] would return to his house already less saddened. (1970, 558)

24 August 1901:... someone [Ukrainka] was nasty and lazy, and did not want to write anyone letters, although he very often thought about someone [Kobylans'ka] and wanted to talk with someone, and most of all wanted to sit down half-undressed on that someone's bed, as someone in a scarf under a comforter who wants partly to sleep, but also partly does not want to sleep, and who has dark eyes with golden sparkles. If only someone knew that someone (white) needed someone to support his soul, because that someone's soul often happens to be quite beaten down. (1970, 560)

5 November (continuing a letter dated 20 October) 1901: Someone [Ukrainka] now and forever loves someone [Kobylans'ka] likewise and wants to 'incline the heavens' to someone, but sometimes he does not know how to write as he would want: a sour stomach, a headache, various superfluous thoughts get in the way. Thus, someone writes so blandly in a way, apathetically, entirely not the way that he thinks about someone, that he loves someone. But if he were now with someone, then he would not need to sit and dab this pen over the paper. Rather, he would lie down next to someone and would make hypnotic gestures at someone, and perhaps would say little, but on the other hand would say more than this incompetent letter. (1970, 573)

19 December 1901 (New Year's Day, 1902, New Style Calendar): Someone [Ukrainka] would like to kiss someone [Kobylans'ka], and caress someone, say much, and gaze much, and think much. (1970, 582)

20 March 1902:... someone loves someone (this is the latest thing). (1970, 610)

3 October 1902, from Kyiv: And someone [Ukrainka] loves someone [Kobylans'ka], and never gets angry at someone, and never got angry, and never will get angry ... [someone] kisses someone and gazes and so forth, and so forth ... and still so forth". (1970, 636).

With time the letters become more restrained; however, a unique style remains, where phrases in the spirit of "O, you, my priestess of beauty and purity" sound completely natural. In one of Ukrainka's last letters to her friend, written in Egypt at the end of 1912, she wrote: "someone and also someone *die gehören*

zusammen [belong to each other]. Someone loves someone" (1970, 860). When she died, her mother, Olena Pchilka, wrote to Kobylians'ka, "I know that you not only respected her as a talented writer, but that you *loved* her. She also loved you very much. There truly was some sort of spiritual affinity between you" (1970, 878).

The bisexual affections of the women writers and corresponding depictions of lesbian caresses were not exceptional for early modernist culture. However, Ukraine with its particular circumstances did not, and indeed could not, shelter a bohemian artistic milieu like the Parisian avant-garde salons, where such things were tolerated and embraced. In this way the United States and Britain were similar to Ukraine — for example, Renée Vivien (Pauline Tarn), one of the first lesbian poets of the twentieth century and also one of the first twentieth-century expatriate writers in Paris, could change her whole identity when she came to Paris in 1898 (Annan, 11-22). Nonetheless, the setting and development of these themes in "Valse mélancolique" and the loving correspondence between Lesia Ukrainka and Ol'ha Kobylians'ka were organic phenomena of their time.

Finale

In 1906, as the political situation in Russia grew especially acute and the tsarist government became more repressive, Lesia Ukrainka wrote from Kyiv to Kobylians'ka:

"Does someone [Kobylians'ka] know that one of his fiercest critics (S. Iefremov) has been in jail (as a 'political') since Christmas, and now he has gotten ill with tuberculosis and is in the prison hospital, and they say that things are very bad for him. This fate has overtaken many people, and who knows therefore if this country will ever exist.... And still *pendant*: the one (H. Khotkevych) who was so censured along with you by that critic is now in emigration (also a 'political') after all the troubles — this means that now the 'idealists' along with the 'non-idealists,' the 'realists' along with the 'decadents,' the 'exotics' along with the 'workadays'— have all been made equal". (1970, 774-75)

And in truth, the tsarist regime did not stop to analyze the aesthetic or political divergences of the Ukrainian intellectuals it was persecuting. It was not interested in their dilemma of choice between service and art, nor in the complexes, fears, dreams, and doubts connected with that dilemma.

In 1912 Serhii Iefremov published his first *History of Ukrainian Literature (Istoriia ukrains'koho pys'menstva)*, in time to present it to Lesia Ukrainka. He wrote admiringly of her poetry, but deemed the dramas not worthy of broader analysis. His characterization of Ol'ha Kobylians'ka was somewhat softer in tone, although without substantial revision of his 1902 critique. Later, Iefremov's views came to undergird the socialist canons of the history and theory of Ukrainian literature. However, he himself was arrested in 1929 for anti-Soviet activities and perished in the GULag in 1939.

In 1913 Lesia Ukrainka died, in terrible pain from tuberculosis in multiple organs. Ol'ha Kobylians'ka lived until 1942, although her literary talent peaked at the turn of the century. By 1910 she had become a cult figure for "Young Muse" (*Moloda muza*), a group which united the new generations of Ukrainian poets. Franko, who died in 1916, fought against them with all the might of his polemical pathos.

Ukrainian feminism, which had such vocal resonance at the end of the nineteenth century, had no champions during the modernist experiments of the 1910s and 1920s. There were no writers who proposed to analyze the relationship between the sexes in terms of the conflict between them. The question either was not posed at all, or else it was dominated by a masculine approach — usually under a neopopulist, neopatriarchal scheme. Sexuality, and especially sexuality from a woman's point of view, returned for a long time to the realm of the taboo.

This study shows that Ukrainian modernism was *not* deprived of gender, as the majority of scholars have surmised — never having delved into the topic. On the contrary, it had direct, genetic links to gender. In the context of Ukrainian *fin de siècle* literature, things feminine and things feminist became both a cause and a symbol of modernity. Women writers of this pivotal period rejected and replaced the patriarchal reified images of women that had dominated the national literature in the nineteenth century; they also smashed the myth of the eternal passivity and weakness of women and the eternal activity of men. They placed everything in doubt — from fundamental social norms to linguistic traditions. Ukrainian modernism and the Ukrainian *fin de siècle* were in no way exceptional phenomena. Analogous processes — though in somewhat more pronounced forms — developed in European and American literatures (Gilbert and Gubar).

The creative careers of Lesia Ukrainka and Ol'ha Kobylians'ka testify unequivocally to a crisis of traditional Ukrainian masculin-

ity. Their female protagonists — new, autonomous, self-sufficient, and strong women — had no corresponding male partners. The more openly this thought was expressed, whether in stories or in plays, the greater the fear it aroused in men. The perception of personal danger spilled over into patent hostility among critics of Kobylians'ka and Ukrainka, or into the purposeful silence which fills the critical texts of this period — the masculine, populist criticism which laid down the aesthetic canons of culture for decades to come. The apparent victory of populism, however, proved illusory. Today it is clear that modernism, with its feminine face, belongs among the central phenomena of Ukrainian literature.

Translated by Rob de Lossa

Notes

¹For the sake of my argument, I will define “populism” as a sociopolitical movement multifaceted in its theoretics, but with one underlying characteristic: belief that service to the “people,” a concept variously understood, should be the inherent *raison d'être* of culture (including art) and society (including politics). The term will be discussed and refined below.

²*Trans. note:* German, “Long live art!”

³*Trans. note:* This is in Russian, as were all other Ukrainian scholarly works published at this time in the Russian Empire. Tsar Alexander II's Ems Ukase in 1876 — reinforcing and broadening the Valuev Circular of 1863 — banned publication of all Ukrainian-language texts except for belles-lettres and historical documents, and prohibited the import of Ukrainian-language texts from abroad, use of Ukrainian in schools, and use of Ukrainian in theatrical presentations. It included directives to remove Ukrainophile teachers from schools in the Ukrainian provinces and to maintain a majority of ethnic Russian teachers there. The Ukrainian language had already been banned from the churches. Later (1881) provisions allowed the publication of Ukrainian-language dictionaries, as long as they were in the Russian and not the Ukrainian Cyrillic alphabet. Stage performances in Ukrainian were allowed only if approved by the provincial authorities. There was no such ban on the Polish language in the Russian Empire. Also, there was no such ban against the Ukrainian language in the western part of Ukraine (including the cities of L'viv and Peremyshl'), which at that time formed part of the Austro-Hungarian Empire.

⁴*Trans. note:* Here Ukrainka gives the Russian word *prizvanie*, “calling, vocation,” within her Ukrainian text.

⁵*Trans. note:* *Pchilka* means “Little Bee.” *Ukrainka* means “Ukrainian woman.” Their real names were Ol'ha Petrivna Kosach-Drahomanova (*Pchilka*) and Larysa Petrivna Kosach (*Ukrainka*).

⁶*Trans. note:* The Hutsuls are a Ukrainian ethnic group living in the Carpathian Mountains; they are the people featured in Sergii Paradzhanov's film *Shadows of Forgotten Ancestors*.

⁷*Trans. note:* Es lebe die Kunst! Es lebe die Freiheit! *German:* Long live art! Long live freedom! The comment "dobrze wychowani" (Polish "well educated") refers to the fact that Kobylians'ka's part of Ukraine was long under Polish influence, so that many Ukrainian intellectuals became Polonized (as opposed to the many Russified Ukrainian intellectuals in the East).

⁸*Trans. note:* Ukrainka here parodies the Galician intellectuals who will not even name female sexuality, referring to it only by innuendo.

⁹*Trans. note:* Ukrainian "someone" (khtos') is grammatically masculine, though it can have both masculine and feminine referents.

¹⁰Bracketed material in quotations hereafter will be the translator's.

Works Cited

PRIMARY SOURCES

Kobylians'ka Ol'ha. *Tvory*. 5 vols. — Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury, 1962—63.

Makovei Osyp. Letter to Ol'ha Kobylians'ka, August 11, 1901. Dept. of Manuscripts, Institute of Literature, Academy of Sciences, Ukraine. Fond 14/340.

Ukrainka Lesia. *Khronolohiia zhyttia i tvorchosty*.— New York, 1970.

Ukrainka Lesia. *Zibrannia tvoriv u 12-ty tomakh*. 12 vols.— Kyiv: Naukova dumka, 1975—79.

SECONDARY SOURCES

Annan Pamela J. "'Drunk with Chastity': The Poetry of Renée Vivien." In *The Female Imagination and Modernist Aesthetic*, ed. Sandra Gilbert and Susan Gubar, 11—22.— New York: Gordon and Breach, 1986.

Franko Ivan. *Literaturno-naukovyi vistnyk* 21.— N 2 (1903): 114—19.

Franko Ivan. *Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh*. 50 vols.— Kyiv: Naukova dumka, 1976—86.

Gilbert Sandra M., and Gubar Susan. *No Man's Land: The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century*. Vol. 2: *Sex Changes*.— New Haven: Yale University Press, 1989.

Hrushevs'kyi Mykhailo. 1898a. Review of *The Tsarevna*. — *Literaturno-naukovyi vistnyk*.— 1898.— 1.— N3.— P. 174.

Hrushevs'kyi Mykhailo. 1898b. "Vidchyt na Naukovij Adademii 1 lystopada 1898 na pam'iatku 100 rokovyn 'Eneidy'" — *Literaturno-naukovyi Vistnyk*. — 1898. — 4. — N 11.

Hundorova Tamara. "Pohliad na 'Marusiu.'" — *Slovo i chas*. — 1991. — N 6. — Pp. 15—22.

Hundorova Tamara, and Shumylo Natalia. "Tendestsii rozvytku khudozhn'oho myslennia (pochatok XX st.)." — *Slovo i chas*. — 1993. — N 1. — Pp. 55—56.

Iefremov Serhii. *Literaturno-krytychni statti*. — Kyiv: Dnipro, 1993.

Kobryns'ka Natalia and Pchilka Olena, eds. *Pershyi vinok*. — Lviv, 1887.

Ol'ha Kobylians'ka v krytytsi ta spohadakh. — Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury, 1963.

Weretelnik Roman. "A Feminist Reading of Lesia Ukrainka's Dramas." Ph.D. dissertation, University of Ottawa, 1989.

1996

ФЕМІНІЗМ

Головні напрями феміністичної думки.

Фемінізм як теорія, певна філософська перспектива.

Фемінізм як практика

Ліберальний фемінізм базується на принципах лібералізму, а саме, визнає унікальність людської істоти, котра здатна до раціонального мислення. Ліберали вважали, що людина відрізняється від інших істот саме розумом. Пріоритет людських прав: прав на власність, вибори, свободу слова, свободу совісті. Тут ідеться про громадянські права. Інше крило лібералів обстоює економічні права. Егалітаризм — ідея рівності в правах для різних класів, статей.

Лібералізм XVIII ст. — головне гасло: та ж сама освіта для жінок, що й для чоловіків. Мері Волстонкрафт (1759 — 1799). Праця “Захист прав жінок” — полеміка з педагогічними ідеями Русо, висловленими в “Емілі” про різні типи освіти для хлопців і дівчат. Для Русо раціональний чоловік доповнює емоційну жінку. Мері Волстонкрафт вважала, що якщо розум відрізняє людей від тварин, то, отже, жінки мають розум і повинні його розвивати. Жінка не є забавка для чоловіка, а мета сама для себе.

XIX ст. Джон Стюарт Міл і Гаріет Монро. Той же наголос на раціональність. Вони обое вважали, що суспільство має дати жінкам не лише таку саму освіту, але й ті самі громадянські свободи і економічні права, як і чоловікам. Історія їхніх стосунків, знайомство в 1830 р., одруження через 20 років. Спільні праці. Міл, “Поневолення жінок”, 1869. Акцент на праві жінок працювати у виробничій сфері. Апеляція до жінок середнього класу: поки слуги роблять домашню роботу, така жінка може працювати в суспільній сфері.

XX ст. Беті Фридан, “The Feminine Mystique”, 1963. Ідея про те, що жінка (йдеться про середній клас) може бути щаслива лише в традиційній ролі, спустошила її духовно і психологічно. Рецепт вилікування — праця поза домом, не жертвуючи материнством і родиною. Через 25 років Фридан написала книгу “Друга фаза”, в якій говорила, що тепер жінки страждають на *“feminine mystique”*. Їм бракує дому, тепла, родини. Во-

на замінює фемінізм гуманізмом, закликаючи жінок працювати поряд з чоловіками для вироблення справді гуманного суспільства.

Головне, в чому сходяться сучасні ліберальні феміністки, — рівність статей. Критика ліберального фемінізму як буржуазного, білого руху.

Марксистський фемінізм

Ліберали ставлять акцент на індивід, особу, марксистки — на колектив. Марксистки вважають: людей робить людьми продуктивна праця. Люди через продуктивну працю творять суспільство, а суспільство творить їх. Марксистські феміністки вважають, що соціальне буття визначає свідомість. Жіноча праця визначає жіночу свідомість. Якщо капіталізм — це система відносин обміну, то все в ньому, включно з працею, має ціну і є продуктом обміну і торгівлі. Так вважають ліберали. Якщо капіталізм є система владних стосунків, то всі вони визначаються експлуатацією. Так вважають марксистки.

За Марксом, всяка система має в собі зерно власного знищення. Це — клас, який її знищить. Чи жінки складають окремий клас? З цього питання відбувається головна дискусія марксистських феміністок. Жінки повинні утворити себе як клас.

Енгельс, "Походження сім'ї...". Зв'язок інституту сім'ї з капіталізмом. Головний акцент марксистського фемінізму сучасності — жінка на робочому місці, в системі виробничих відносин. Сучасні феміністки дотримуються ідей Енгельса про родину, вони вимагають повної соціалізації домашньої праці і виховання дітей.

Соціалістичні феміністки критикують марксистських феміністок за те, що останні мало говорять про пригноблення жінок з боку чоловіків. Марксистські феміністки вважають, що жінок гнобить капітал, а чоловіки є лише непрямыми гнобителями. Соціалістичний фемінізм поєднує деякі ідеї марксистського фемінізму з психоаналізом і радикальним фемінізмом.

Радикальний фемінізм вважає, що:

1. Історично жінки — це перша пригноблена група.
2. Пригноблення жінок найпоширеніше, існує в кожному відомому суспільстві.
3. Це найглибший вид гноблення, який найважче викоринити.

4. Воно викликає глибокі страждання в своїх жертв, хоча нерідко це гноблення непомітне через культурні стереотипи.

5. Пригноблення жінок дає концептуальну модель для розуміння інших форм гноблення.

Головний акцент на тому, що/як чоловіки контролюють жіноче тіло. Чи це заборона контрацепції, абортів, чи насильство проти жінок, порнографія, сексуальні домагання. Все це є питання влади. Якщо людина не має влади над своїм тілом, вона позбавляється власної гуманності. Радикальний фемінізм акцентує той факт, як чоловіки сконструювали жіночу сексуальність, котра служить не жіночим, а чоловічим потребам. Тому радикальні феміністки наполягають, що жінки мають повернути собі свою жіночу сутність і сексуальність, звільнитися з вузьких рамок сексуальності, визначеної для них чоловіками.

Концепція патріархату. Шуламїт Фаерстоун в книзі “Діалектика статі” вважає, що патріархат коріниться в біологічній нерівності статей. Пропонує, вслід за Марксом і Енгельсом, визначення жінок як класу. Вона вважає базовими відносинами в суспільстві не відносини продукції (виробництва), а репродукції. Перший розподіл праці в суспільстві був побудований на розподілі ролей у репродукції. Тому, щоб визволитися, жінки мають відвоювати контроль за органами репродукції і знищити сексуальну класову систему. Роль технології. Штучні способи репродукції зіграють ключову роль у цьому визволенні. Свого роду утопія. Ненависть до біологічного материнства.

Материнство. Боротьба з міфом про материнство, який складається з трьох частин: всі жінки мають бути матерями, всі матері потребують дітей, всі діти потребують матерів.

Адрієн Річ (1979) виступила на захист біологічного материнства. На її думку, визволення жінки не в боротьбі зі своїм тілом, а в гармонії з ним. Маргарет Етвуд: антиутопія “The Handmaid’s tale”(1985).

Головна пропозиція радикального фемінізму — наближатися до андрогінної культури, яка замінить концепцію фемінінності і маскулінності. Трансформація інституту гетеросексуальності, в якому ні жінка, ні чоловік не грає домінуючої ролі.

Кейт Мілет, “Сексуальна політика” (1970).

Радикальна феміністка, яка описала патріархат, сексуальні стосунки як політичні, і визначила опозицію стать/гендер.

1. *Сцена з “Сексусу” Генрі Мілера. Тип героя — сексуальний гігант. Жінка — псевдогероїня, насправді не героїня. Мова —*

розповідь чоловіка, який переповідає свої подвиги іншому чоловікові. Статеві відносини — змагання за владу. Герой — статеве самовладання, героїня — рабська поведінка сексуально залежної людини. Крім того, жінка дурна, хтива.

Історія адюльтеру і покарання. Зраджений чоловік б'є дружину за зраду.

Наступний сюжет. Роман Артура Мейлера "Американська мрія". Роджек убиває свою дружину, коли та розповідає йому про свої зради. Він її зраджує багато разів. Він її душить і відчуває при тому "найпочеснішу втому". Далі сцени анального сексу з служницею. Содомія для нього — "спосіб утвердження зневажливої зверхності". Після того служниця стала часткою його волі. "Американська мрія" про те, як, убивши одну жінку і вчинивши содомію з іншою, чоловік стає щасливим. Автор є до героя прихильним і надає йому моральну підтримку.

Жан Жене. "Щоденник злодія". Герой грає жіночу роль. Йому подобається бути майже гвалтованим. Головне: герої гомосексуального світу грають традиційні чоловічі і жіночі ролі. Гомосексуальність — вона дістає приниження, він — мучитель, садист, часто сутенер. "Інтерпретація гомосексуального кодексу стає пародією на гетеросексуальний" (кримінальний — буржуазний).

2. Теорія міжстатевої політики

Чи можна стосунки статей розглядати в світлі політики?

Під політикою розуміються структурно-владні взаємини, такий устрій, коли одна група людей перебуває під контролем іншої.

Стать — це категорія соціального статусу з політичним підтекстом.

Недавні події в Америці довели, що міжрасові стосунки мають політичний підтекст. Те ж саме і міжстатеві стосунки.

За Вебером, згідно з розумінням влади контроль може здійснюватися через суспільний інститут влади (патріархальний, судовий чи монархічний) або контроль через економічний вплив.

Аналіз патріархату. Всі сфери влади суспільства (армія, фінанси, промисловість, освіта, поліція) належать чоловікам. "Якщо вважати патріархальний устрій за інституцію, завдяки якій половина населення — жінки — перебуває під контролем у іншій частини — чоловіків, принципи патріархату, здається, такі: чоловік має панувати над жінкою, старший чо-

ловік має панувати над молодшим”. Звичайно, є велика різниця між реальним і ідеальним, є суперечності та винятки.

“Хоча патріархат, як інституція — соціальна константа, так глибоко вкорінена, що пронизала всі інші політичні, суспільні та економічні форми — кастові, класові, бюрократичні й феодальні, — так само, як пронизала всі основні релігії, він, крім того, має велике розмаїття історичних та локальних форм”.

Ідеологічний аспект: чоловік має вищий суспільний статус, жінка — нижчий. Чоловічі і жіночі ролі.

Біологічний аспект: найновіші дослідження показують, що статеві стереотипи (чоловік керує, бо він має фізичну силу) не мають основи в біології. Стать зумовлена культурою, під статтю ми розуміємо культуру особистості.

Стать і рід (гендер). Стать пов'язана з анатомією і фізіологією. Сфера думок, почуттів, фантазій, які не мають біологічної конотації: рід. Стать — біологічна категорія, а рід — психологічна. Родова ідентичність (я — дівчина, я — хлопець) першорядна, найтривкіша і найдалекосяжніша. Рід настільки довільний, що може суперечити фізіологічним особливостям.

Стать дитини після народження і в перші місяці життя не дає говорити про відмінності психосексуального характеру. Психосексуальна ідентифікація відбувається водночас із засвоєнням мови. В дитинстві культура заохочує хлопців розвивати агресивні імпульси, а дівчат — пасивність. Агресивність/панівний клас — пасивність/пригноблений.

3. Соціологічний аспект

Родина — головна інституція патріархату. Всього їх три: родина, суспільство, держава. В традиційному патріархаті батько має повну власність над дружиною та дітьми, аж до продажу та вбивства. Спорідненість визнається лише по чоловічій лінії. В архаїчній сім'ї патріархат — влада найстаршого чоловіка над людьми, рабами, речами. За багатьох патріархальних систем право розлучатися мали лише чоловіки, лише в ХХ ст. це право дістали жінки. Дитина без батька: статус дитини і жінки визначає чоловік.

4. Класовий аспект

З погляду класу кастовість патріархальної жінки ніби розмивається. Куртуазне і романтичне кохання в середні віки не змінювало статусу жінки. Це засіб маніпулювання чоловіків.

Наслідок класового поділу — протиставлення однієї жінки іншій, раніше це матрона і повія, тепер — жінка, яка робить кар'єру, і хатня господиня.

Аристотель: єдиний раб, на якого може претендувати простолодець, це його жінка. Жінки слабше пов'язані зі своїми класами, ніж чоловіки.

Раса. Білий чоловік жінці своєї раси приписує вищий статус, ніж чорному чоловікові.

5. Економічний та освітній аспекти

Головний важіль патріархального управління пов'язаний з економічною владою над жінками. Статистика за 1966 р.: зарплата білих чоловіків вища за зарплату білих жінок, чорних чоловіків — за чорних жінок. Освітній рівень у кожній групі загалом вищий. Жінки як резервна робоча сила (на час війни чи економічного росту). Престиж: відсоток жінок у професії зростає — престиж падає. Подвійні навантаження (робота + дім).

Освіта. Оксфорд став присвоювати жінкам вчені звання після 1920 р. В Японії університети відкрили для жінок після Другої світової війни. Сегрегація, поділ навчальних предметів. Чоловіки переважають у найпрестижніших сферах — бізнес, технологія, промисловість. У мистецтвах справжні досягнення зарезервовані за чоловіками, для жінок — символічна роль.

6. Сила

Кого карали в нешлюбних стосунках у різних суспільствах?

Сила = сексуальне насильство чоловіків. Чоловіки, згвалтовані чоловіками, відчувають над собою подвійну наругу. Згвалтування і приниження до рівня жінки.

Жінконенависницька література як засіб сили і закріплення існуючого статусу статей. Петрарка попри сонети писав сатири на жінок. Боккаччо поряд з романтично-галантними творами писав дикі поеми про жінок: "Ворон". Часто це сміховинна моралізаторська сатира. З послабленням цензури чоловіча ворожість зростала. Статевий антагонізм чоловіків має безліч форм: життя в гаремах, паранджа, спалювання вдови в Індії, каліцтво ніг у Китаї, примусові шлюби і т. д.

7. Антропологічний аспект: міф та релігія

Як примітивний, так і цивілізований світи — це чоловічі світи. Ідеї, які визначали ставлення до жінки, це чоловічі ідеї.

Міф про те, що статеві функції жінки нечисті. Табу на менструацію. Жіночі геніталії — рана, у Фройда — наслідок кастрації.

Табу жінці доторкатися до ритуальних предметів. Оточення цноти витонченими ритуалами і заборонами. З одного боку, цнота — це загадкове добро, яке має бути недоторкане, з дру-

гого, це якоесь незбагненне зло, що лякає інакшістю. Акт дефлорації в деяких африканських племен вважається таким небезпечним, що жених передає його виконання більш досвідченому чоловікові.

Чоловічі і жіночі групи, статеві сегрегація. Спорт як чоловіча солідарність. Війна. Чоловічі доми у племен. Ініціації, припониження молодих чоловіків до статусу жінки, гомосексуальні настрої. Все це *фалічна* культура. Садизм, нарцисизм. Все це притаманне богемі в романах Мілера і армії в романах Мейлера, гомосексуальній субкультурі, яку змальовує Жене.

Чоловіча дружба воїнів (Ахілла і Патрокла та ін.) брутальна, садистська, сентиментальна, гомосексуальна. Але пізніше з'являється табу на гомосексуальність. Вона сублімується в насильство. Зв'язок сексуальності з насильством — характерна прикмета мілітаристського духу.

Два головні міфи — скринька Пандори і біблійне гріхопадіння. Жінка як зло. Оспівуючи сексуальність, греки хвалять фалос, проклинаючи — згадують Пандору. Біблійний міф: змія як фалос, знання—сексуальність.

8. Психологічний аспект

Всі ці аспекти патріархального устрою мали вплив на психологію обох статей. Наслідок — інтеріоризація патріархальної ідеології. Постійний нагляд за жінками і їхня інфантилізація. Жінки стають меншиною. Головна ознака меншини — несправедливе ставлення до неї. Риси, що їх масова свідомість приписує неграм і жінкам, однакові: емоційність, чутливість, підвищена сексуальність та ін.

Розділ III. Сексуальна революція

Здається, патріархат існував так довго, що важко було сподіватися на якісь зміни. Але вони настали. В той час, коли пише К.М., революція тільки почалася. Тому вона описує, що мало б статися, якби сексуальна революція відбулася:

“Сексуальна революція передусім, напевне, поклала б край традиційним сексуальним заборонам та табу, надто тим, які становлять найбільшу загрозу для патріархального моногамного шлюбу, і дозволила б гомосексуалізм, “незаконну” народжувальність, дошлюбні та позашлюбні стосунки, а також статеві відносини в підлітковому віці” (с. 81).

Це б покінчило з подвійними стандартами, проституцією і негативною аурую, яка оповивала сексуальні стосунки.

Мала б відбутися переоцінка ролей і цінностей, сексуальна революція мала б покінчити з чоловічою зверхністю.

Після Просвітництва відбувалися промислова, економічна та політична революції. Однак вони не враховували питання статі. Сексуальна революція була спрямована проти патріархального ладу.

Книжка Мері Волстонкрафт “Захист прав жінки” — перший документ, що ствердив повноцінність жінки як людини. Вплив французької та американської революцій.

Сексуальна революція народилася в 30-х рр. XIX ст. В США 1937 р. відкрився Маунт Холіук — перший жіночий коледж в англomовному світі. Британський реформаторський рух відкрив жінкам шлях до виборів. В Америці аболіціоністський рух допоміг жінкам організуватися політично. 1848 — перша політична організація жінок заснована в Сенека-Фолз, штат Нью-Йорк.

Перший англійський закон про розлучення — 1858. Закон про власність жінок в Америці — друга половина XIX ст. — багато разів переглядався. Діти. Спадок.

Освіта. Платон про жінок.

“Вся жіноча освіта має бути спрямована на чоловіка. Догоджати чоловікам, бути їм корисним, заслужити їхнє кохання і повагу, виховувати їх в юному віці, дбати про них уже в зрілому, ставати в пригоді доброю порадою, робити їхнє життя приємним і щасливим — ось споконвічні обов’язки жінки і те, чого їх треба навчати з дитинства”. Жан-Жак Русо.

Вища освіта для жінок — головна мета феміністок XIX ст. Страх чоловіків: освіта знищить традиційний шлюб.

Політична організація — наступний етап. Аболіціонізм як перша політична рамка для жіночих організацій. Суфражистський рух — рух за рівне виборче право. Буржуазний характер жіночої революції.

Умови жіночої праці.

Полеміка. Дж. Стюарт Міл, “Поневолення жінок” (1861, опубл. 1869). Принцип підпорядкування статей треба заступити принципом рівності. Стосунки між чоловіком і жінкою мають відбуватися на суто добровільній основі. Вважалося, що це заклик до сексуальної анархії.

Фройд вважав, що різниця між статями має природну зумовленість, і виступав проти Міла.

Енгельс, “Походження сім’ї, приватної власності і держави” — праця про патріархат. Зв’язок між власністю і сім’єю, причина виникнення власності — поневолення жінки. Матріархат для Енгельса — первісний комунізм. Слабка ланка в аргументації Енгельса (і Баховена) — перехід від матріархату до

патріархату. Вони це пов'язують з переворотом від гуртових форм статевого життя до статевого альянсу, парування і, врешті, моногамії. В основі моногамії лежить приватна власність, її перемога над природним первісним колективізмом. Енгельс лише вікторіанець, який вважає, що жінка завойовує своє право через фрігідність, відмову від статевого життя. Жінці відмовляється в статевій насолоді.

Рескін: “З садів королеви” (1865). Вікторіанський роман-тизм, лицарство. Жінки в Дікенса безбарвні й однакові.

Літературний аспект.

Сексуальність — чоловічі фантазії про жіноче тіло.

К. М. розглядає романи Томаса Гарді, Мередіта і Шарлоти Бронте.

“Саломея” Вайлда (1893), “Ляльковий дім” Ібсена (1879, написаний норвезькою мовою).

Розділ IV. Контрреволюція... (1930—1960)

Моделі нацистської Німеччини та Радянського Союзу.

Значно слабший розмах фемінізму в Німеччині. Колабораційністські жіночі організації і відкидання феміністок фашистами. Пропаганда материнства і родинного вогнища. Ненависть до фемінізму — частина антисемітизму.

Порнографія як симптом і символ контрольованої чоловіками жіночої сексуальності. Мета радикального фемінізму в останні роки — викрити порнографію як механізм домінування чоловіка.

Лесбійство як ідеальна парадигма для жіночої сексуальності, контрольованої жінками. Деякі радикальні феміністки вважають, що лесбійство — єдиний спосіб звільнитися, єдиний вірний вибір.

Критика: її багато. Онтологічна помилка радикального фемінізму — ідея про те, що чоловіки — скорумповані злочинці, а жінки — ангели. Така онтологія заперечує будь-яку індивідуальність.

Екзистенціальний фемінізм

Сімона де Бовуар, “Друга стаття”. Зв'язок з “Буттям і ніщо” Сартра. Вплив Сартра не можна переоцінювати, Бовуар не була просто ученицею Сартра, а Сартр — ментором. Сартр — скоріше — фон.

На Сартра вплинули Гегель, Гусерль, Гайдегер. Концепція Гегеля — душі, як духу, аліенованого від самого себе. Его, яке

споглядає, і его, яке споглядається. Сартр розділив буття на дві частини: буття для себе і буття в собі. Друге асоціюється з тілом. Буття-для-іншого — третій компонент. (Він найкраще надається для феміністичного аналізу.) Не існує такої речі, яка називається людська природа, є лише людські обставини, умови. Екзистенція переедує буттю. Свобода — головна ознака людини, але це скоріше прокляття, ніж дар. Доки людина свідома, вона не вільна від свободи вибору. Людські стосунки, за Сартром, є варіаціями на дві теми або навколо базового конфлікту — між “я” та іншим. Любов між ними є мазохістична, а байдужість, бажання, ненависть — садистичні. Для Сартра в нашому світі немає шансу для гармонії (об’єднання) “я” та іншого.

Сімона де Бовуар визначає чоловіка як “я” (особу) і жінку як іншого. Якщо інший (у Сартра) становить загрозу для “я”, то “я” в Бовуар становить загрозу для іншого. За Бовуар, пригноблення жінок є неісторичним явищем, крім того, жінка за своїла чоловічу точку зору на себе як неважливу, а на чоловіка як есенційну особу.

Перші три розділи “Другої статі” (три екскурси: біологічний, психоаналітичний, з погляду історичного матеріалізму, жоден з підходів не дає вірної відповіді) — як жінка стала іншим.

Біологічне тіло жінки не пояснює, чому вона стала іншим. Так само не пояснює цього сексуальність, особливо у тлумаченні фрейдистів. І взагалі цивілізацію не можна пояснити як продукт репресованої чи сублімованої сексуальної активності. Комплекс кастрації, запропонований Фрейдом, Бовуар знаходить слабким поясненням. Жінка підлегла не тому, що їй бракує органу, який символізує владу.

Марксизм. Жінка, на думку Бовуар, не стає вільною при переході від капіталізму до соціалізму.

Тому Бовуар пропонує онтологічне пояснення, базоване на *бутті* жінки. В первісні часи чоловік убивав, здобуваючи їжу, жінка народжувала. На цій основі виникла ієрархія цінностей і співвідношення “я” та іншого.

Міфи про жінку. З розвитком цивілізації чоловіки збагнули, що найкращий спосіб контролювати жінку — це створювати міфи про неї і навколо неї. Серед міфів Бовуар підкреслює два моменти: чоловік хоче від жінки того, чого йому бракує, жінка — хамелеон, буття якої мінливе, як природа. Аналіз чоловічих літературних конструкцій ідеальних жінок: Монтерлан шукає в ній чистої тваринності, Лоуренс — вер-

шину жіночої статі, Клодель — сестру за духом, Бретон — жінку-дитя, Стендаль — рівного партнера. В усіх випадках жінка має заперечити себе. Її обов'язок — жертвувати собою для чоловіка.

Роль дружини і матері вбиває свободу жінки. Професійна жінка так само не може вирватися з клітки фемінінності, адже від неї чекають підтвердження її жіночності на всіх її робочих місцях.

Контроверсійний аналіз повії. З одного боку, це парадигма жінки як іншого, як об'єкта експлуатації. З другого боку, вона, як і чоловік, котрий вдається до її послуг, є експлуататором. Адже чоловіки потребують її, і вона використовує цю потребу.

Нарцисизм — жінка стає сама для себе об'єктом. Жінка — містик — екзальтація власної об'єктності.

Альбер Камю сприйняв "Другу статтю" як напад на чоловіків. Критичним був прийом з боку компартії. Однак першого тижня було продано 22 тисячі примірників.

Постмодерний фемінізм

Вважає, що попередній фемінізм часто був додатком до фаллоцентричної думки і її породженням. Логоцентрична думка = фаллоцентрична. Гелен Сіксу оголосила, що самі терміни фемінізм, лесбійство паразитують на поняттях фаллоцентричної думки.

Постмодерний фемінізм відкидає традиційні уявлення про правду та реальність, деконструє попередню думку (прочитання Сіксу Ніцше).

Постмодерний фемінізм донедавна був синонімом французького фемінізму. Сіксу, Ірігарей, Кристева використовують теорії Лакана і Дерида.

ЧИ МОЖЛИВИЙ В УКРАЇНІ ФЕМІНІЗМ?

Слово “фемінізм” в українському політичному словнику належить до напівлайливих. Для багатьох людей походження його залишається туманним, а значення лежить десь поряд із комунізмом. І це до певної міри справедливо, адже уявлення про фемінізм у нашому суспільстві пов’язується з насильницькою і фальшивою емансипацією жінок, яка була не визволенням їх від гніту, а ще більшим закріпаченням. На початку століття в Росії фемінізм Олександри Коллонтай та деяких її однодумців був однією з гілок російської марксистської думки. Говорилося, що жінки є експлуатованим класом, а їхнє повне визволення відбудеться тільки в новому, безкласовому суспільстві. З’явилася чергова утопія, в якій були і вільні шлюби, і суспільне виховання дітей, і комунальні кухні, що мали звільнити жінку від домашньої роботи, і вільна праця жінок на благо суспільства поруч з чоловіками тощо. Як відомо, “визволення” жінки при соціалізмі пішло дещо іншим шляхом. Вона опинилася не лише на тракторі, що зворушливо оспівав Павло Тичина, але й на шкідливих для здоров’я хімічних та інших виробництвах, їй випала найважча фізична праця, включно з будуванням доріг, на неї ліг увесь тягар найчорнішої праці на колгоспному полі, на ній, крім того, залишилася вся домашня робота і виховання дітей. Жінкам, правда, виділили тридцятипроцентну квоту в партії і в радах, але вони ніколи не займали жодних державних посад, які б насправді, а не формально, мали відношення до сфери прийняття рішень.

На початку 90-х років пострадянське суспільство не дуже довіряло жінці-політикови, пам’ятаючи, що донедавна вияв її політичного голосу полягав у різного роду виступах подяки “рідній партії за наше щасливе життя”. Все це — таке гидке й обридле — почало асоціюватися з фемінізмом. Насправді, не могло бути нічого більш далекого від фемінізму, як традиційно жіночий образ секретаря райкому з ідеології або зігнути жіночі спini за сапанням колгоспних буряків.

Очікуваною реакцією суспільства на таку ситуацію стали “нові” ідеї про повернення жінки до дому, до свого нібито природного стану, глорифікація жінки в ролі матері і “берегині”. Чоловіки і жінки, котрі обстоювали цей погляд, боролися з наслідками комуністичного “фемінізму”. Однак те, що вони робили, було насправді “ренесансом патріархату”. Тим часом запитання, чим є “фемінізм”, залишилося без відповіді, а для багато кого і не поставало.

Спробую дати на нього відповідь. Як окреслена інтелектуальна і культурна традиція фемінізм сягає п'ятнадцятого століття, коли французька придворна письменниця Крістін де Пізан у “Книзі міста жінок” (1405) поставила питання про значення і рівність жінок. Як цілком сформована політична теорія фемінізм є породженням і відгалуженням європейської ліберальної думки. Додамо: на наших теренах майже безслідно викоріненої. В останньому сенсі він веде свої початки з XVIII століття.

Англійська авторка Мері Волстонкрафт у 1792 році написала працю “Захист прав жінок”. У ній було багато цікавих ідей. Однак найголовніші були висловлені в полеміці з поглядами Жан-Жака Русо. Останній у своїй освітній філософії, викладеній у романі “Еміль”, концептуалізував і розробив стереотип, який ще донині в нашому суспільстві вважається істинним. Русо описав ідеальний тип чоловіка — Емілія та ідеальний тип жінки — Софі. На його думку, раціональний, активний чоловік доповнює емоційну, пасивну жінку. Чоловік має виховуватися в дусі раціональності, вивчати замолоду природничі та суспільні науки, виробляти сенс справедливості. В той час жінці приписано займатися поезією, музикою, виховувати терплячість і слухняність. У поєднанні протилежностей досягається гармонія статей. Ця філософія викликала заперечення Мері Волстонкрафт. Вона стверджувала, що тільки “раціональний” чоловік дістає справжнє виховання і освіту, а жінки, замкнуті у відведеній для них емоційній “сфері” або клітці, приречені на те, щоб ставати рабнями своїх батьків, чоловіків або дітей, і вимагала від суспільства визнати інтелектуальну і моральну рівність чоловіків і жінок, а відповідно їхніх прав.

Життя самої Мері Волстонкрафт було більш ніж неконвенційним, як на її і навіть наш час. Вона двічі пробувала покінчити життя самогубством, мала нешлюбну дитину, довго відмовлялася від одруження, зрештою померла при пологах у віці тридцяти восьми років.

Наступний етап у розвитку ідей фемінізму пов'язаний з діяльністю і працями ще двох не менш ексцентричних англійських авторів — Гаріет Тейлор і Джона Стюарта Міла. Вони спільно написали декілька праць про шлюб та розлучення (ім довелося двадцять років мати “дружні” стосунки, і тільки по смерті чоловіка Гаріет Тейлор вони змогли одружитися), а також кожен окремо є автором класичних творів (відповідно) — “Визволення жінок” (1851) і “Поневолення жінок” (1869). І хоча в їхніх поглядах були розбіжності (Гаріет Тейлор ставила до суспільства і жінок радикальніші, як на той час, вимоги), обоє вважали, що жінка може і повинна працювати поза сферою дому і домашнього господарства. Це був виклик усталеному розподілові суспільних ролей, коли чоловік заробляв гроші, а роль жінки зводилася винятково до домашньої праці. І Міл, і Тейлор заперечили існування інтелектуальних та моральних відмінностей між чоловіками і жінками. Міл писав: “Я не знаю іншого зразка сліпоти, з якою світ, включно з натовпом вчених чоловіків, ігнорує і відкидає всі впливи соціальних обставин, схожого на дурне приниження інтелектуальної природи жінок і дурні панегірики їхній моральній природі”.

Як бачимо, фемінізм виник і розвивався в руслі лібералізму і теоретизував на основі тих самих принципів, а саме ідеї рівності людей на базі унікальної здатності людини до раціональності та святості особистих прав. Практична позиція ліберального фемінізму полягала в тому, що пригноблення жінок пов'язане з певними юридичними законами або суспільними традиціями, котрі блокують участь жінок у суспільному житті. Таким законом аж до Першої світової війни було, наприклад, обмеження жінок в участі у виборах (саме за право вибирати жінок і вибиратися, або за загальне виборче право, боролися знамениті суфражистки — феміністки ХІХ століття), відмова їм у праві вступати до університетів. Із традицій і стереотипів ще раз згадаю найпопулярніший, яким до великої міри завдячуємо Русо: жінка за будовою свого інтелекту (нібито більш чуттєвого, ніж раціонального) не здатна до всіх видів академічної, наукової праці.

Фемінізм взагалі, і ліберальний фемінізм зокрема, обстоював думку про те, що жінки і чоловіки повинні мати рівні можливості (передовсім у сфері освіти) та громадянські права. (Ця вимога, треба сказати, не реалізована в сучасній Україні, особливо в другій своїй частині. Жінки виключені з вищих щаблів управління державою та виробництвом.)

У свій час Гаріет Тейлор і Джон Стюарт Міл поставили в заголовки своїх праць слова, які залишаються ключовими для визначення фемінізму: “пригноблення” і “визволення”. У найширшому сенсі фемінізм — це теорія, яка полем своїх досліджень означила дискримінацію жінок і аналізує її причини. Як суспільна практика і поведінка, фемінізм передбачає шляхи визволення — емансипації.

За понад двісті років свого існування фемінізм виробив численні розгалуження або школи. Сьогодні існує цілий ряд напрямків феміністичної думки. До ліберального фемінізму додався соціалістичний, радикальний, екзистенціальний, психоаналітичний, постмодерний та інші. Відтак існує безліч визначень фемінізму. Вони пов'язані з тими теоретичними акцентами, які робить у своїх дослідженнях кожна школа феміністичної думки, зокрема з поясненням причин пригноблення жінок. Кожна школа фемінізму концентрується на певному аспекті пригноблення.

Коли з економічним пригнобленням (жінка отримує меншу зарплату, ніж чоловік) і політичним (жінка не представлена в органах управління державою) сьогодні все більш-менш ясно і в більшості розвинутих західних країн (але не в Україні) воно подолано за роки напруженої боротьби жінок, то у сфері культури і культурних стереотипів, які дуже часто є сексистськими, тобто дискримінаційними, зневажливими по відношенню до жінок, маємо найгірше становище.

Однією з найбільш дискримінаційних у стосунку до жінок форм культури є порнографія, яка феміністками вважається символом контрольованої чоловіками жіночої сексуальності. В порнографії найяскравішим чином виявляється домінування чоловіка й перетворення жінки, від якої залишається тільки тіло, в об'єкт його насолоди, і відповідно — її повна деградація і субординація. Порнографія, як правило, брутальна, в реальному житті провокує брутальність і насильство по відношенню до жінок.

Критика порнографії стала одним з головних пунктів у програмі та дослідженнях радикальних феміністок, котрі, на відміну від лібералів, вважають, що пригноблення жінок пов'язане не з певними законами чи традиціями, а із суттю патріархальної системи, якою є сучасна західна цивілізація. Її засади або стовпи — влада, домінування, ієрархія, змагання. Такі інституції, як, наприклад, сім'я і церква, на думку радикалок, не підвладні зміні. Щоб покінчити з пригнобленням жінок у їхніх рамках, треба знищити самі інституції. Тому граничним

виявом визволення жінок є лесбійська комуна і відмова від гетеросексуального сексу.

Радикальні феміністки шукають корені пригноблення так само в фізіології жінки, в той час як представники психоаналітичного крила бачать ці корені в психології. Відтак, на їх погляд, визволення може відбутися за допомогою спеціальних прийомів феміністичного психоаналізу. Нарешті, екзистенціальний фемінізм, зокрема Сімони де Бовуар (її двотомну класичну працю “Друга стаття” декілька років тому видаło видавництво “Основи” в Києві), пояснює пригноблення “інакшістю” жінки. Чоловік має “я”, ідентичність, він є вільною особистістю, суб’єктом, метою в собі, жінка є об’єктом, значення якого окреслюється, накладається ззовні, як правило, чоловіком. Щоб визволитися, жінка так само має стати суб’єктом, відкрити і трансформувати свою ідентичність.

А тепер перейдімо від цих філософських і практичних тез західного фемінізму, про які написано вже цілі бібліотеки, до специфічної української ситуації.

Якщо передумовою фемінізму є наявність пригноблення, то фемінізм у сучасній Україні має численні підстави для свого існування. Але ще більші підстави він має в Індії, Єгипті, Узбекистані — довільно називаю країни, відомі дискримінацією жінок. Однак там феміністичні голоси нечутні або ледве чутні. Отже, щоб виник фемінізм, самого пригноблення замало. Він є частиною суспільної і політичної думки розвинутих, демократичних, ліберальних суспільств. Він є ознакою зрілості і “західності”, якщо можна так сказати, цієї думки. Якраз цього в нашій країні і бракує. Тому в Україні працюють десятки жіночих організацій, більшість з яких є, однак, відкрито або завуальовано антифеміністичними, видаються десятки жіночих журналів, які є місогіністськими, тобто такими, що стоять на засадах зневаги до жінки, трактування її винятково в ролі сексуального об’єкта. А якщо говорити про сучасну українську культуру в широкому сенсі, вона залишається до великої міри в рамках патріархальних стереотипів.

Будучи західним феноменом, фемінізм має історію, невід’ємну від західної політичної історії. Свого часу частина України своєю належністю до Австрії була хоч і провінційною, маргінальною, та все ж частиною Заходу, куди докочувалися і де плідно прививалися найновіші інтелектуальні ідеї. Як інтелектуальна течія фемінізм народився і існував в Україні з 80-х років XIX століття.

Нагадаю деякі дати. 1884 року Наталя Кобринська заснувала першу жіночу організацію Товариство руських женщин. Це сталося в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) при співчутливому сприянні українських радикалів Івана Франка та Михайла Павлика. У 1887 році вийшов перший жіночий альманах "Перший вінок", виданий Кобринською разом з Оленою Пчілкою. У 1893, 1895 і 1896 роках Наталя Кобринська видала три книжки "Наша доля" в серії "Жіноча бібліотека", в якій продовжувала втілювати свою ідею видавати твори для жінок, написані жінками, таким чином розбуджуючи жіночу свідомість і бажання емансипації. З часом Кобринська відійшла від жіночого руху, розчарована браком радикалізму і відсутністю у його членів інтересу до теоретичних питань. Рух тим часом міцнів, розвивався аж до виникнення в 1921 році Союзу українок. Зоряний час цієї організації припав на 30-і роки, коли її очолювала Мілена Рудницька. Про будь-яке існування Союзу українок після приєднання Західної України до СРСР не могло бути і мови, зважаючи на повну несумісність патріотичного і демократичного галицького фемінізму з більшовизмом.

Феміністична традиція української літератури так само започаткована Кобринською, зокрема її оповіданням "Дух часу", написаним у Відні 1883 року. Кобринська належала до читачів Джона Стюарта Міла і збиралася перекласти на українську мову його твір "Про пригноблення жінок". Захопленою читачкою і послідовницею Міла була Ольга Кобилянська, авторка феміністичних повістей "Людина" (1895), "Царівна" (1896) і ряду оповідань, які своїми сміливими ідеями та пристрастями викликали шок у її пуританського оточення. Радикально феміністичних поглядів і в творчості, і в особистому житті дотримувалася дочка Олени Пчілки Леся Українка. На переломі століть Ольга Кобилянська та Леся Українка своїми феміністичними творами, які ламали народницькі і святенницькі стереотипи української культури, модернізували, інтелектуалізували і лібералізували українську культуру, поширивши її дискурс нечуваними до того темами, зокрема такими, як жіноча сексуальність і свобода поведінки та вибору. Перебуваючи цілком у рамках європейського фемінізму і модернізму того часу, українська література була введена Лесею Українкою та Ольгою Кобилянською в західний контекст. Нічого подібного в українській літературі більше не повторилося. Феміністична традиція в ній зникла аж до дев'яностих років нашого століття, хоча жінки-письменниці залишалися.

Життєві долі українських письменниць-феміністок можуть дати матеріал не для одного захоплюючого біографічного роману. Вони неординарні і далеко не такі, як про них зі святенницькою цнотливістю звикли писати наші історії літератури. Наталя Кобринська (до шлюбу Озаркевич) цілком у стилі епохи вирішила присвятити себе літературі і боротьбі, відтак зі згоди свого чоловіка відмовилася мати дітей. Овдовівши, вона не прийняла пропозицію одружитися від відомого радикала Михайла Павлика, котрий чи то щиро, чи то з симпатії до красуні вдови активно підтримував жіночий рух. Правда, після цієї відмови ідеї емансипації ентузіазму в Павлика більше не викликали.

Ольга Кобилянська була надзвичайно пристрасною натурою. Вона часто закохувалася, відверто описувала свої почуття в щоденниках. Її рання проза належить до найбільш чуттєвої в українській літературі. Очевидно, цією шокуючою чуттєвістю, фемінізмом, а також бідністю, вона відлякала свого поклонника, письменника і критика Осипа Маковея. У Рукописному фонді Інституту літератури НАН України зберігаються понад триста листів Кобилянської до Маковея, більшість з яких ніколи не видавалися. За цими листами можна реставрувати історію стосунків сильної, темпераментної, талановитої жінки і схильного до більш традиційних норм життя чоловіка. Закінчилося все розривом. Маковей одружився з багатую і красивою, пояснивши свій розрив з Кобилянською її фемінізмом. Однак віддамо тут належне дружині Маковея, адже саме вона зберегла архів свого чоловіка — і до нас дійшли листи Кобилянської. Здається, єдиною людиною, котру письменниця справді любила після драматичного розриву з Маковеєм, була Леся Українка. Однак усі листи, які вона написала до Лесі Українки, остання з загадкових причин знищила. До нас, проте, дійшли листи самої Лесі Українки до Ольги Кобилянської, котрі належать до чи не найкращих її творів. Леся Українка пережила так само декілька любовних історій. Вона категорично не сприймала інститут формального шлюбу і тільки під колосальним тиском своєї матері в 1907 році одружилася зі своїм багатолітнім партнером і другом Климентієм Квіткою.

Література, творена чоловіками, за невеликими винятками, схилялася до міфологізації жінки. Прихильний до фемінізму письменник початку століття і шанувальник таланту Кобилянської Гнат Хоткевич написав цілий “спів” (таким був підзаголовок його поетичної новели) “Дівчині українці” (1905), що

є характерним зразком цієї міфологізації: “О, якби ти знала, мила дівчино, що розбудила ти в моїй душі!.. Коли б ти знала, з якою великою красою еднається твоя краса в моїй стривоженій уяві!.. Я втілював в тебе любов Україну свою... Україною всією ти стала для мене. З постаттю твоєю, тонкими бровами, очима прекрасними, тихими, з піснею твоєю скорботною зв'язалося у мене в душі і роздолля степів, і вечір теплий та ніч, і пісня далека, і вся заплакана доля України моєї!..”

Здається, тут є тільки любов до жінки, тільки її прославлення. На основі такого роду текстів (а їх безліч) багато критиків зробили висновок про домінуючу роль жінки і жіночого начала в українській літературі. Однак це не так. Насправді перед нами класичний зразок так званої “фалічної” літератури, в якій, цілком за Сімоною де Бовуар, суб'єктом дії й почуття є чоловік, а роль об'єкта, доповнення, “інакшого” символу відведена жінці.

Жінка в українській літературі завжди була представлена з погляду чоловіка. Її позитивні риси були такими, як подобалося чоловікові, вона була його додатком, насолодою його бажань, втіленням його мрій або в інших випадках — об'єктом його агресії, ненависті, особою, винною в його невдачах і комплексах, але не людиною самодостатньою, наповненою власним змістом.

Але перейдімо в ширший, політичний вимір нашої теми. Сучасна Україна демонструє дві тенденції. Перша: посилення дискримінації жінок у всіх сферах суспільного життя і праці. Наведу тільки одну цифру — 70% безробітних сьогодні становлять жінки. Друга: небажання або невміння як суспільства в цілому, так і жіночих організацій осмислити феномен дискримінації і боротися проти нього. В українському політичному дискурсі відсутній серйозний жіночий голос. Більшість демократичних політичних партій підтримують загальнодержавну риторику “повернення жінки до родини”, що є значним контрастом з іншими демократичними положеннями їхніх програм. Офіційний дискурс жіночого в українському суспільстві традиційно зводиться до поняття материнства, дитинства, сімейних справ. На більш побутовому рівні жіночий дискурс — це кухня, мода, здоров'я, косметика, крій і шиття, секс і т. д. у такому стилі. Не дивно, що майже кожна серйозна жінка (парламентер, ділова жінка чи науковець) прагне задекларувати перед суспільством, що вона такими питаннями не займається і, власне, нічим не відрізняється від своїх колег-чоловіків.

Тим часом мільйони українських жінок живуть поза цими проблемами як у їхньому реальному, так і риторичному вимірі. Вони залишаються головними споживачами мексиканських, бразилійських та інших мильних опер, якими заповнені всі канали українського телебачення (як і телебачення сусідніх країн). Жінки і досі є об'єктом насильства в родині і жертвами відсталого системи охорони здоров'я. Більшість із них не бажають визнати себе об'єктом дискримінації, не мають власної думки і голосу, сприймаючи цілком стереотипи поведінки, нав'язані мас-медіа.

Медіа, які, попри економічну кризу, за останні роки стали індустрією, продукують два головні стереотипи, що залишаються незмінними від кінця 80-х років. Перший — “жінка-ікона” (дружина, мати, опора родини і країни, національна святиня і Березина), другий — “шикарна жінка”, красу, одяг, погляди і спосіб життя якої рекламують десятки, якщо не сотні жіночих журналів нового типу, прагнучи наздогнати і перегнати “Cosmopolitan” і “Vogue”. Перший стереотип є національним, місцевим, другий — репрезентує і асоціюється із “Заходом”. І “національна ікона”, і “шикарна жінка” є улюбленими кліше телебачення і преси.

Про чоловіків у цьому зв'язку не хочеться багато говорити. Адже в науковому сенсі це просто нудно. Всі аргументи, вся риторика українських чоловіків вже впродовж років зостається однаковою, хоча слова можуть бути різними. Комуніст і вчорашній політв'язень, письменник старшого віку і молодий державний службовець єдині в тому, що жінка є прекрасною, обожнюваною статтю взагалі, і в Україні зокрема, що єдиною її проблемою є те, що вона вимушена працювати; навіть беруть на себе вину за це і думають, що в майбутньому Українська держава якось зможе такий стан справ виправити. Я не зустрічала за останній час жодного публічного інтерв'ю чоловіка, який би визнав факт існування дискримінації жінок. Хоча треба віддати належне українським чоловікам-політикам. На відміну від російської ЛДП, вони не обговорюють серйозно можливості запровадження полігамії. Все-таки християнські традиції в Україні надто сильні.

Підведемо ризику, хоча тема фемінізму взагалі і його перспективи в Україні ще далеко не вичерпана.

Фемінізму в Україні як масового явища і масової свідомості немає, адже Україна не є ліберальним, демократичним суспільством. Водночас фемінізм вже існує в Україні як інтелектуальна теорія, до того ж не лише як система постулатів і ви-

сновків, занесених із Заходу, але й як зусилля нечисленних вчених-соціологів, літературознавців, філософів, котрі намагаються запровадити в український науковий та мистецький обіг феміністичний дискурс. Академія — комплекс наукових та освітніх установ — цього дискурсу ще, однак, не сприйняла. Українська культура і політика оперує в рамках патріархальних правил і норм. Фемінізм так само існує як несвідома практика тисяч жінок, котрі, як і сто років тому, не дуже розуміються на теорії, але вже спізнали смак матеріальної і особистої незалежності.

Особисто я хочу вірити в те, що фемінізм в Україні невідворотний як частина демократизації і модернізації суспільства та його інтелектуальної думки. Простір для нього вже утворюється, але на сьогодні він ще порожній.

1998

ЩЕ РАЗ ПРО СВОБОДУ І РІВНОПРАВ'Я ТА ІНШІ “НІСЕНІТНИЦІ”

Пишу ці рядки не без почуття певного задоволення. Моя не така вже й велика і цілком популярна стаття в березневному числі “ART-лайн” під заголовком “Чи можливий в Україні фемінізм?” наштовхнула “колонкіста” найкращої нашої газети “День” Іздрика аж на дві (на відміну від його однієї традиційної) колонки з ефектною назвою: “У пошуках коханця леді Чатерлей” (“День”, 19 травня). До назви я ще повернуся, а поки зауважу, що ці дві колонки мене потішили тим, що не були традиційним матом у мій чи взагалі феміністичний бік. І за це я авторові вдячна. Іздрик — інтелектуал (принаймні щось подібне я сама писала в своїх похвалах на адресу його роману “Воццек”), він читав Лоуренса, він оперує такими поняттями, як “філософський контекст”, “секуляризований світогляд”, “моральний імператив” і “патріархальне суспільство”. Одне слово, приємно подебатувати з розумною людиною. Або перебувати з опонентом в рамках однієї мови чи одного дискурсу.

Те, що ми опоненти, — безсумнівно. Іздрик твердить, що фемінізм — це нісенітниця, хоча визнає, що з моєї статті не досить добре зрозумів суть явища. Звичайно, було б краще, якби для дискусії, окрім моєї статті, Іздрик почитав деякі значно фундаментальніші тексти фемінізму і на теми фемінізму (Мері Волстонкрафт, Джона Стюарта Міла, Кейт Мілет, Лус Ірігарей, Юлію Кристеву та ін.; якщо це надто складно, деякі думки можна почерпнути не з наукових, а з художніх творів: Сімони де Бовуар, нобелівської лауреатки Тоні Морісон, Маргарет Етвуд та інших). Непогано було б ознайомитися з творами Мілени Рудницької та тієї ж таки Лесі Українки, про яку Іздрик згадує, зацитувавши sacramентальні слова Франка про “одинокого мужчину”. Але не хочу звучати менторськи, та й список рекомендованої літератури надто великий.

Крім того, я пишу ці рядки не для того, щоб учити Іздрика тих речей, які відомі всьому цивілізованому світові. І ця відпо-

відь — не спроба виправдовувати те, що не потребує виправдання. Я маю на увазі фемінізм у всіх його політичних та культурних виявах. Рівно сто років тому такі речі було незручно робити ще Лесі Українці, котра коментувала відхід Ольги Кобилянської від фемінізму з причини, “що сама ідея жіночої рівноправності видавалася такою, що не потребує теоретичних доказів”. Інше слово, незручно доводити те, що давно доведено.

Мені йдеться про речі ширшого плану.

Іздрик наївно запитує: “Що має на увазі Соломія Павличко, яка так наполегливо майже у кожній своїй публікації відстоює ідеї фемінізму? Невже справді рівноправ'я, свободу і тому подібні нісенітниця? Якимось не віриться, що доктор наук, автор п'яти книжок, *self-made woman* переймається подібними речами”.

Я мушу сказати Іздрикові (і заодно редакторам газети “День”), що я справді вірю в такі “нісенітниця”, як рівноправ'я і свобода абсолютно у всіх аспектах і нюансах цих понять — політичних, історичних, економічних, соціальних, культурних і навіть сексуальних (моралістів на зразок Іздрика прошу почервоніти). Я справді вважаю, що свобода і рівноправ'я жінок є частиною тієї великої боротьби за свободу і рівноправ'я, яка рухає принаймні якоюсь частиною історичних процесів і в результаті якої народилася і моя нещасна країна, котра агонізує саме від того, що в ній реально не функціонують ці дві “нісенітниця”: свобода і рівноправ'я. Що ж до часткового питання свободи — свободи жінок, то її не може бути там, де немає свободи чоловіків, а “рівноправ'я” залишається для одних ілюзією, для інших “нісенітницею”.

Однак що є в нашій країні у величезних кількостях і що, як вірус, роз'їдає нашу так звану інтелігенцію — це апатія й нігілізм, іронічне (хтось би сказав — постмодерне, філософське) споглядання і поблажлива критика тих нечисленних осіб чоловічої і жіночої статі, які, перебуваючи в постійній меншості, намагаються відстоювати якісь “нісенітниця”, повставати за чийсь права, спонукати інших до якоїсь соціальної дії. Дух цієї апатії чується мені в рецептах Іздрика, які можна розшифрувати так: “Ви там боріться, махайте крилами, а ми знаємо, про що йдеться”.

Тут варто повернутися до багатозначної назви. Проблема фемінізму, за Іздриком, полягає в тому, що феміністки (і я в першу чергу) не знайшли своїх коханців леді Чатерлей, тих справжніх крутих чоловіків, які покажуть (передовсім своєю

сексуальною суперпотенцією), де лежить щастя жінки. Аргумент, треба сказати, відомий. У шістдесятих роках на Заході він широко вживався в антифеміністичній критиці вульгарно-бульварного типу. Але аж ніяк не в академічному чи літературному контексті і не на шпальтах поважних газет. Декілька років тому зі сторінок “Сучасності” його повторив Віктор Неборак на адресу Оксани Забужко. І тоді, і тепер це було прикро. Не від образи, а через рівень дискурсу.

З цього приводу хочеться сказати: шановні чоловіки-письменники! Невже ви можете до такої міри і так довго себе обдурювати в тому, про що знає цілий світ! Невже ви справді вірите, що фемінізму не стане, коли буде “виявлено ареал, в якому гніздяться непідробні коханці леді Чатерлей”? Ви ж, як ніхто, добре знаєте, що коханця леді Чатерлей не існувало і не існує, що його породила геніальна фантазія закомплексованого Д. Г. Лоуренса, котрий шукав виходу зі своїх особистих проблем і емоційних тупиків.

Назва моєї статті, як це помітив Іздрик, справді була риторичною. Знак запитання в кінці не означав, що я впевнена, ніби сьогодні фемінізм в Україні можливий як масове явище. На жаль, ні. Однак я впевнена, що фемінізм потрібний. Для того, щоб жінки не отримували меншу за чоловіків платню, щоб не були першими кандидатами на викидання з роботи, щоб не тягли на своїх плечах усі родинні обов'язки, щоб не сапали одноосібно і одностатево безмежні лани колгоспних буряків і так далі. Щодо інтелектуального фемінізму, який активно існує вже сьогодні, його завдання — деконструювати культуру з її стереотипами і догмами, бути інструментом діалогу і модернізації, а заодно холодним душем для всіх тих, які сподіваються, що фемінізм розвіється як дим, коли прийде коханець леді Чатерлей.

1998

ВИКЛИК СТЕРЕОТИПАМ: НОВІ ЖІНОЧІ ГОЛОСИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Наприкінці 80-х років в українську літературу повернулися жінки. Вони мовчали протягом майже сімдесяти років комуністичного диктату. Єдиним винятком була Ліна Костенко, яка дебютувала наприкінці 1950-х, і невдовзі її творчість була заборонена радянською цензурою майже на двадцять років.

Слід сказати, що на це мовчання ніхто не звернув уваги. Нікого не збентежило те, що з літератури, в якій на початку століття налічувалися десятки найцікавіших жіночих імен, у 20-х, 30-х, 40-х і так далі роках жінки просто зникли. Питання про те, чи можуть існувати закономірності у статевому співвідношенні письменників у певну епоху, я лишу без відповіді. Скажу тільки, що не вірю у випадковість зникнення жінок з літератури майже на сімдесят років і припускаю існування свідомого або підсвідомого бойкоту. Це сталося в культурі, відомій глибокими феміністичними традиціями.

Український фемінізм як політична і літературна течія оформився у 80-х роках XIX ст. Його видатними представницями були Леся Українка (1871—1913), що жила на сході України, який належав до Російської імперії, і Ольга Кобилянська (1863—1942), піддана Австро-Угорщини, до якої належала Західна Україна.

Обидві письменниці за життя стали канонізованими класиками. Вони були послідовними й переконаними, хоч і не першими, українськими феміністками. (Перший жіночий і водночас феміністичний літературний альманах “Перший вінок” був виданий 1887 р. у Львові за редакцією Олени Пчілки і Наталі Кобринської.) Саме цей момент у творчості обох письменниць в історіях літератури до недавнього часу традиційно замовчувався.

Феміністична ідея вмерла в Україні водночас із перемогою соціалістичної революції. На щастя, існувала Західна Україна у складі Польщі, з центром у Львові, де до 1939 р. культура вільно розвивалася. А також західні країни і міста — Прага,

Варшава, Берлін, Відень, які дали прихисток українським іммігрантам. Поза диктатом більшовицького режиму феміністичний рух у суспільній та культурній сфері не уривався і породив низку помітних особистостей. Найяскравішою феміністкою цієї епохи була, мабуть, поетеса Олена Теліга, розстріляна гестапо в 1942 р.

У післявоєнний час Ліна Костенко була не просто єдиною жінкою в українській літературі, а й однією з небагатьох, хто відкрито протистояв і радянському режимові, і нормам соцреалізму. Свого часу Леся Українка висунула гасло “Слово — зброя”. В руслі цієї традиції Ліна Костенко перетворила свою поезію на рупор ідей. У 60-х і 70-х роках її вірші були передусім протестом проти національного гноблення України з боку радянського режиму, а також придушення вільної творчості і вільної особистості. В такій своїй ролі Ліна Костенко стала майже кульговою особистістю в колах національно свідомої інтелігенції.

Її поезія могла б бути цікавим об’єктом з погляду феміністичного аналізу. В 60—70-х роках фемінізм твердо асоціювався з ненависним більшовизмом. Тому, на відміну від Лесі Українки, Ліна Костенко не лише не є феміністкою, а навпаки: вона, жінка, що її обставини змушують бути сильною, віддається фантазіям про себе, як про слабку, обожнювану, кохану. Вона мріє про лицарське поклоніння, про п’єдестал, на якому мусить стояти жінка, про лицарів-шанувальників і серенади під балконом.

Треба сказати, що найслабкішим місцем у поезії Ліни Костенко було й залишається вираження інтимних почуттів. Вона досить потайна і невизначена в тому, що стосується її самої. І в цьому Ліна Костенко досить традиційна. Навіть класична українська література феміністичної орієнтації завжди зосереджувалась не на зображенні долі, почуттів, самовираженні, пошуку власного “я”, своєї жіночої ідентичності, а на боротьбі за ідеї. Ідеї могли бути різними: політичними, соціальними, національними і навіть феміністичними — за емансипацію жінок. Найвидатніша українська поетеса Леся Українка майже не писала ліричних віршів. Її найкращими творами по праву вважаються великі драматичні поеми на філософські та історичні сюжети, в яких доведення великих умоглядних істин важливіше, ніж самозаглиблення і самовираз.

Внутрішня закритість у поєднанні з надзвичайним радикалізмом думок і вчинків була характерною рисою Лесі Українки. Конфесіоналістом вона не була. Лінія подібної закритості

внутрішнього світу, особистого життя продовжує лишатися досить типовою особливістю жіночої літератури в Україні. Українські жінки-письменниці не писали і поки що не пишуть мемуарів і щоденників, поетеси воліють радше філософствувати, аніж говорити про себе, а проза, як правило, пишеться не від першої, а від третьої особи.

Тому поряд із потужним поверненням жінок у літературу, започаткованим десь у середині 80-х років, спостерігається ще одна цікава тенденція: багато хто з цих жінок рішуче відмовляється від традиційних стереотипів закритості і починає говорити правду про людське “я”, про себе, про свою, тобто українську культуру, побачену не крізь призму умоглядної історичної схеми, а крізь призму свого особистого життєвого, навіть інтимного досвіду. На мою думку, саме в цьому русі до себе, до “я” і полягає головний злам, що відбувся в українській літературі в 90-х роках.

Але перше, ніж перейти до творчості сучасних письменниць України, хочу сказати декілька слів про новий етап у цілому, тобто про українську літературу після здобуття незалежності.

90-і роки в українській культурі були ознаменовані низкою суперечливих тенденцій. Передусім у ній з'явилося безліч нових імен, що їх стає дедалі більше з кожним роком. Виникла також велика кількість літературних груп і відповідно їхніх друкованих органів. Нарешті, в 1997 р. розкололася Спілка письменників. Від неї відокремилася група під назвою “Асоціація українських письменників”.

Свобода виявилася своєрідним шоком, від якого література досі не відійшла. Після скасування цензури найпопулярнішими виявилися раніше заборонені теми. Це — українська історія, повністю сфальсифікована в радянський час, досвід недавнього минулого і, хоч як це дивно, секс. Секс, починаючи з 20-х років, належав до забороненої тематики. Тому еротика, поряд із критикою компартії та частковим відкриттям незаних сторінок національного минулого, сп'яняла авторів новизною. В текстах, особливо чоловічих, з'явився мат. Література переживала ейфорію розправи над словесними табу. Слово з трьох літер звучало як одкровення і вершина свободи. Для багатьох свобода досі вичерпується напівпорнографічними віршами або оповіданнями.

З'явилися перші стереотипи. Передусім це образи жінок у творчості чоловіків. Вони, як ніколи, однолінійні і схематичні. Найчастіше жінка в чоловічій прозі — не більше, ніж еро-

тична пляма, об'єкт уже не поклоніння, як це було в традиційній українській класиці, а фізичної хіті й насильства. В деяких випадках вона є втіленням ірраціональної демонічної сили, що загрожує чоловікові, його свободі і навіть життю.

У 1992 році повістю “Рекреації” дебютував найвідоміший з письменників нової хвилі Юрій Андрухович. Цей в принципі блискучий дебютний твір відкривав перше число часопису “Сучасність”, який почав виходити в Києві (доти протягом тридцяти років журнал друкувався на Заході); поруч з повістю були опубліковані Декларація Незалежності, а також інтерв'ю Президента України Леоніда Кравчука. Повість Андруховича якнайменше гармоніювала з цими текстами стилістично. Повість-калейдоскоп, повість-карнавал Андруховича висміювала всі можливі сторони українського життя, від патріотичної ейфорії і риторики до захвату з приводу відкриття західної української діаспори, від літературної творчості до себе і свого літературного кола. Цей сміх освіжав і оздоровлював. Критики нового покоління, виховані на потайному читанні напівзабороненої західної теоретичної літератури, з радістю вітали “Рекреації” як розпізнавальний знак українського постмодернізму. Проте вони не помітили еротичної тональності всього тексту, сексуальної образності, що домінує в ньому. Якщо в житті поетів — героїв повісті — і існує якась мета, то це пошук нового сексуального досвіду, еротичних втіх. При цьому уявлення про ці втіхи (візит до повії є романтичною подією) здаються досить інфантильними.

Юрій Андрухович був першовідкривачем теми. Його послідовники сповна його перевершили. Юрій Покальчук описав у своїй повісті “З других рук” згвалтування, яке нібито дало втіху обом сторонам. Юрій Винничук написав “Житіє гаремне” — нібито щоденник султанші-українки Роксолани про її сексуальні пригоди в гаремі, де, крім еротичних пригод, інших подій не було. Цей список можна продовжувати досить довго. Сексуальне насильство над жінкою стало своєрідним загальником в українській прозі 90-х років. До такої міри, що можна ставити питання про її психічне здоров'я. І говорити про те, що з новим поколінням прозаїків-чоловіків, яке оголосило себе останнім словом української літератури, коїться щось недобре.

Саме це питання, у прямій і непрякій формі, ставлять багато сучасних письменниць. У 80-х роках вони вже заявили про себе, але ще лишалися маргіналами на узбіччях чоловічої, патріархальної і патріотичної культури. У 90-х рр. дехто

з них, як, наприклад, Оксана Забужко, змусив говорити про себе всіх, хто цікавиться літературою.

Але перше, ніж говорити про окремих авторів і явища, коротко окреслимо деякі моменти, істотні для української жіночої літератури.

По-перше, в українському суспільному спектрі знову з'явився фемінізм. Величезна кількість жіночих організацій, як правило, не феміністичного ґтибу, феміністичні центри і групи, феміністичні критики і відповідно феміністичні прочитання класики і сучасних творів не можуть не справляти впливу власне на літературу.

По-друге, жіночі голоси в сучасній культурі не звучать в унісон. Радше можна говорити про багатоголосся.

Поряд з оригінальними голосами існують письменниці, які “оспівають” материнство, або радість дарування своєму обранцеві-чоловіку свого вірного кохання, або свою патріотичну любов до батьківщини — України. Інші описують радість віддавання, але вже не в патріотичному сенсі, а в еротичному. Жінка-спокусниця, гетера, наділена магнетичною владою над чоловіками, — поширений образ масової культури і популярних часописів.

Проте найцікавіші явища 90-х років у царині жіночої літератури лежать за межами масової культури. Тут відсутній пафос, патріотична або інша риторика; ця література камерна, зосереджена на окремих епізодах життя. (На відміну від прози чоловіків, у жіночій прозі відсутні масштабні панорами, історичні полотна, підбиття підсумків.)

Моторошні реалістичні, навіть натуралістичні історії з життя сучасного українського села або містечка у глушині описують Галина Пагутяк, Любов Пономаренко, Валентина Мастєрова. Вони оповідають про жіночу приреченість, про дітей-інвалідів, батьків-садистів, алкоголізм і насильства чоловіків. Спокійний, безпристрасний тон оповідань робить їх убивчо страшними. Вони відзначаються повною відсутністю морального і викривального пафосу, який пронизує творчість письменників-чоловіків. Нерідко це оповідання-розповідь, що імітує усну мову, де відсутній авторський коментар.

Свого роду жорсткий коментар про жіночу долю ми знаходимо у міських оповіданнях Євгенії Кононенко. Її улюблена тема — будні “інтелігентних” жінок, які живуть із нікчемними чоловіками. Ще більш жовчаними здаються спостереження Світлани Касьянкової — перспективної дебютантки 1997 року. Збірка її оповідань дістала премію на конкурсі видавництва

“Смолоскип” у Києві. Вона описує тьмяно-сірий світ, життя без мети і перспективи, моторошні будні жінок з невеликих містечок: вони є постійним об’єктом брудних жартів, п’яного насильства і тихо ненавидять похмурий і огидний світ, у якому живуть.

Якщо порівнювати твори чоловіків і жінок, то дисбаланс зображень і уявлень одне про одного і взаємне невдоволення одне одним видадуться очевидними. Більше того, можна сказати, що в українській літературі вже декілька років точиться невидима з першого погляду боротьба або війна статей. Конфлікт вихлюпнувся назовні в романі Оксани Забужко “Польові дослідження українського сексу” (1995) та в дебатах навколо нього.

Цей роман став першим твором жіночої прози, у якому автор майже не приховує того факту, що оповідає про події власного життя. На інтимному рівні — перед нами розповідь про невдалий роман письменниці і художника, болісно пережитий письменницею, майже документ, і, як усякий документ особистого життя, читається на одному подиху. У широкому сенсі — це трактат про неадекватність українського чоловіка, про його безвідповідальність та інфантилізм, небажання і невміння любити не по-чоловічому, як *macho*, а по-людськи. Він, дитя віками пригнобленої нації, компенсує свою ущербність, закомплексованість і несвободу, пригноблюючи свою подругу. Пригнічення починається в ліжку, у виборі форм сексу, і закінчується неповагою до неї, як до творчої особистості. Саме тому приречена “велика” любов письменниці та художника, і так само приречена на екзистенціальну самотність українська жінка-письменник. Роман Оксани Забужко, який став мало не бестселером, був викликом патріархальним підвалинам українського суспільства. Воно реагувало, як і слід було чекати, з обуренням. Більшість критиків Забужко були чоловіки. Головний аргумент критики: як могла жінка дозволити собі таку відвертість, лайливі вислови та зображення еротичних сцен? (Те, що давно дозволяється будь-якому чоловікові.) Читачки-жінки знайшли в романі Забужко концептуалізовану основу своєму невдоволенню і привітали його.

У більш камерному стилі реагує на конфлікт поміж статтями поезія. Наприклад, Людмила Таран випустила в 1995 р. невеличку збірку поезій під назвою “Колекція коханок”. Вірші підписані прозорим псевдонімом “Людмил Таран” і написані від імені чоловіка. Головний предмет віршів — жіноче тіло, або,

точніше, жіночі тіла. Поетеса, що перевтілилася в чоловіка, описує різних жінок, холодних і пристрасних, повних і худорлявих, усіх, кого він (вона) кохав або кохає.

Людмил — чоловік, про якого мріє автор Людмила, — м'який, ніжний, іронічний, він уміє любити жінку, розуміє її тіло і почуття. Це по-своєму ідеальний чоловік, якого в українському житті не існує, фантазія поетеси. Тому в підтексті любовних поезій Людмила Тарана те ж невдоволення і виклик, що і в інвективах Оксани Забужко.

Важко сказати сьогодні, як події розвиватимуться далі, чи відбудеться найближчим часом примирення статей в українській літературі. Я, чесно кажучи, в таку перспективу не вірю. Але можна з певністю твердити, що, як і сто років тому, саме в творчості жінок відбуваються ті процеси, які одмінять обличчя української літератури в XXI столітті.

1998

WOMEN'S DISCORDANT VOICES IN THE CONTEXT OF 1998 PARLIAMENTARY ELECTIONS IN UKRAINE

Introduction

In the end of eighties Ukraine could not boast of neither women's movement (except of an official organization Ukrainian Women's Committee — a division of the Soviet Women's Committee), nor of feminism or popular, nationally recognized women politicians. In the beginning of the nineties the situation started to change. The first women's organizations (Women's Community of Rukh, Union of Ukrainian Women, Organization of Soldiers' Mothers) emerged in 1990, at the same time the first feminist voices were heard, mainly belonging to writers and scholars. Some of the women elected to the first parliament became well known political figures.

The goals of the newly established women's movement were language and cultural revival, ecological control and shut-down of Chernobyl, human rights, reforming of the army, freedom of religion and information. Although most of them had nothing to do with women's issues, there was a feeling that all democratic women should be together and that democracy would not be achieved without women's participation. Gradually it turned out that women's movement and tiny feminists groups at universities had separate discourses and often defend opposite values. Women's organizations spoke about their role in the national revival, feminists demanded radical rethinking of all societal and cultural foundations, "national revival" including. Women politicians were dealing with urgent economic and social matters.

"We are not feminists", — these words often repeated by leaders of first women's organizations became a kind of a password in their effort to be accepted by the society. "We are here not to represent women's rights", — most women members of parliament would say feeling that the "traditional right" of a woman to be a mother is contradictory to any political carrier. "Women's movement is patriarchal", — Ukrainian feminists would say upset that the Ukrainian women's movement appeal to women's im-

ages as mothers and traditional bearers of ethnicity reminiscent of those mobilized by authoritarian regimes.

Although throughout the nineties a number of women's organizations was steadily increasing the influence of the women's movement as the whole was not substantial. Media rarely showed much interest in it. It was more attracted by a "hot" subject of feminism. First image of feminism was as of a sibling of communism, later it was portrayed as a dangerous fruit of westernization. Than it was positioned close to the sphere of sexuality, its components seen as radical separatism, passionate hatred towards men and lesbianism. Many women believed in this "frightening image", women-politician and some leaders of women's movement including.

For all this groups — for women's movement, for women striving to make a carrier in politics and for feminists — 1998 elections to parliament became a test and a challenge.

Elections

The third parliamentary elections in the history of Ukraine took place 29 March 1998. (The first were in 1990, the second in 1994). For a country without deep democratic traditions the very fact that these were the third elections represents an enormous political experience.

Preceding the elections a new electoral law was passed. It was the subject of intense political struggles throughout 1997. The old electoral law stipulated 450 single-member constituencies. Over 50 per cent of eligible voters had to cast their ballots for elections to be valid. The successful candidate had to obtain more than 50 per cent of votes cast. The new electoral law introduced a mixed system of voting with 50 per cent of deputies (225) elected on the basis of party lists and the remaining 50 per cent (225) elected in single-member constituencies. This partial proportional representation system was introduced to hasten the structuring of political life into viable parties. It was hoped that the majority of members of parliament would belong to political parties who would assure collective responsibility for decisions reached by parliament. Moreover, it was hoped that the cabinet would become a coalition government. Another important innovation of the electoral law was that members of parliament were elected by simple majority rather than the previous system which placed enormous demand on voter activism.

The first step in the electoral campaign was the collection of signatures for the registration of parties or electoral blocks. The new electoral law required that parties collect at least 200 000 signatures in fourteen oblast by 19 December 1997. It turned out that collecting of 200 000 signatures was a relatively easy matter. Unexpectedly 30 political parties were registered and contested the elections. This was more than double the number of political parties that informed political commentators had forecasted. Over half of the parties and electoral blocks surfaced only in 1997 and were formed with the expressed purpose of contesting elections. These new political formations had insignificant membership, were highly regional in their support, and had virtually no previous history. Their political platforms differed little from existing political formations. Most of these new parties were focused on a leader or a group of leaders (the first five to appear on the party list) and they naively thought that the population would vote not on the basis of their achievement or previous record but in support of their "charismatic" personalities.

For the first time in Ukraine's history the electoral campaign was based on Western models of political advertisement. This was the first time that the mass media participated in the elections, notwithstanding attempts at state censorship and bias of government controlled newspapers and television channels in favor of the party headed by the prime-minister (the People's Democratic Party). As the result of the parliamentary elections eight political parties achieved representation in parliament having passed the 4 per cent barrier established by the proportional representation system.

TABLE 1
National results by party lists:

<i>Party</i>	<i>Vote obtained (as per cent of votes cast)</i>	<i>Number of seats in parliament</i>
Left:		
Communist Party	24.65	84
The Socialist and Peasant's party block	8.64	29
The Progressive Socialist Party	4.04	14
Center:		
The Peoples Democratic Party	4.99	17

The All-Ukrainian Union "Hromada"	4.68	16
The United Social-Democratic Party	4.02	14
The Green Party	5.46	19
People's Rukh of Ukraine	9.40	32
Right		

Source: Holos Ukrainy, 8 April 1998.

Not a single right party obtained seats in parliament on party lists.

TABLE 2
Results by single-member constituencies :

Independents	114 seats
Communist Party	39
People's Rukh of Ukraine	14
People's Democratic Party	11
Agrarian Party of Ukraine	8
The All-Ukrainian Union "Hromada"	7
Other parties	32

Source: Uriadovyi kurier, 4 April 1998.

The day after the elections the communists announced that they won them, and would initiate the impeachment of the President and changes to the constitution to abolish the institution of President. However, even if they forge an alliance with the two other left-wing parties communists will still lack a majority, no to mention the constitutional majority (two-thirds of deputies). In fact, communists did not increase their traditional representation in parliament namely one third of seats. The success of the left wing and the Communist party was due to the enormous popular discontent with government policy, and especially with the chronic problems of wage arrears and delays in pension payments.

The second significant result of the elections was the dismal performance of the pro-presidential party the so-called "party of power" the People's Democratic Party (PDP). This defeat was immediately felt the next morning after the elections when the press experienced a second wind and became sharply critical of the political and economic policies of the government.

The third result of the elections was the defeat of the parties with a national-democratic orientation. Four such reasonably influential parties participated in the elections, along with a whole number of small analogous political formations all of whom refused to unite in a single block. Discord in the national-democratic camp resulted in a splitting of votes. The only serious political party of this orientation that ended up in parliament was Rukh.

The behavior of the Ukrainian electorate was quite contradictory. The same people who voted for communists and socialists on the party list elected businessmen and bankers in single-member constituencies. Of the 225 members of parliament elected in single-member constituencies over 100 were independents. It is precisely they and not the left that have emerged as the largest faction, and their behavior will influence the economic and political development of the country in the next four years.

Equally contradictory was the electorate's response to women's candidates. However, before we analyze the electoral results as they pertain to women we must step back by almost one year.

Society accepts women into politics

Ukraine's third electoral campaign raised and sharpened the question of women's participation in political life as never before. In fact in the eight years of Ukrainian parliamentary history never was the question of women posed so acutely and in such diverse forms.

In the last eight years much has changed in the country. The continuing economic crisis has resulted in a wide spread societal disenchantment in politics and politicians. Some began to notice and point out the fact that the country has had purely male politics in the last eight years. Within the content of the general disillusionment that occurred in the years 1996-98 it appeared that women received their chance to enter into politics. This was affirmed in public opinion poles taken in 1997, articles in the press, the rise of new women's political leaders and even women's political parties. Obviously all of the participants in the country's political process were well aware that women represent not merely the half of the electorate but the majority. Moreover the stereotype existed of women as an obedient part of the electorate that even in an apathetic society is easier convinced to vote. The closer one got to the date of the election the more women were mentioned in the press.

It should be pointed out that since 1990 the number of women's organizations, groups, centers and even political parties have increased dramatically. Today there are hundreds of women's organizations whose activities are difficult to monitor. Some emerge and disappear quickly, others exist on paper only, and of course there are those who never bother to register. Most have little impact on society. The vast majority of these organizations do not have their own publications and thus have no outlet to spread information about themselves. They are characterized by low membership and political marginality the reasons for which lying not only in the fact that society ignores them but rather that they themselves have modest political ambitions. Many organizations are regionally based, reflect the narrow professional interests and consist of specific age cohort. Few engage youth. Most set charitable work, assistance to large families, the ill and homeless children as their main goal. Their programs if such exist more often than not focus on the protection of children and mothers.

However lately an absolutely new aspect of social discourse about women has appeared one that was absent several years ago. This concerns the legal rights of women either as victims of violence or social discrimination such as illegal dismissals at work. Thus Ukraine for the first time has women's legal defense centers, counseling services and hot-lines for victims of family violence. These are structures that several years ago one knew existed only in the West but today are to be found in almost all of the country's major cities. They are: International Humanitarian Center 'Rozrada' (Kyiv), Women's Crisis Center 'Horlytsia' (Kyiv), Women's Rights Center of All-Ukrainian Committee for Human Rights (Kyiv), NGO Dana (Mykolaiv), Southern Association of Human Rights of Women (Odesa), Zaporizhzhia City Council of Women (Zaporizhzhia), Progressive women (Vinnytsia), League of the Crimea-Tartar Women (Simferopol) and many others. Independent centers coordinate their activities and operate as a network. The emergence of this network respond to a colossal need. Social discrimination against women, the feminization of poverty, unemployment and violence against women are extremely widespread. Statistics in Ukraine show that the suicide rate of women is twice that of men. In the last number of years one has witnessed a veritable epidemic of suicide in villages. The appearance of legal defense and counseling organizations represents a professionalization of the defense of women.

As a rule these groups have little concern for questions of theory, the latter is the prerogative of women's organizations and gender centers concerned with initiating diverse actions. The most active among them (the League of Women-Voters 50/50, Women's Consortium CIS-USA, Gender Bureau, Women's Consulting and Information Center, all based in Kyiv) organize seminars, workshops and conferences on a wide number of women's themes. Not only was violence against women discussed, but also new topics such as women's electoral behavior, leadership, women in media, film, business, financial sector, education and culture. In the last number of years one is hard pressed to find a single sphere of professional life which does not have a women's organization or group. There is an increasing number of radio and television programs that treat women not as mothers and keepers of the hearth but debate their role in the professions. Many new women journalist have emerged who have captured serious audiences with their pointed reporting and commentary on social themes.

The feminist voices became much more audible in the *press* too. When Oksana Zabuzhko published her feminist novel *Field studies of the Ukrainian sex* in 1996 it caused huge public debate, one of the aspects of which was the right of a woman-writer to speak out about her feelings and sexuality. After this debate a concept of feminist fiction was legitimized. There is still no feminist periodicals in Ukraine but some major journals and magazines devoted special issues to feminism. (*Slovo i chas*, journal of literary scholarship and criticism, published two feminist issues: No. 8-9 in 1996 and No.11 in 1997. A magazine *Art-Line* devoted its March issue of 1998 to subjects of feminist interpretation of culture).

Kharkiv center for women studies since 1996 publishes a monthly bulletin *Women in politics*. It was founded by Oleksandra Rudnieva and a group of women-sociologists. Sociology is the second sphere where feminist and gender studies develop quite successfully. The condition of women is the subject of numerous sociological investigations done in Kyiv and Kharkiv. Olha Ivaschenko, a sociologist of feminist orientation, introduced the concept of gender into Ukrainian sociological theory¹. Thus pseudo philosophical and pseudo political speculations on women's issues characterized by methodological chaos and superficiality and popular in the beginning of the nineties are now being squeezed out by serious analytical research.

The coming of elections gave new impulse to this developments. The 1997 women's forces became more noticeably active.

In November 1997 the Women's Coalition to support women's participation in elections was founded. It was to act in a non-partisan political manner while upholding the idea that the women's movement was an indispensable component of the development of the democracy. Newspapers began to publish articles with titles such as "We don't need one-gender politics"². This article reported the declaration made by the oblast Plenary Session of the Council of Women of Luhans'k which met to discuss their participation in the upcoming elections. The Luhans'k women declared: "If society is not ready to accept women in power-structure than why should we support political parties and movements that don't have women candidates?" The Plenary Session resolved to consolidate efforts with other organizations and to focus on support of various individual women candidates. They also urged parliament to pass an amendment to the electoral law to grant women a 25 per cent quota of seats in parliament.

Newspapers began to publish the results of public opinion polls concerning women's participation in political life. For example the question "How do you evaluate the fact that among members of parliament today only 4 per cent are women?" evoked the following replies from a national sample³.

This is inadequate representation	34 per cent
Adequate representation	10 " "
Too many	5 " "
The number of women in parliament makes no difference	27 " "
Difficult to reply	24 " "

Another opinion poll done by the same organization and published by the same source show the confusion of respondents since they do not see the relationship between the absence of women in political life and discrimination. When asked "Did you whiteness acts of discrimination against women?" those answering "yes" offered the following examples⁴:

In family life	24 per cent
Employment recruitment	21 " "
Promotion at work	9 " "
Salaries	15 " "

In social and political life	10 " "
In opening up a business	7 " "
Entry to higher education	6 " "

The Kharkiv center for women's studies conducted a number of sociological studies in which attempted to analyze the specificity of women's participation in political life. In particular a public opinion survey of popular attitudes towards the representation of women in various levels of government was carried out. It turned out that society is positively disposed towards the idea of women as political leaders however it would prefer to see women involved in the legislative as opposed to the executive branch of government. Thus 65,5 per cent of those polled responded positively to the possibility of women as members of parliament while only 48,3 per cent favored women as cabinet ministers. It is interesting to note that involving women in institutions of government is connected in the minds of the public with the battle to clear the corridors of power from corruption and egoistic male politicians⁵.

Aware of this trends in society the parties paid special attention to women in their electoral campaigns. Women represented some 40 per cent of the membership of the main political parties. In the case of Rukh the figure was 39 per cent, the Communist Party — 50 per cent, the Socialist Party — 45 per cent and 45 per cent of greens were women⁶. Moreover a number of the large political parties established separate women's organizations whose task was to win the women's vote. The largest women's organizations are in fact satellites of political parties. Thus Rukh is supported by the Women's Hromada, the Union of Ukrainian Women, the Olena Teliha Association, the Ukrainian Republican Party has two satellite organizations — the Ukrainian Christian Women's Party (Lviv) and the "Women's Fate" Consulting center in Kyiv. The Union of Working Women in Defense of Children of Ukraine represents the left-wing specter of women's organizations close to the Socialist and Communist parties of Ukraine. Of course these organizations can hardly be considered as representative of women's interests rather they are political women's formations created to support a given ideological orientation. Moreover they exist primarily as a conduit of given political ideas into the women's electorate rather than as consequential defenders of women's rights⁷. At the same time the new political formations which did not have satellite women's organizations attempted to

establish such on the eve of the elections or at least to win over existing women's groups. A characteristic trait of the Ukrainian women's movement namely its engagement in political battles relatively far removed from the immediate interests of women remain unaltered during these elections.

The party lists published (for the 225 deputies contesting the national proportional representation part of the elections) in 1998 showed that 92 per cent of candidates were males and the mere 8 per cent — women. In the case of the single-member constituencies only 10 per cent were women. In both women candidates tended not to be the leaders of women's movement but businesswomen, civil servants and academics. Finally incumbent women members of parliament also presented themselves in these elections even though most of them had accomplished little in the previous four years.

Women in parties and party lists

The publication of party lists showed that no one in fact took women all that seriously. The old formula often repeated in feminist periodicals was at play here: "Where there is power there are no women, where there are women there is no power"⁸. Examining various party lists we found that women's representation varied for 25 per cent in the case of the Progressive Socialist Party to 20 per cent in The European Choice Party to no women at all in the case of the militaristic and extremist parties — the Ukrainian National Assembly, the Party of the Defenders of the Motherland. The right wing block "Menshe sliv" (Fewer words) had only two women on its list of 44 even though curiously the two women happen to be the leaders of the block. The Muslim Party of Ukraine numbered only one woman among its candidates.

In the largest political formations who did best in the elections such as the Communist Party, the Socialist and Peasant parties' block, PDP, "Hromada", the United Social-Democratic Party, Rukh women represented between nine to twelve per cent of candidates on party lists. However it should be noted that what is important in the case of party lists is how high women were on the list. Thus in the case of the Communist Party only nine women were to be found among the first 100 candidates, in the case of Rukh only three women made their way among the first 40 candidates, the same was the case of the Socialist and Peasant par-

ties' block. The Greens named two women in the first 20 candidates they advanced, the Progressive Socialist Party — five, "Hromada" — two, the United Social-Democrats and PDP did not advance single woman amongst the first 20 candidates on the list. Thus while most parties had some 10 per cent of women in the lists women were so far down the ranks that they had few chances of being elected to parliament on the basis of proportional representation. A record in this respect was set by the United Social-Democratic Party headed by former president Leonid Kravchuk and former prime-minister and likely candidate to the upcoming presidential elections Ievhen Marchuk: a woman appeared only on the 54th place on their party list.

Although the majority of leaders of parties were male there was a number of exceptions. The Agrarian Party of Ukraine was headed by Kateryna Vashchuk, the Congress of Ukrainian Nationalists — by Iaroslava Stetsko, the Progressive Socialist Party — by Natalia Vitrenko, the electoral block "Menshe sliv" — by Liudmyla Vansovska, and the People's Christian Union which entered into electoral block "Forward Ukraine" was also headed by a woman — Halyna Tkachenko. Iulia Tymoshenko was the second most important figure in "Hromada".

In the last month of the elections among the most frequently cited political figures were Natalia Vitrenko and Iulia Tymoshenko. Both were members of the former parliament and were fervent critics of the existing government even though both are at the opposite poles of the political specter. It is interesting to look more closely at these women whose political star is in the ascendancy.

Natalia Vitrenko is one of the most vociferous opponents of the government. She represents the far left and considers communists and socialists as having sold themselves out to capitalist nomenclatura interests. She advocates the closing of Ukraine's borders so that those to be punished or executed for anti-state activities, privatization and servitude of international financial organization will not escape judgment. Vitrenko is an advocate of wide-scale re-nationalization and of radical egalitarianism. Needless to say she has little sympathy for the market.

Iulia Tymoshenko is the phenomenon of a different type. She is president of United Energy Systems of Ukraine and emerged in the political scene in 1996 when she won a parliamentary by-election. The shadow-backer of United Energy Systems was the former prime-minister of Ukraine Pavlo Lazarenko. Lazarenko was removed from office in June 1997 and shortly thereafter the

current prime-minister Valerii Pustovoitenko launched a major campaign against him, accusing him of wide-spread corruption. Lazarenko and Iulia Tymoshenko organized a political party called the All-Ukrainian Union "Hromada" and created fraction in parliament. In autumn 1997 "Hromada" announced the formation of the shadow cabinet with Iulia Tymoshenko as shadow prime-minister. "Hromada" presented itself as the only serious opposition in the country. Daily criticism of "Hromada" on state television and radio appeared to have had the reverse effect. "Hromada" succeeded in crossing the 4 per cent barrier and won half of single-member constituencies in Dnipropetrovs'k oblast, the homeland of the president and the prime-minister. It can be said that both of the above women belong to big time male politics. Natalia Vitrenko is the darling of the lumpen proletariat, Iulia Tymoshenko is the wealthiest women in Ukraine trailed by scandal and charges of corruption. They succeeded not only in the same country but in the same region of the country — in the so-called rusified and left-wing East. Both were elected in single-member constituencies from the same region. This is yet another paradox of contemporary political life in Ukraine which points to the fact that one cannot accept electoral results at face value.

The women's question in parties electoral programs

The presence of women in the leadership positions did not mean that the political parties accented women's issues. Examining electoral platforms we can divide four approaches to women's issues. The first and most numerous group of parties are those that failed to address the issue at all. The logic here was: women are citizens and as such deserve no special consideration.

The second group of parties developed women's themes along the lines of the traditional approach to women as mothers and childbearers. Interestingly enough it turns out that parties diametrically opposed to each other on political and economic issues found common ground when treating this "marginal" question. The "Reform and Order", a party advocating democratization and economic reform, the extremist militant nationalist organization Ukrainian National Assembly, the centrist pro-government Agrarian Party — all spoke out in defense of motherhood and children in their electoral appeals to the population. The

Ukrainian National Assembly went further and advocated supplementary payments to women for every additional child born. Another nationalist formation The National Front declared that "mothers and children will become the only privileged category in society" if they come to power⁹. They did not explain how this could be achieved. The Communist Party promised if elected to create conditions where "...women would stop fearing childbirth, they would be able to bring up their children in peace, with a secure future. A special system of welfare and support of motherhood and children will be introduced"¹⁰. The electoral block "European Choice for Ukraine" which as the main advocated the European modernization of society also stood for the "improvement of the welfare system for mothers and children"¹¹.

The third group of parties wanted to satisfy all points of views supporting pro-motherhood policies on the one hand and on the other hand favoring the promotion of women in public life. The Party of the Spiritual, Economic and Social Progress (a mini-group comprised of frustrated academics) favored the defense of motherhood and "the widespread involvement of women in public administration and the development of public policy"¹². Of all the parties Rukh paid the greatest attention to women's issues. This was probably due to the fact that the wife of Rukh's leader Atena Pashko heads the Union of Ukrainian Women. However, the Rukh's platform was ambivalent in the treatment of this issue. On the one hand Rukh announced: "Women are the foundation of the family. The family is the foundation of society. Youth is the future of a country". The trend of this argument could be easily transformed into the following: "Women is the foundation of society and the hope of the country." It is obvious that for the ideologues of Rukh their hopes lie above all in the reproductive functions of women. It is not surprising that the program of this party contains the whole series of points regarding assistance to mothers, enhances support payments for mothers rearing children and payments for every additional child born. Yet on the other hand Rukh also declared: "We will facilitate women's involvement in public organizations and in entrepreneurship"¹³.

The Green Party appeared on the electoral scene with one of the least professional and most eclectic program in which the defense of the environment and the construction of the liberal open society was combined with patriarchal rhetoric. The surprising phenomenal success of the greens was due to the exceedingly clever advertising campaign rather than to the confused electoral program which fortunately for them few young people bothered

to read. The most patriarchal chapter of the greens' program dealing with women was called "Woman — the mother of society". Here ideas about the need to expand women's participation in political life and the ban of women's labor in hazardous work, the affirmation of the right of women to work in the highest posts on a par with men was combined with formulation of a somewhat different character such as: "Bringing up pre-school children must be recognized as a form of paid job". The improvement in the demographic situation in Ukraine was to be achieved through strengthening the institution of marriage, in the words of the greens' platform: "Marriage is sacred"¹⁴. The Green Party list had only eight women out of 77 and their representation in parliament has only two women. It is interesting to note that not a single member of the Green Party won in a single-member constituency.

Finally a number of parties offered full freedom for women as equal partners of political, economic and family life. Unfortunately one may not view it as a step forward but as a sign of deep contradictions characteristic of Ukrainian political culture: two of these were marginal right-wing parties who represented no one in essence and the other was the extreme left political force which opposed privatization and all forms of Western influence. All failed miserably through the elections.

The Republican Christian Party, one of the above mentioned, contained a section of its electoral program on "Women's participation in state-building" which advocated two points: "Raise the social authority of women, expand women's involvement in professions hitherto considered untraditional for them (business, politics, national defense, finance, international relations); involve women in public administration at all levels"¹⁵. The far left "All Ukrainian Party of Toilers" advanced the slogan: "Women deserve a proper place in society"¹⁶.

The electoral programs of some political parties were also characterized by very creative approaches to women's themes. Volodymyr Iavorivsky, the handsome leader of the NEP ("Popular power, Economics, Order") electoral block crooned in television commercials in a deliberately sexy tone "I, Volodymyr Iavorivsky will never betray you". Iavorivsky supporters were sure that their leader would get the women's vote and must have been terribly disappointed that their male model did abysmally in the elections. The Liberal Party tried the gallant approach in their electoral leaflets distributed on March 8 when they announced: "The highest duty of men is to serve women". This too was not much

help since they failed to clear the 4 per cent barrier and were left without parliamentary representation.

Token women in politics

Under the pressure of the time and taking into account the activism of the women's electorate most parties enriched their party lists with "symbolic" women since charismatic women leaders were absent from the ranks of their leadership. The symbolic women were primarily prominent cultural figures who could attract the attention of the electorate by the popularity and at the time deflect possible charges of sexism. Of course symbolic males were also to be found on the lists, for example the well-known former opera singer Dmytro Hnatiuk or the football star of the 80s Oleh Blokhin. However there were fewer males of this type on the lists, women were much more willing to be used in this token role.

The singer Nina Matvienko, a star of folk-pop enormously popular with middle aged and older people, became Rukh's symbolic woman. Always dressed in a folk costume at her concerts, protecting motherhood as a single destiny for women in her public speeches she is the epitome of traditional Ukrainian womanhood. (She lost the elections in a single-member constituency, but was elected to parliament on the party list. However she refused to accept her seat in favor of a male politician).

The actress Valeria Zaklunna well-known for her roles of communists and activists in official Soviet cinema of the 70s and the 80s was at the top of the Communist Party list. It was as if she could not step outside her roles even though her genre vanished from the screen both in Ukraine and in Russia after the collapse of the Soviet Union. She experiences deep nostalgia for the USSR and has little sympathy for the new capitalist Russia.

The same nostalgia was evoked by Sofia Rotaru a fading star of Soviet pop-music who appeared in concerts in honor of party congresses right up to perestroika. In her time she moved from Bukovyna to Crimea and then from Crimea to Moscow and now returned to Crimea having been unable to withstand competition from the new Russian pop-stars. She became the token woman of the party "Soiuz" (Union), whose main platform was the revival of the USSR.

The actress Ada Rohovtseva was officially recognized as representing "spirituality" by the Liberal Party and the Party of Labor

block. (Posters carrying her photograph had “spirituality” printed over her head). This block was formed by some of the wealthiest people of Ukraine and did not hanker for the Soviet Union but they too decided to embellish their party list by including this well-known actress.

The so-called “bankers” party — the Party of National Economic Development of Ukraine placed its hopes on the actress Ol’ha Sumska who starred in Ukraine’s first TV soap-opera.

It should be noted that including people from art and culture on the lists evoked skepticism from the general public. These prominent cultural figures had no history of political activism and any prior interest in political issues. The electorate was much more interested in seeing professional politicians and new political names on the list rather than stars of the stage and screen. The electoral results showed that symbolic women and indeed symbolic personalities rendered their parties little help. Neither Ada Rohovtseva, nor Sofia Rotary, nor Olha Sumska saved their parties from total defeat.

Women’s parties and organizations, political rhetoric of women

The Party of Women’s Initiatives deserves particular attention. The qualifier “All-Ukrainian” which was added to its name sounded somewhat ironical as the party list named only 27 candidates. Not a single member won a seat in parliament since the party was supported by a mere 0,6 per cent of the electorate. Interestingly this represented 157 780 votes, substantially fewer than the 200 000 signatures the party collected to win a spot on the party list.

The phenomenon of women’s parties testifies not about freedom but about discrimination. In 1997 two women’s parties had emerged. “Women of Ukraine” and the above mentioned All-Ukrainian Party of Women’s Initiatives. The appearance of both was clearly motivated by the up-coming elections. The founding congress of the “Women of Ukraine” took place in January 1997 and in the case of “Women’s Initiatives” in November 1997. It is not to be excluded that the appearance of the latter party was promoted by certain male political figures close to the President’s administration which throughout 1997 created a whole number of marionette parties called upon to support the President’s policies or as an instrument to detract votes from his opponents.

The appearance of "Women of Ukraine" immediately evokes the analogous Russian party "Women of Russia" whose success in the Russian Duma elections in 1993 caught everyone by surprise. Leaders of the women's movement of Ukraine and some commentators viewed the launching of "Women of Ukraine" with disquiet remembering that "Women of Russia" fraction in many instances supported communists and Zhirinovskiy and did not oppose the war in Chechnia. To a large extent the policies of the "Women of Russia" Duma fraction discredited the very idea of a women's party.

The "Women of Ukraine's" program was eclectic, combining "a mishmash of classical social-democracy slogans and equally classical slogans of the Central Committee of The Communist Party during the epoch of the developed socialism"¹⁷. The program envisage a fusion of command and market economic forms, effective agrarian policy and heavy state intervention in agriculture. The founding congress of the party was attended by 35 delegates from 17 oblasts. In December 1997 the party did not succeed in obtaining registration for participation in the elections. The Central Electoral Commission refused to register the party on grounds that serious irregularities on the collection of the requisite of 200 000 supporting signatures.

The story with the All-Ukrainian Party of Women's Initiatives is somewhat similar. It was officially registered on 27 October 1997 and its founding congress took place in November of that year in Kharkiv. In December 1997 the party was registered by the Central Electoral Commission. The party list contained 27 people of whom five were males. With the exception of the leader of the party Valentyna Datsenko throughout the electoral campaign no one saw or heard any other member of the party which raised suspicions about the seriousness of this formation.

Eclecticism in the electoral platform characterized this party as well. The First Congress placed as the main task of the party the legalization of capital namely moving the shadow economy into the open. Later in January 1998 the head of the party Valentyna Datsenko in the heat of the electoral campaign and the war of denunciations amongst powerful clans announced that her main task would be now that of peacemaker. She complimented all of the participants of the political war: Kuchma, Marchuk, Lazarenko, Pustovoitenko. The subtext was clear: they squabble among themselves because they are men. Political life needs women because they are naturally peace loving¹⁸. The rhetoric of the head of this party reminded one of old Soviet populism: "The

main task of the All-Ukrainian Party of Women's Initiatives is to unite all political forces and all women of Ukraine in the name of humanity, for the good of humanity and for the flourishing of our Motherland"¹⁹. Moreover Valentyna Datsenko announced that her party made an important contribution in resolving economic problems such as export of Ukrainian sugar to Russia but failed to answer how this was done saying: "How this was done is a woman's secret and no woman ever reveals her secrets"²⁰. Finally the pre-electoral program of the party was ambivalent and repeated all too familiar rhetoric. On the one hand it spoke of "giving birth and bring up children as the highest goal and achievement of a woman's life". On the other hand it complained of women being absent from the corridors of power and advocated women's representation in parliament, in the executive branch of government and in legislature. The priority task of the party was to stimulate political activism amongst women. Thus the formulation of political, economic and social questions was more coherent than most of the declarations on women's issues. The party advocated democracy, economic reform, strong defense of private property and pro-NATO orientation for Ukraine.

Perhaps it is worth adding as a footnote that the old Ukrainian tradition of women's organizations advocating non-women's issues continues to flourish at our time. At the turn of the 19th century women's organizations were immersed in building the nation in Galicia and agitating for socialism in Eastern Ukraine²¹. After independence in 1991 they issued calls to spur on state building, the establishment of a professional army, the return of youth to church and now they place at the forefront economic and political tasks of a global character. However, all this women's parties and formations rarely had clear ideas how to implement their ambitious programs.

Two types of political rhetoric are characteristic for contemporary Ukrainian women. Women who try to build a political carrier on the basis of a women's party raise all-encompassing political tasks and very often the weakest part of their program are the points dealing with women. Women who work in male political organizations express disenchantment yet their declarations are far removed from feminism. For example Iulia Tymoshenko offered the following comment: "The problem is not that we have too few women in politics rather we have too few real men in politics". In her view the political behavior of males is not masculine enough as it lacks gallantry. This is why women in Ukraine perform the male task of telling the people and authorities the

truth²². At a time when Iulia Tymoshenko explains her entry into politics that men are not men enough other women politicians like to speak of the fact that women must remain mysterious, seductive beauties for males and politics or business must never be brought into the house. It is difficult to believe that they really think all of this. This is more likely an appeal to the public in the belief that the electorate still expects of women politicians to represent the stereotypical tradition of women mother and keeper of the hearth.

Women and political extremism

Many politicians thought that the Ukrainian electorate was receptive of the above mentioned stereotypes and prepared to support them with votes. The experience of the last election showed this was anything but the case. The electorate has become averse to such appeals. Keepers of the hearth in embroidered blouses, members of the Union of Ukrainian Women, ladies auxiliaries of parishes and defenders of motherhood — these participants of national and democratic mass movement of the early nineties failed to receive any support in the 1998 elections. Their place was taken by more aggressive women.

It was women from militant extremist organizations (the Progressive Socialist Party, Congress of Ukrainian Nationalists, electoral block "Menshe sliv") that came to the fore in 1998. Their style was combative and ferocious. These were women who focused on the dramatic impoverishment of society and understood that society wanted revenge. These women felt that the population have had enough with corruption and incompetence, they demanded a semblance of order restored and were prepared to support a strong hand in accomplishment of this end. Moreover for lumpenized collective farmers and workers who had not been paid wages for months these women symbolized the population's thirst for blood.

Some six extremist parties or blocks be they right-wing or left-wing participated in elections. Three of them were headed by women. As mentioned earlier the Progressive Socialist Party passed the 4 per cent barrier. The other two parties had a very poor showing. Although Congress of Ukrainian Nationalists failed as a party its leader Iaroslava Stetsko won personal victory by gaining a seat in a single-member constituency.

There is little doubt that the impoverished and unreformed society in Ukraine has a yearning for extremism. This is a real dan-

ger and it should not be minimized. The fact that women are heralds of this extremism is also significant to note.

Society appears to be favoring a new archetype of women. Evidence of this is not only the success of women politicians of extremist persuasion. Other icons now gripping popular imagination are strong women in business who succeeded in the murky world of Ukrainian business and are brave enough to challenge structures of power. We have already given the example of Iulia Tymoshenko and in this connection we should also note Hanna Antonieva, director of the enormous distillery "Artemida". Antonieva incurred the ire of the highest officials in Ukraine who tried to destroy her by closing her business as a way of threatening her not to go into politics. Not only did she win in the single-member constituency but her business (vodka) is flourishing. She did this in the so-called communist heartland.

Conclusions

The results of the elections to parliament for women voters, candidates, members of women's parties, grass root groups, centers and organizations were quite revealing. 34 women became parliament members. In 1990 13 women were elected for 450 seats, in 1994 the figure was 17. Although women's representation in parliament remains pitifully small it is improving. In a sense it was a step forward, a victory. But perception of the victory was contradictory.

In the third Ukrainian parliament elections the women's movement once again showed its weakness and inability to advance leaders with a broad national reputation, however one of the results for women's movement was self re-evaluation, reconsidering its programs and agendas in an attempt at mobilizing women who do not yet understand their common interest and identity.

The results of elections for women were discussed at numerous events held throughout 1998. All-Ukrainian round table "Women and elections: victories, defeats, the future" was organized in April 1998 by four women's groups (International Humanitarian Center Rozrada, League of Women Voters of Ukraine 50/50, Ukrainian Association of Professional Psychologists and Kyiv City Council for Work with Women). The results of the elections were discussed in May 1998 at the First All-Ukrainian Congress of Women "Women at the threshold of the third millennium. 300 delegated were present, the congress was attended by the president, the

prime minister and many other high government officials. It was no longer a bearer of a home hearth — ancient Ukrainian goddess of the home Berehynia — that was an official metaphor of woman's destiny since 1990, discussed and promoted at the congress but a woman in politics and government. This reflected a serious shift in societal attitude, manifested also by a report about this forum in a government newspaper *Uriadovyi kurier*²³. Its title was: "A woman is not just a bearer of a kin". In February 1999 a large scale program "Partnership of men and women in Ukraine — politics of the future" was launched by the League of Women-Voters of Ukraine 50/50, supported by many international donors and Ukrainian women's organizations.

At seminars, round-tables, congresses held throughout 1998 and 1999 activists of women's movement discussed various matters, concerning the major question of women's participation in politics and government. They express their unanimous disenchantment in women's parties. "Initiatives like this discredit women"²⁴, — said Svitlana Drobysheva, one of the members of the League of Women-Voters 50/50, speaking about the dismal performance of the Party of Women's Initiatives. Larysa Kobelianska, head of the League of Women-Voters of Ukraine 50/50, expressed the unanimous idea of the participants of the seminar: "One of the mechanisms of promoting women into active political life is through a party structure"²⁵. Women were used by party leaders to attract votes, thus discrediting the mere idea of participation of women in politics. Not a support or creation yet of another women's party but a work with the existing parties and support of women-party candidates of democratic orientations is on the agenda of the league of Women-Voters 50/50.

Leaders and participants of women's movement also has to deal with the phenomenon of Natalia Vitrenko, that in January 1999 according to popularity polls became a leading candidate in the presidential elections of 1999. Vitrenko with her radical left-wing anti-market slogans is not a woman who could unite women's movement. On the contrary it feels embarrassed by her popularity. Women's movement wants that women's voices in politics are heard within the context of a discourse which is liberal and forward-looking in all respects. Besides some men analysts blame women's movement and all women in general for producing Vitrenko. For instance, Serhii Hrabovskyi demanded that women thought how to stop Vitrenko²⁶. Tamara Melnyk one of the leading Ukrainian feminist-economist and at the same time an activist of women's movement since 1990, tried to ad-

dress the phenomenon of Vitrenko and justly stated that Vitrenko who "accepted male style of behaviour" and in many ways is resembling Zhirinovsky cannot be considered as purely woman's phenomenon²⁷.

Elections were a good lesson for Ukrainian women's movement. For the first time women are strong enough to analyze them, to criticize themselves and to work on the strategy for the future. Thus the real victory was not in an increased figure of members of parliament — 34. It was in a sense of finding at last a real program for the future. For the first time since 1990 numerous women's organizations realized clearly that women should be protagonists, subjects not just objects of political, economic and social life. Thus a goal formulated and unanimously supported by all women's groups of democratic orientation is to mobilize women-voters and back women-leaders able to become members of parliament, city halls, Oblast Council deputies, ministers etc. Another goal is to bring up, cultivate such women-leaders. The discussion that unfolded amongst women in the aftermath of 1998 parliamentary elections could be considered the first major step of women into the political arena of the country.

Notes

¹ O. Ivaschenko. Henderna naukova perspektyva: vid svitohliadu do polityky. — *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketing*. — 1998. — N 6. — Pp. 78—91.

² *Den'*. — 1997. — 3 December.

³ *Den'*. — 1997. — 15 November.

⁴ *Den'*. — 1997. — 24 October.

⁵ Rudnieva A., Serdiuk A. Politiko-pravovyye problemy paritetnoi demokratii i ikh otrazhenie v massovom soznanii. — *Zhinka v sviti polityky*. — 1997. — December. — Pp. 8—13.

⁶ Morozko L. Zhinoche politychne liderstvo ta problemy stanovlennia hromadians'koho suspilstva v Ukraini. — *Perspektyvy paritetnoi demokratii*. — Kharkiv, 1997. — P. 68.

⁷ *Zhinka v sviti polityky*. Tsentri zhinochykh doslidzhen'. — Kharkiv, 1997. — Pp. 8.

⁸ Morozko L. Zhinoche politychne liderstvo ta problemy stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini. — P. 63.

⁹ Ukraini — ukrainsku vladu (peredvyborcha prohrama vybornoho bloku "Narodnyi front"). — *Uriadovyi kurier*. — 1998. — 17 February.

¹⁰ Peredvyborna prohrama Komunistychnoi partii Ukrainy, *Holos Ukrainy*. — 1998. — 5 March.

¹¹ Peredvyborna platforma vyborchoho bloku Ievropeiskyi vybir Ukrainy. — *Uriadovyi kurier*. — 1998. — 16 February.

¹² Peredvyborna platforma Partii dukhovnoho, ekonomichnoho i sotsialnoho prohresu. — 1998. — *Uriadovyi kurier*. — 1998. — 10 February.

¹³ Novyi Shliakh Ukrainy. Vyborcha platforma Narodnoho Rukhu Ukrainy. — *Uriadovyi kurier*, 12 February 1998, p. 7.

¹⁴ Vyborcha prohrama Partii Zelenykh Ukrainy. — *Uriadovyi kurier*. — 1998. — 19 February.

¹⁵ Peredvyborcha platforma Respublikans'koi Khrystyians'koi partii. — *Uriadovyi kurier*. — 1998. — 10 February.

¹⁶ Peredvyborcha prohrama Vseukrains'koi Partii Trudiashchykh. — *Holos Ukrainy*. — 1998. — 3 March.

¹⁷ Hurevych O. Ie zhinocha partiia. — *Zbinka v sviti polityky*. — 1997. — P. 9.

¹⁸ Datsenko V. Prymyryty politykiv — holovna zhinocha initsiatyva. — *Den'*. — 1998. — 21 January.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ See: Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884—1939*. — Edmonton, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.

²² *Kievskiiie vedomosti*. — 1998. — 19 March.

²³ Zhinka — ne lyshe berehunia rodu. — *Uriadovyi kurier*. — 26 May. — P. 3.

²⁴ Zhinky ta vybory: uspikhy, prorakhunky, maibutnie. — Kyiv: Rozrada, 1998. — P. 22.

²⁵ Ibid. — P. 11.

²⁶ Ibid. — P. 39.

²⁷ Ibid. — Pp. 41—42.

КАНОН КЛАСИКІВ ЯК ПОЛЕ ГЕНДЕРНОЇ БОРОТЬБИ

Українську літературу іноді називають жіночою. У реєстрі її канонічних класиків жінок досить багато. Особливе місце серед них належить Лесі Українці. Їй виділене місце в тріаді найбільших, поряд із Тарасом Шевченком та Іваном Франком.

Крім того, певне місце в каноні займає її сучасниця і подруга Ольга Кобилянська. Обидві вони жили на рубежі століть, обидві були досить продуктивні: Леся Українка — в жанрах поезії і драматургії, Ольга Кобилянська — у прозі; обидві були нещасливі в особистому житті і страждали від самотності. Обидві задихалися в задушливій атмосфері патріархальних конвенцій і культурних традицій. Проте між ними була істотна відмінність: Леся Українка жила на Східній Україні, тобто в Російській імперії, і виховувалась під впливом російської культури; Ольга Кобилянська жила в західній частині України, що входила до Австро-Угорської імперії, і мовою культури для неї була німецька.

Здавалося б, український канон рівноправний у гендерному стосунку. В ньому репрезентовані жінки-письменниці. Крім Лесі Українки та Ольги Кобилянської, можна згадати Марка Вовчка (Марію Вілінську), що належала до найвизначніших постатей української класичної прози XIX ст., Ліну Костенко, поетесу-дисидентку 60-х і 70-х років XX ст., і багатьох інших авторів-жінок.

Їхні твори вивчають у школах та університетах, їм поставлено пам'ятники, їхніми іменами названо навчальні заклади, бібліотеки, літературні премії тощо. Наприклад, про цілком особливе, високе місце Лесі Українки свідчать два пам'ятники в Києві. Чим не доказ гендерної рівноправності канону класиків?

Якщо ж придивитися до обставин рецепції жінок-письменниць і до обставин їхньої канонізації, картина не така вже безконфліктна, і про гендерну рівноправність в українському

каноні класиків говорити важко. Навпаки, можна говорити про всі моделі дискримінації жінок у каноні, проаналізовані в книжці Джоани Рус “How to suppress women’s writing”. Рецепції та інтерпретації Лесі Українки — не виняток з правила, а підтвердження певних закономірностей.

Леся Українка дебютувала зовсім юною. Її перший вірш було надруковано, коли їй виповнилося тринадцять років; її перша поетична збірка “На крилах пісень” вийшла 1893 р., коли їй було 22 роки.

Вірші, написані в юності, сповнені пафосом боротьби за свободу, протесту проти національного і людського гноблення, привернули до неї увагу тих, хто розподіляв і контролював місця в каноні. У 90-х роках XIX ст. це був передусім Іван Франко, письменник, ідеолог створення національної літератури, покликаної виконувати політичну і виховну функції, а також найвпливовіший критик і редактор. Йому сподобалися поезії Лесі Українки. Вони відповідали його уявленням про літературу, необхідну і корисну українському народові. Поки Леся Українка писала про свободу, часом надихаючись читанням “Капіталу”, інші молоді поети намагалися запропонувати іншу літературну естетику. Вони читали і перекладали французьких, російських та польських символістів, захоплювалися ідеями Ніцше, мріяли про модерн або модернізм і вважали, що лише Любов і Краса можуть бути правдивими темами поезії. Це не сподобалося представникам панівного, народницько-утилітарного напрямку. Пошук модернізму бачився їм мало не як національна зрада. У 1898 р. в підсумковій (Лесі Українці — 27 років) статті про неї Іван Франко (42-річний патріарх, ідеолог народницької течії) порівнює її з Тарасом Шевченком, який мало не одразу ж після своєї смерті в 1861 р. став символічною, сакральною постаттю української культури. Для Франка “поезія — слуга життєвих потреб, слуга того вищого ідейного порядку, що веде людей до поступу, до поправки їхньої долі”¹. Підтверджуючи свою позицію, Франко називає Лесю Українку чи не єдиним чоловіком української літератури: “Читаючи м’які та рознервовані або холодно резонерські писання сучасних молодих українців і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та сміливими, а притім такими простими, щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хора, слабосильна дівчина — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну”².

Франко видає бажане за дійсне. Нова школа, за його словами, невротики, резонери, декаденти, а іншими словами — пе-

рші українські модерністи, не була чужою Лесі Українці. Саме вона невдовзі напише статтю (надрукована в часописі “Жизнь”, 1900 р.) “Малорусские писатели на Буковине”, в якій виступить на захист нового модерністичного напрямку і з критикою популізму — народництва, яке віджило своє. Крім того, ще раніше, у 1896 році вона написала драму “Блакитна троянда”, що стала першою психологічною драмою в українській літературі. В цій драмі не було й натяку на служіння народові, її темою стала доля інтелігентної, артистичної, емансипованої жінки середнього класу, що її, як і авторку, можна було б назвати “новою” жінкою, а також її страх перед любов’ю та відмова від любові, що передбачала залежність і втрату власної ідентичності; нарешті, її психічна хвороба і загибель. Критика відгукнулася на постановку драми розгромними рецензіями; Франко волів її не помітити. Згодом Леся Українка написала ще багато драм, саме драматургію вона вважала своїм основним жанром. У цих драмах у центрі завжди стояла доля жінки, яка намагається бути вільною у своїх почуттях, політичному і естетичному виборі.

Такий вибір теми був аж ніяк не дивний. Леся Українка була феміністкою і за літературними поглядами, і за життєвими принципами. Феміністкою, але набагато менш радикального напрямку була її мати — письменниця Олена Пчілка. Олена Пчілка разом з іншою письменницею, Наталею Кобринською, в 1887 р. видала жіночий альманах “Перший вінок”; ще раніше, 1884 р. Наталя Кобринська заснувала першу жіночу організацію Товариство руських женщин у Станіславі. І організація, і альманах були не просто жіночими, а саме феміністичними. Слово “фемінізм” звучало в темах статей і дискусій, що в них брала участь і Леся Українка.

Українська критика, представлена майже виключно чоловіками, воліла не помічати ні п’єс Лесі Українки, ні її феміністичних висловлювань, ні зневаги до суспільних умовностей, вихваляючи й канонізуючи її за ранню “революційну” лірику. Остання своєю маскулітною, агресивною образністю, мотивами боротьби, сили, слова-зброї імпонувала народникам і відповідала їхнім ідеям про роль і покликання літератури. Тим часом її драматургія, а також статті, проза, частина поезії, листи сповнені скепсисом, критикою народництва, пошуком альтернативи йому і собі самій у своїй першій іпостасі. Таким чином, драми Лесі Українки стали виявом її особистої естетичної драми, її хитань і сумнівів, а також драми всієї культури, яка могла зберегти себе лише в своїй народницькій версії, не

звертаючи уваги на те, що остання вбивала її, обмежуючи свободу естетичних пошуків і експериментів.

В історіях літератури та у величезній літературі про Лесю Українку не лишилося й сліду від цього внутрішнього розколу; її фемінізм і розчарування у своїй, як їй здавалося, вкрай несправедливій рецепції повністю забуті. Силами поколінь критиків-чоловіків збудовано монолітний пам'ятник жінці, яка написала: "Слово, моя ти єдина зброе..." Така канонізація видається свідомим викривленням правди про письменницю, її повною фальсифікацією.

Аналогічною фальсифікацією, викривленням істини була канонізація Ольги Кобилянської. У статтях про цю письменницю, вміщених в енциклопедіях, довідниках, підручниках, історіях літератури важко знайти згадку про її перші феміністичні повісті "Людина" (1895) і "Царівна" (1896), про її ранні оповідання, в яких уперше в українській літературі було так відверто заторкнuto тему сексуальності, зокрема про оповідання "Valse mélancolique" (1897), де описане взаємне кохання двох жінок.

Перші оповідання Кобилянської критика огульно звинувачувала в невідповідності українському життю, а авторку — в "поганому" знанні української мови. Мовою її виховання та читання була німецька, вона вела щоденник німецькою мовою, німецькою ж писала перші оповідання. Під впливом читання Джона Стюарта Міла, Ібсена та жіночих німецькомовних романів вона писала про боротьбу жінки за свої права. Вона також виступала з лекціями, в яких агітувала за емансипацію. Її повість "Царівна" написано у формі жіночого щоденника, що не сподобалося впливовому рецензенту, головному редактору "Літературно-наукового вісника" Михайлові Грушевському. Через декілька років Сергій Єфремов, тоді молодий критик, вихований на читанні Михайловського, у статті "В пошуках нової краси" (1902) різко критикував модернізм, символізм, декаданс і Кобилянську, як носія цих зловорожих течій. Зокрема, Єфремов писав: "Пані Кобилянська великий гріх на душу бере, створюючи шкідливий, антисупільний, здатний розбестити нетверді уми напрямок у літературі, що дійсно не пройде, та й не проходить уже безслідно"³. (За радянських часів Єфремов, який у 1910-х роках змінив Франка у ролі ідеолога народництва, загинув у ГУЛАГі, а його ідеї були асимільовані.)

Іван Франко в одному з листів 1905 р. відверто висловив свою думку про причини "дивного" (ми б сказали — фемініс-

тичного) вибору тем Кобилянської. Її стиль він називав “стародівочо сентиментальним” і пов’язував “послаблення сили і свіжості таланту” з “важкою хворобою, а також невідрадним особистим життям”. Він відзначав також її захоплення Ніцше, якого вона, на його думку, “зрозуміла неглибоко”, а про її феміністичну повість “Царівна” писав, що її “ідейний зміст неясний”⁴.

Як редактор, він доклав багато зусиль, щоб контролювати цей зміст. Коли Франко у 1887 р. допомагав Кобринській та Олені Пчілці готувати до видання жіночий альманах, з його ініціативи феміністична повість Кобилянської була відхилена. В іншому випадку він викинув найбільш феміністичний пасаж з оповідання “Ідеї”, готуючи його до друку для “Літературно-наукового вісника”.

Коли Франко позитивно оцінив повість “Земля” (1902), у якій Кобилянська звернулася до народної тематики, у письменниці з’явився шанс завоювати якесь місце в каноні. Так і сталося. І знову оцінка Франка стала визначальною.

Франко вмів не помічати того, чого помічати не хотів. Йому сподобалося, що в “Землі” зображені селяни, а не освічені феміністки, що дискутують про свободу вибору партнера. Але йому не хотілося входити в подробиці. А саме в те, що метою повісті було не зміцнення народницької традиції, а демістифікація її основних цінностей — ідеальної сільської громади, ідеальної природної людини — людини землі, ідеальної селянської родини, ідеальної жінки. На землі, на думку Кобилянської, панують інстинкти, насильство, сексуальні непогамовані пристрасті, взаємна злоба і заздрість. І її повість нагадувала радше стиль Золя, аніж солодкі ідилії українських народників.

І все ж саме з “Землею” народницька культура намагалася асимілювати Кобилянську. Її талант і популярність були надто великі, щоб і надалі її ізолювати. Так Кобилянська увійшла в канон класиків як автор “Землі” і ще декількох творів з народного життя і навіть сьогодні саме в цій ролі в ньому залишається. Фемінізм, емансипація, зображення “дивного” кохання двох жінок — усе це лишилося поза каноном, майже як непристойні фантазії старої діви, не гідні якоїсь уваги.

Таким чином, для Франка та його послідовників Леся Українка писала як справжній чоловік, тому вона й потрапила до канону; Кобилянська нібито писала як жінка, більше того, як стара діва, тобто була сентиментальною і чутливою, тому міс-

це в каноні їй виділили на рівень нижче і з серйозними застереженнями.

У спотвореннях канону спостерігається певна закономірність. На протязі мало не ста років, за всіх політичних епох, з останньою, нинішньою включно — з творчості Лесі Українки та Кобилянської виключалося все, що стосувалося фемінізму, зображення сексуальності, а також їхніх особистих стосунків, щодо яких не все є цілком зрозумілим. У такому виключенні бачимо щось більше, аніж політика або споконвічний “естетичний аргумент”.

Здається, найгостріша й захоплююча боротьба навколо канону і за місце в каноні точилася й точиться навколо гендерних принципів. Її гострота не слабшає ні за яких політичних обставин.

Моя особиста спроба детально писати про рецепцію Лесі Українки та Кобилянської, а також про гендерний конфлікт, що роздирає українську літературу рубежу ХІХ—ХХ ст. (та, власне, й інших періодів), нашттовхнулась на хвилю обурення з боку традиційної критики. Природно, в моєму прочитанні мої опоненти швидко виявили фемінізм і сприйняли його як глумління над сакральними цінностями культури. Мене ж вони переконали в тому, що феміністична праця над каноном являє собою надзвичайно відсвіжну літературну стратегію, яка гідна поглиблення і продовження.

Примітки

¹ Франко І. Зібр. тв. У 50-ти тт. — Т. 31. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 269.

² Там само. — С. 270—271.

³ Єфремов С. Літературно-критичні статті. — К.: Дніпро, 1993. — С. 120.

⁴ Франко І. Зібр. тв. У 50-ти тт. — Т. 50. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 281—282.

ГЕНДЕР ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Свого часу Сімона де Бовуар написала в “Другій статі” (1949), що “жінкою не народжуються: нею стають”¹; потім Кейт Мілет у “Сексуальній політиці” (1969) описала механізми патріархату як універсальної системи пригноблення жінки. Потім американські літературознавці Сандра Гілберт і Сузан Губар (котрі завжди пишуть у співавторстві) та Елейн Шоуволтер у численних працях окреслили “*a literature of their own*” за певної аналогією до “*a room of one’s own*” Вірджинії Вулф. Елейн Шоуволтер навіть запровадила термін “гінокритика” — вивчення того, як пише жінка, — який, щоправда, не дуже прижився. Що прижилось, то це поняття гендера (роду), культурної статі. Поступово феміністичні студії перетворилися на гендерні студії, що мало означити їхню нову широту, охоплення не лише жіночої, але й чоловічої статі, а також акцент не на природних особливостях, а передусім на культурних рисах. Крім того, з цим перетворенням відбувалося серйозне теоретичне поглиблення і ускладнення предмета фемінізму.

У 70-і роки, коли Фуко, Лакан і Дерида, можливо, досягли піку своєї впливовості й популярності, голосно прозвучали імена французьких феміністичних критиків-філософів Юлії Кристеві, Лус Ірігарей та Гелен Сіксу. Саме вони поставили поняття “статі” й “гендера” в контекст психоаналізу, постструктуралізму та дебатів навколо фалогоцентризму, структури мови як знакової системи та ін. Вони розпочали гостру критику фалогоцентричної філософської території та її головних постатей (можна згадати книжку Лус Ірігарей про Ніцше), крім того уважно зосередилися на питаннях мови і дискурсів.

У 80-х роках норвезька авторка Торіл Муа в книзі “Сексуальна/Текстуальна політика” (1985) — цю працю за її впливом і значенням порівнюють з “Другою статтю” та “Сексуальною політикою” — піддала критиці уславлених французьких феміністок Кристеву, Сіксу та Ірігарей за те, що вони, на її думку,

вживали чоловічу теорію (ішлося передовсім про Дериду та Лакана) для творення феміністичної текстуальності і частково потрапляли в пастку фалогоцентризму.

І хоча саме французькі філософи-феміністки розпочали перегляд таких теоретичних понять, які вже видавалися непохитними, а саме, понять “стать”, “гендер”, “патріархат”, Муа вимагала дальшої деконструкції вже феміністичних опорних понять: “фемінінність”, “феміністичність”, “жінка”.

Отже, в 80-х та 90-х роках феміністична теорія плідно дебатувє можливості виходу за межі структур фалогоцентричного мислення. Крім того, вона піддає критиці певні стереотипи власного мислення, певні вироблені кліше власних теоретичних побудов. У цьому сенсі книжка американського філософа Джудіт Батлер “Гендерний клопіт: Фемінізм і підрив ідентичності” (1990) стала найбільш деатованою працею в теорії фемінізму в 90-х роках. Вона написана в традиційному для постструктуралізму (à la Дериди) стилі інтерпретації попередніх інтерпретацій. У ній детально переосмислюються головні засади класика п'ятдесятих років Сімони де Бовуар, а також вже згадуваних і цілком ще активних теоретиків переважно французької школи Монік Вітіг, Юлії Кристєвої, Лус Ірігарей та ін. З перших сторінок стає зрозуміло, що йдеться про конструктивне філософське критичне прочитання або перечитання певних авторів та ідей з метою окреслення якісно нового поля феміністичної/ гендерної критики. Йдеться про суб'єкт фемінізму, яким є жінка, або про жінку як про суб'єкт фемінізму, про статеvu та гендерну ідентичність, або про зміст, суть (есенце) статі та гендера.

Повернімося до слів Сімони де Бовуар: “Жінкою не народжуються, жінкою стають”. І згадаймо хронологічно перший варіант її тлумачення: в тій біологічній природності, яка називається “жінка”, є певна диспозиція до творення культурної статі — гендера. В цьому сенсі і гендер є по-своєму чи до певної міри продовженням цієї природності, закладеної в статі. Адже виходить так, що тільки з біологічного тіла “жінки” може народитися культурна стать жінки. З цього до певної міри виходила феміністична теорія в минулому, на своїх початках: стать — природна, а гендер — суспільно і культурно сконструйований. Однак уже в 60-х роках “природність” статі і певне продовження цієї “природності” в гендері викликали сумнів і стали об'єктом критики. Цю критику продовжує Джудіт Батлер з величезною послідовністю і переконливістю.

“Чоловік або жінка — це перша відмінність, яку ви відзначаєте, зустрівшись з іншою людиною, і ви звикли отак розрізняти людей з незаперечною певністю”², — писав Зигмунд Фройд у 1932 році. Крім того, він зазначав, що саме статева ідентичність є першою ідентичністю, яку усвідомлює людина. Анатомічна відмінність між статями, таким чином, мала б стати не лише “природною”, але й фундаментальною засадою ідентичності. (Сьогодні про таку певність вже немає й мови, хоча світ і далі розділяється за біологічними ознаками на осіб чоловічого та жіночого роду.)

Феміністична теорія після Сімони де Бовуар також виходила з того, що існує певна ідентичність, виражена в категорії “жінка”. Вона — ця жінка — ініціює феміністичні інтереси, а також цілі дискурсу, і так само творить суб’єкт, від імені якого відбувається політична репрезентація. В цьому сенсі феміністичний дискурс полягає у виробленні мови по репрезентації жінки. Такий підхід на новітньому, повоєнному етапі фемінізму домінував упродовж десятків років, аж доки французькі філософи-постструктуралісти, зокрема Монік Вігіт, Лус Ірігарей та ін. поставили його під сумнів. На певному етапі інтелектуальної зрілості феміністична теорія, яка відштовхувалася від ідей Мішеля Фуко та Жака Лакана, поставила логічну мету не просто досліджувати те, як представити жінку більш повно в мові і політиці, а спробувати збагнути, як продукується і обмежується суб’єкт фемінізму через ті самі структури влади, через які відбувається пошук емансипації³.

Книжка Джудіт Батлер є певним підсумком і загостренням такої логічної мети. Ця авторка побачила політичну проблему в тому, що фемінізм висуває припущення про те, що термін “жінка” означає одну або єдину ідентичність”⁴, навіть якщо вжити останнє слово у множині. Гіпотеза Батлер полягає в тому, що однієї універсальної бази для фемінізму, яка б ґрунтувалася на спільній ідентичності, не існує і не може існувати. Вона так само ставить під сумнів концепцію патріархату як певної універсальної структури влади. Концепція ця в останні роки була вже не раз критикована за те, що не враховувала різноманітних культурних контекстів. У попередні роки фемінізм мав потребу представляти всіх жінок (єдину жіночу ідентичність), для чого була потрібна об’єднувальна концепція універсального патріархату, в якій сьогодні багато теоретиків не відчують потреби.

Повернімося ще раз до формули Сімони де Бовуар і поглянемо на неї з іншого боку, або, точніше, відштовхнімося від

неї за прикладом Батлер. Існує ще одна традиційна формула: біологія — це доля, або жіноча стаття (у фізичному сенсі) — це доля. Як вийти за рамки долі? Відповідь: за допомогою концепції гендера. Останній становить виклик цій теорії. Хоч би якою біологічно нерухливою була стаття, гендер завжди культурно сконструйований, отже, гендер не є результатом статі і не є так чітко фіксованим, як стаття. Отже, гендер як множинна інтерпретація статі становить виклик до концепції єдиного суб'єкта.

Втретє повернімося до слів Сімони де Бовуар. Отже, “жінкою не народжуються, жінкою стають”. Якщо гендер — це культурне значення природної статі, то воно, таким чином, не обов'язково мусить впливати зі статі, бути її наслідком. Пара стаття/гендер творить опозицію, в якій міститься радикальна відмінність між двома членами. Гендер не завжди продовжує стаття, тіло чоловіка або жінки не обов'язково відповідає культурній конструкції “жінка”, “чоловік”.

Коли говориться, що гендер є культурно сконструйованим, постає питання, яким є механізм цього конструювання? Всім відомі випадки, коли культурна конструкція, яка називається “чоловік”, зовсім не пов'язана з фізичним тілом чи статтю чоловіка і так далі. Наслідок сконструйованого статусу гендера може бути таким, що поняття “чоловік”, наприклад, відповідатиме жіночому тілу. Така радикальна розбіжність між статтю і гендером приводить до наступних запитань: чи можна посилатися на дану стаття чи даний гендер як певну першооснову, не цікавлячись, як даються або творяться і стаття, і гендер, і не ставлячи запитання, що таке стаття взагалі. Чи вона є анатомічна, хромосомна, гормональна? Чи вона має історію? Чи кожна стаття має свою історію? Чи є історія того, як постала дuality статі? Чи стаття є додискурсивна, а гендер — дискурсивна категорія? Який механізм конструювання гендера? Чи присутній у ньому елемент соціального детермінізму? Усі ці питання ставить Батлер у своїй книжці, які стали так само головними запитаннями для феміністичної теорії 90-х років.

Якщо “жінкою не народжуються, нею стають”, то саме ставання чи поставання, за Бовуар, має агента: жінка стає жінкою (а чоловік — чоловіком) під певним культурним, суспільним тиском. Для Бовуар жінка в руслі екзистенціальної традиції визначається як “інший”, як вічний об'єкт. Але з'являється Лус Ірігарей і ставить під сумнів твердження Сімони де Бовуар. Вона вважає, що жінки складають стаття, котра не є єдиною. В маскулінній фалогоцентричній мові жінки склада-

ють те, що не є представленим. Усі репрезентації жінки, іншими словами, є маскулініними. Ірігарей вважає, що поняття “іншого”, як і поняття суб’єкта є маскулініністськими поняттями. На думку Ірігарей, жінка не представлена через чоловіка, як вважала Бовуар, вона є цілком іншою сигніфікацією.

У світлі вищеперелічених преамбул питання про те, чим є гендерна ідентичність та її дискурс, ускладнюється. ...”Особи” (*persons*) стають зрозумілими (прочитуваними), коли отримують гендер відповідно до визнаних стандартів гендерної прочитуваності”⁵, — пише Джудіт Батлер. Але яким чином гендер творить (конститує) ідентичність? Або до якої міри “ідентичність” є нормативним ідеалом, а не дескриптивною рисою досвіду?”⁶

Концепція “*intelligible genders*” передбачає відносини залежності і спадкоємності між чотирма компонентами: статтю, гендером, сексуальними практиками і жаданням. Однак можуть існувати ситуації, в яких гендер не впливає зі статі, а форми чи практики жадання (йдеться, звичайно, про сексуальне жадання) не походять ні зі статі, ні з гендера. Деякі типи гендерної ідентичності не відповідають нормам “походження” або прийнятим нормам культурного прочитування і є свого роду логічними неможливістями.

“Матриця прочитування” (*matrix of intelligibility*) — свого роду інструмент розуміння, пов’язання в рамках гендерної ідентичності. Джудіт Батлер ставить запитання: з чого вона складається? Чи “ідентичність” є ефектом дискурсивних практик? До якої міри гендерна ідентичність сконструйована як відносини між статтю, гендером, сексуальними практиками і жаданням, причому результатом цієї конструкції є обов’язкова гетеросексуальність? І чи ця обов’язкова гетеросексуальність просто не займає місця фалогоцентризму як монолітного центру гноблення жінок?”⁷

Французький постструктуралізм породив різні концепції ідентичності статі, хоча всі вони передбачають існування певної внутрішньої якості, певної суті (*substance*).

Лус Ірігарей вважає, що існує одна стать — чоловіча, яка виробляє себе через продукування іншого. Вона твердить, що треба взагалі вийти за рамки опозиції чоловіче/жіноче. На її думку, фемінінне не може бути атрибутом гендера, воно є позначником браку, відсутності.

Мишель Фуко в своєму дослідженні сексуальності ставить категорію сексуальності в контекст концепції “знання/влада” і розриває, віддаляє, здавалося б, нерозривні речі: сексу-

альність і стать. Він говорить: “Тепер саме ідею статі *в собі* ми не можемо сприйняти без перегляду. Чи “стать” насправді є тим якорем, який підтримує вияви сексуальності, чи це радше дуже складна ідея, котра сформувалася всередині розгортання сексуальності? В усякому разі, можна показати, як ця ідея статі діставала форму в різноманітних стратегіях влади і визначену роль, що вона її грала потому”⁸. Отже, саме існування статі Фуко поставив під сумнів, категорія статі (жіночої або чоловічої) є для нього продукцією розмитої регуляторної економіки сексуальності.

Фуко так само іронічно зауважував, що “правда” чи “істина” статі продукується відповідними гендерними конструкціями. Інакше кажучи, сама категорія статі до того, як вона розпадається на категорії сексуальної відмінності, конструюється через історично специфічні види чи типи сексуальності. (Йдеться про вже згадуваний фінал першого тому “Історії сексуальності” і його ж таки передмову до щоденників французького гермафродита XIX ст. Еркулена Барбена.) Зокрема про останнього Фуко зазначав, що Еркулен є не ідентичністю, а неможливістю ідентичності. В ньому всі компоненти, що організують стать/гендер/фізичну пристрасть (*desire*) змішуються і зміщуються.

Монік Вітіґ твердила, що категорія статі в умовах обов’язкової гетеросексуальності є завжди жіночою (чоловіча стать немаркована і завжди універсальна). Із зміщенням гетеросексуальної гегемонії категорія статі поступово зникне⁹. А з приводу гендера Монік Вітіґ у 1983 р. писала: “Гендер є лінгвістичним індексом політичної опозиції між статями. Гендер вжито тут в однині, тому що насправді не існує двох гендерів, існує лише один — жіночий, а чоловічий гендер не є гендером. Тому що чоловічий є не чоловічим, а універсальним”¹⁰.

Тобто бути гендером і навіть статтю з теоретичного погляду, по суті, неможливо. Вітіґ закликала до деструкції статі, щоб жінки могли отримати статус універсального суб’єкта. Вітіґ продемонструвала, що в мові люди не можуть бути ідентифікованими без зазначення роду (гендера). Вона з цією метою здійснила політичний аналіз французької граматики в праці “Позначення роду” (1984). На її думку, граматичний рід не лише кваліфікує, визначає людей, але й створює певну універсальну епістему, яка універсалізує бінарність роду (гендера)¹¹.

В цьому сенсі, за висновком Батлер, “гендер — це завжди якась дія, однак не дія суб’єкта, про якого можна сказати, що він існує до дії”¹².

Велика частина феміністичної літератури виходить з того, що за дією все ж таки існує якийсь діяч чи, точніше, діячка. Вітіг, представляючи радикальну феміністичну теорію, все ж залишається амбівалентною. З одного боку, вона ставить під сумнів існування якоїсь метафізичної суті (substance) жінки. З другого боку, вона зберігає певний суб'єкт, який у неї є людиною (метафізичний локус дії). Якщо є дія, має бути діяч(ка). І все ж стаття для Вітіг — це позначення інституціоналізованої гетеросексуальності, яку можна стерти шляхом практик, що підривають саму інституцію. Для Вітіг мова є місогіністським інструментом не за глибинними структурами, а лише за способами застосування. (Багато хто вважає, що Вітіг недооцінила значення мови в цьому сенсі.)

Батлер коментує напрямок, у якому рухаються Ірігарей та Вітіг, таким чином: “Феміністичне засвоєння сексуальної різниці, чи то на знак опозиції до фалогоцентризму Лакана, (Ірігарей), чи то критичне опрацювання Лакана, намагається теоретизувати фемінінне не як вираз метафізичної суті, а як відсутність, яка не може бути представленою, на яку наклало відбиток (маскулінне) заперечення, що надає визначальної економії через виключення”¹³. Жіноче саме як виключене дає можливість критики системи.

Сексуальність завжди конструюється в термінах дискурсу влади. Свого часу феміністична теорія сексуальності припускала, що гомосексуальність вільна від моделей влади. Такий підхід (який так само був спробою втечі від структур патріархату) виявився утопічним, і сьогодні вже ніхто в нього не вірить. Натомість з'ясувалося, що гетеросексуальні конвенції присутні в гомосексуальному контексті. Це засвідчило *ненатуральність гендерних категорій*. Гетеросексуальний оригінал є сконструйованим, як і його гомосексуальна копія. Але в цьому випадку гомосексуальне копіювання є, за словами Батлер, “пародією на ідею природності”¹⁴.

Тому, на думку Батлер, гендер не лежить у рамках традиційної онтології гендера, а значення поняття “бути жінкою або чоловіком” роз'яснюється в термінах феноменології. Бути гендером чи мати гендер — це ефект генеалогічного дослідження, яке визначає політичні параметри цієї конструкції¹⁵. Сконструйований гендер не означає “штучний гендер”. Тому вивчення генеалогії гендера — це вивчення дискурсивного продукування. Якщо у формулі Бовуар “жінкою не народжуються, жінкою стають” і є щось істинне, то це наголос на процесі ставання. Жінка — це процес, у якому немає кінця.

Далі Батлер досліджує, як постструктуральний психоаналіз конструює сексуальність, а також поняття “тіло”.

Феміністичне “ми” — це конструкція, котра часто заперечує множинність і невизначеність поняття “жінка”. Для того, щоб розпочинати будь-які політичні дії, має існувати ідентичність. Для феміністичної політики категорія ідентичності — необхідний чинник мобілізації. Тому інтелігібельна категорія “стать” має прочитуватися в політичних термінах, а не як природна основа. Тіло є натуралізованим, а не натуральним, природним. Потрібно кинути виклик конструкції статі як бінарності, як ієрархічній бінарності¹⁶, а також обов’язковій гетеросексуальності.

Деконструкція статевої/гендерної ідентичності не є деконструкцією феміністичної політики, навпаки, вона визначає поняття, через які артикулюється гендер, як політичні.¹⁷ Проблема попередньої феміністичної теорії полягала в тому, що вона підсилювала, зміцнювала ті засади, які намагалася знищити.

Гендерні ідентичності, на думку Батлер і феміністок-конструктивісток (феміністок постструктурального спрямування) не визначаються ні природою (статтю), ні тілом, ні гетеросексуальністю. Всі вони є фігурами дискурсу і як такі існують у процесі постійного самотворення. Тому гендерна категорія “*female*” сьогодні сприймається такою ж проблематичною, як і категорія жінки (“*woman*”)¹⁸. Істинних гендерних ідентичностей не існує, як не існує природної категорії статі.

“Жінка” як концепт ніколи не може бути загальною назвою для всіх жінок; а фемінізм — рух, який повинен, але не може вважати “жінку” епістемологічним фундаментом для дії, — писала Гайатрі Чакраворті Співак¹⁹ ще у 1989 році.

Амбівалентність або відсутність єдиного обличчя сучасного фемінізму. Він так само не існує як єдина стратегія (якщо подивитися на історію фемізму, то її ніколи не існувало). Есенціалісти перебувають у конфлікті з конструктивістами, марксистські феміністки продовжують критикувати буржуазних, феміністки “третього світу” не знаходять розуміння на *mainstream*, критики-лесбійки критикують носіїв або захисників нормативної гетеросексуальності і т. д. Дехто вважає цю амбівалентність кризою фемінізму. Є інша точка зору: відсутність єдиного обличчя або стратегії, відмінність (*difference*) і є певної стратегією. Як пише Барбара Джонсон у передмові до своєї останньої книжки: “...Ця відмінність відкрила і висвітлила енергії суперечностей, що заховані у тому нескла-

заному, якому тепер дав голос фемінізм. Коли жінки починають говорити, ми починаємо відрізнятися одна від одної”²⁰.

Питання психоаналізу. Батлер приділяє йому велике місце. Так само Ірігарей та інші. Жаклін Роуз пояснює, чому психоаналіз такий важливий для фемінізму: “Питання ідентичності — як вона конституюється і утримується — є ... центральним пунктом, через який психоаналіз вступає на політичне поле... Як люди визнають себе особами чоловічої і жіночої статі, їхня вимушеність це робити стоїть у такій фундаментальній залежності до форм нерівності і субординації, які прагне знищити фемінізм...”²¹

Складні відносини фемінізму і психоаналізу. Психоаналіз часто був універсалізацією конкретного, яке не потрібно було універсалізувати. Крім того, психоаналіз був формою контролю. Феміністичний психоаналіз сьогодні стоїть на тому, що ідентичність не піддається фіксуванню.

Жіночий рух не є єдиним. Жіночий рух, як правило, не теоретизує на рівні абстрактних філософських схем, але своєю роз’єднаністю у свій спосіб відображає відсутність єдиних ідентичностей, як статевих, так і гендерних. Того, що “ми всі жінки”, мало, щоб жінки комуністичної чи національно-демократичної орієнтації об’єдналися в одну організацію. Так само цього мало для альянсу жінок України й Росії, наприклад, чи СНД. (Хоча такий заклик не сприймається як явний абсурд за аналогією з тезою: чоловіки єдині, тому що вони чоловіки.) Тому жіночих організацій не одна, а десятки, і відмінності між ними мають національно-політичний характер, які часто переважають почуття “єдиної” гендерної ідентичності..

Примітки

¹ Де Бовуар С. Друга стать. — К, 1994. — Т.1.— С. 216.

² Фройд З. Лекції з психоаналізу.— К., 1998. — С. 581.

³ Butler J. Gender Trouble: Feminism and the subverison of Identity.— New York: Routledge, 1990.— P.2.

⁴ Там само. — С. 3.

⁵ Там само. — С. 16.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 18.

⁸ Foucault M. The History of Sexuality. Vol. 1. A introduction.— New York: Random House.— 1978. — P. 152.

⁹ Butler J. Gender Trouble. — P. 18.

¹⁰ Wittig M. The Point of View: Universal or Particular? // *Feminist Issues*. Vol. 3, №. 2, Fall, 1983. — P. 64. Цит. за: Butler J. *Gender Trouble*. — P. 20.

¹¹ Butler J. *Gender Trouble*. — P. 21.

¹² Там само. — С. 25.

¹³ Там само. — С. 28.

¹⁴ Там само. — С. 31.

¹⁵ Там само. — С. 32.

¹⁶ Там само. — С. 148.

¹⁷ Там само. — С. 148.

¹⁸ Українською мовою слово “gender” означає лише граматичний (чоловічий/жіночий) рід. Полісемантика слова “рід” не дозволяє вживати його в розумінні гендера, культурної статі. Інша проблема: поняття male/female, які є виявами чоловічого і жіночого гендера, так само не мають спеціальних слів і перекладаються тавтологічно.

¹⁹ Gayatri Chakravorty Spivak. “Feminism and Deconstruction, again: Negotiating with Unacknowledged Masculinism”. // In: *Between Feminism and Psychoanalysis*, ed. Teresa Brennan (London: Routledge, 1989). Цит. за: Johnson B. — P. 7.

²⁰ Johnson B. *The feminist difference. Literature, psychoanalysis, race, and gender.*— Harvard University press.— 1988. — P. 3.

²¹ Rose J. *Sexuality in the Field of Vision*. London: Verso, 1986. — P. 5. Цит. за: Johnson B. *The feminist difference*. — P. 6.

1999

БЕСІДИ, ІНТЕРВ'Ю

СУЧАСНА ЖІНКА — ОБРАЗ ЗОВНІШНІЙ І ОБРАЗ ВНУТРІШНІЙ

— **С**оломіє, почну із модного серед жіноцтва гороскопу... Ти народжена під знаком Стрільця, що, по-моєму, цілком відповідає твоєму іміджу: завзята, ентузіастична, динамічна, працьовита, з високим почуттям відповідальності, жіночна. А що ти сама на це скажеш?

— Стрілець? Взагалі я не вірю в жодну астрологію, хіромантию, магію, містику і подібного роду захоплення, що так процвітають у теперішньому житті. Це просто приємні романтичні забавки. А мій імідж, який ти описала, — виглядає непогано. Мені самій важко уявити себе збоку. Одне скажу, що того враження, яке хотіла б справити на інших людей, я не будую свідомо.

Імідж — так принаймні передбачає англійське значення цього слова — це зовнішній образ. А кожна людина має ще внутрішній світ, який не цілком збігається із зовнішнім образом. Наприклад, часом зовні сильні і впевнені можуть у глибині душі мучитися від сумнівів і шукати опори. І навпаки. Щодо “жіночності” так само є сумніви. Власне, що означає це слово? Якщо це частина зовнішності, тоді все О. К. Якщо це поступливість, покірність, компромісність якогось гатунку, інші такого ж плану “жіночі” прикмети, то думаю, що цих рис я позбавлена.

— Знаю тебе як перекладача, науковця, викладача; ось ніні ти прилучаєшся до видавничої справи. Коли ти встигаєш?

— А я й не встигаю. Останніми роками у мене постійне відчуття, що я не встигаю, не маю часу і змоги зробити багато з того, що хочеться. Хочеться вивчити німецьку мову — нема часу. Хочеться глибоко збагнути праці Габермаса, Дериди, Еко, деяких інших модерних філософів, якими я захоплююся, — нема часу, а деколи і терпіння. А скільки хочеться перекласти! Як і кожен перекладач, я маю певні свої улюблені тексти, і мені дуже б хотілося озвучити їх українською мовою. Це — Джейн Остен, Генрі Джеймс, Вірджинія Вулф, а з філо-

софії — Джон Стюарт Міл, Йоган Гейзінга. Я знаю, що я ніколи не встигну зреалізувати навіть половину своїх мрій.

На щастя, тепер це стає реальністю. Я співпрацюю з одним київським видавництвом, що називається “Основи”. Воно виникло у вересні 1992 року в рамках Міжнародного фонду “Відродження” з метою видання українською мовою класичних творів Заходу в галузі економіки та гуманітарних наук. Я безпосередньо займаюся добором таких творів для перекладу. Отже, ми вже видали і протягом найближчого часу плануємо видати твори Платона, Святого Августина, Ніколо Мак'явеллі, Карла Попера, Арнольда Тойнбі, Людвіга Вітгенштайна, Фридриха Ніцше, Макса Вебера, Хосе Ортеги-і-Гасета, Бертрана Расела, Фернана Броделя, Сімони де Бовуар; деякі класичні американські підручники з бухгалтерського обліку, макро- і мікроекономіки і навіть менеджменту в збройних силах. І хоча видавнича справа має масу проблем (про них міг би добре розказати наш директор, відомий перекладач з німецької мови Олекса Логвиненко), ціла наша невелика команда ставиться до цієї справи не тільки як до звичайної роботи чи до бізнесу. Ми всі втілюємо мрію, яка ще недавно здавалася неймовірною, — заповнити українські книжкові полиці найскладнішими науковими текстами, виробити нову наукову мову в деяких галузях.

— Від теми *“ділова жінка”* повертаю тебе на... кухню. Знаю: ти прекрасно готуєш (сама куштувала!), любиш за тишинок; пригадую чудесну вовняну сукню твоєї роботи! Коли ж ти справляєшся із хатніми справами?

— Дуже погано справляюся. От я відповідаю тобі на ці запитання і знаю, скільки не зроблено: вікна не миті, пилюка на книжках... навіть продовжувати не хочу. Ми, Людо, з тобою дуже давно знайомі. І справді, колись давно я вміла в'язати, шити; любила багато речей робити руками. За останні роки (десять років?) багато змінилося. Я вже давно не займаюся жодним рукоділлям, не маю часу на хобі, хіба люблю пограти в комп'ютерні ігри. Кулінарія? Дуже приємна справа, розвиває фантазію, смак, але, чесно кажучи, якщо є можливість уникнути її на щоденному рівні, то я уникаю.

— А чи не буває так: перейняти якоюсь науковою ідеєю, ти *“обдумуєш”* під час прання, приміром, план статті?

— Ні, наукова праця вимагає концентрації, вивчення великої кількості матеріалів, читання книжок, довгого сидіння за столом. Усяке господарювання відволікає, не дає зосередити-

ся, відбирає час, енергію, стомлює. Однак якоесь речення чи думка можуть з'явитися будь-де і в будь-якій ситуації...

— Коли й чому ти зацікавилася феміністичним рухом? Може, поитовхом стало те, що побувала, як кажуть, у світах?

— Ну, нарешті ти мене спитала про щось серйозне. Я думаю, що найбільша небезпека — розглядати жінок і жіноче питання ізольовано від суспільної ситуації. Не тільки жінки, а й ціле сьгоднішнє українське суспільство зацьковане, утомлене, виснажене. Всі люди, які вийшли з-під тоталітаризму, переживають тяжкий стрес. Хтось утратив ідеали; той, хто в старі ідеали не дуже вірив, так само дещо розгублений, опинившись перед можливістю вибору. Поступово вирізьблюються, формуються нові проблеми, які донедавна залишалися в підтексті, в підсвідомості. Одна з них — про жіночі ролі, суспільний статус жінок. У відповідях легко впасти в різні спрощення. От тут винна жінка, а тут — чоловік. А тепер кожен зрозуміє свою вину, і все поміняється.

Мені здається, суспільна ситуація і суспільна культура потребують серйозного наукового аналізу, який би включив і стан жінок (економічний, політичний, психологічний), і культурні стереотипи, коди, моделі поведінки, відображення чоловічих і жіночих ролей у пресі, в літературі. Наприклад, цікаво серйозно розібратися, що насправді стоїть за культом Березині, або який зміст має стара галицька традиція робити “цілуй ручку”, або чому головний господарський магазин у Києві називається “Киянка”, а не “Киянин”, а слово “директор” не припускає жіночого роду. В цьому плані може допомогти феміністична ідеологія, феміністичні підходи, які так розвинулися в останні тридцять років на Заході, особливо в англійському світі.

Ти питаєш, чому я зацікавилася феміністичним рухом? Я спробую поступово прояснити це питання, яке поставлено не зовсім точно. Почнемо з того, що сьогодні в Україні зрілого феміністичного руху нема. У нас є жіночий рух — навіть багато різних “рухів”, однак усі вони здебільшого антифеміністичні, тобто питання суспільної, політичної, економічної рівності в суспільстві вони не обстоюють. Натомість широко пропагують патетичні мудрощі про те, що жінка потребує захисту як мати (іншими словами, визначається головною репродуктивною функцією жінки, в той час як феміністичний підхід передбачав би іншу постановку питання: суспільство має дати можливість жінці реалізувати свій людський та інтелектуальний потенціал, а чоловік має взяти на себе половину

обов'язків з виховання дітей), або знову повторюються не менш патетичні лозунги про “роль жінки в національному відродженні”, що є, по суті, парафразом попередньої ідеї, адже ця роль — народжувати і виховувати (в національному дусі, звичайно).

Говорячи все це, я, чесно кажучи, відчуваю певну інтелектуальну незручність. Незручність повторювати очевидні, загальноновизнані у широкому світі істини про те, що жінки і чоловіки рівні й рівноправні у всіх сферах. Втім, сто років тому ці істини були визнані й українськими інтелектуалами — як жінками, так і чоловіками. Леся Українка ще 1898 року, аналізуючи феміністичні твори Ольги Кобилянської у статті “Малоросійські письменники на Буковині”, зауважувала, що після повістей “Людина” і “Царівна” Кобилянська охолола до фемінізму, зокрема тому, що “...ідея жіночої рівноправності видавалася такою, що не вимагала теоретичних доказів”. А ще раніше в одному з листів до Михайла Драгоманова Леся Українка писала про свої сумніви у доцільності видання виключно жіночого журналу, як цього хотіла Наталя Кобринська, і посміювалася над сепаратизмом такого роду. “Я писала се п. Кобр(инській), і вона, певне, прийняла се за велику герезію, бо щось нічого вже не пише до нас від того часу. Очевидно, ми порозумілись не можем. Вона задавала мені, наприклад, такі теми — “Жінка-українка і її діяльність на полі національного відродження”, а я не розумію, як би се й приступитися до такої надзвичайної теми. Задавались мені іще чудніші теми, та вже нема що про них і споминати!” Це писалось, між іншим, у 1893 році. І що змінилося?

Але я трохи відхилилася від твоїх запитань, хоча по-своєму мій невеликий екскурс у минуле дещо пояснює. Фемінізм українських письменників і громадських діячів зламу віків (не тільки Олени Пчілки, Ольги Кобилянської, Наталі Кобринської, але й Драгоманова, Франка, Павлика, багатьох інших чоловіків) здається цілком забутою інтелектуальною традицією української культури. Це по-перше. А по-друге, фемінізм — невід'ємна, органічна частина демократичної світової культури, одне з її особливих досягнень у ХХ столітті. Ніхто не дебатуює, чи тут, в Україні, потрібна свобода слова і совісті, але раптом починаються якісь незрозумілі дебати з приводу того, чи потрібен фемінізм, іншими словами, чи потрібна рівність чоловіків і жінок. Тому я фемінізмом “не цікавлюся” і за нього не агітую. Коли якісь чоловіки або жінки вважають, що жінка створена для “кухні, церкви, дитини”, а чоловік для того, щоб

заробляти, керувати, думати тощо, то це їхня особиста біда — їхньої відсталості, варварства, психологічного тоталітаризму.

— *Справді, я підтримую твою думку: незалежно від статі — чоловік чи жінка — кожен має визволятися як людина. Родинний деспотизм — не тільки від певних традицій: у кожній конкретній сім'ї часто й сама жінка винна, що дозволяє себе зацьковувати чоловікові. Отож, чи має перспективу феміністичний рух на Україні?*

— Здається, на це запитання я вже більш-менш відповіла. Підкреслю ще раз: немає окремо взятих жіночих проблем, є взаємопов'язані проблеми жінок і чоловіків, які разом становлять проблеми суспільства. Жінка не стане вільною, коли не стане вільним чоловік. Жінка в ролі матері дітей і чоловіка-інфанта робить нещасною не тільки себе, а й цього чоловіка. А потім маємо фальшивий культ жінок у нашому суспільстві. Про що він свідчить? Про зневагу до них із боку чоловіків. І про їхній глибинний комплекс неповноцінності.

Отже, феміністичний рух в Україні буде. Він уже є, потихеньку розвивається. Поки що здебільшого серед жінок-учених. Я тут хочу згадати своїх колег з Інституту літератури АН України Тамару Гундорову, Наталку Шумило, авторів цікавої феміністичної критики української культури. Література і жінки-письменниці поки що йдуть у руслі патетичного і магічного мислення, що в суті своїй не демократичне, а патріархальне. Хоча є винятки, як-от феміністична за духом повість Оксани Забужко "Інопланетянка".

— *У тебе підростає донечка Богдана. Якою ти бачиш її у майбутньому? Чи можеш сказати, що її виховання має феміністичний напрямок?*

— Я хочу, щоб моя дочка була розумною, любила книжки, любила думати. Я хочу навчити її скептицизму, не вірити в жодні догми, не мати упереджень. Водночас я хочу, щоб вона завжди спиралася на власні сили і власний розум, довіряла собі, а не тільки вчителям, які бувають різними. Все інше додасться само собою.

— *Що ти найбільше цінуєш чи зневажаєш у чоловіках?*

— З усього, що я говорила раніше, можна було зрозуміти, що я не виділяю чоловіків у якусь групу чи клас за інтелектуальними чи емоційними знаками. Тому вимагаю від них того самого, що й від жінок. Не люблю людей із подвійними стандартами, подвійною мораллю. Не люблю циніків і боягузів. Поважаю таких, котрі вміють достойно програвати і бути в меншості.

— *Твоє улюблене місто?*

-- Є міста-музеї з красивими архітектурними ансамблями. Туди цікаво їздити, і жити, мабуть, дуже приємно. Мені, однак, подобаються міста, де багато енергії, руху — Нью-Йорк, наприклад. Хоч жити там, мабуть, дуже важко. Лондон має і те, і друге. Виходиш на центральну вулицю опівночі і опиняєшся в людському натовпі. Треба щось і про Київ сказати, де я живу. Тут я себе почуваю дуже зручно. Все знайоме, відоме, звичне, — однак динаміки, сучасного темпу і сучасного стилю бракує.

Розмову вела Людмила ТАРАН.
(Українська культура. — 1994. — № 11/12.)

MODERNIST AND FEMINIST DISCOURSES AND THEIR CULTURAL RECEPTION IN UKRAINE

— *P*lease tell us a little more about what you hope to cover in your course, “Modernism, Feminism and Their Reception in Twentieth Century Ukrainian Literature.”

— On the one hand, this course will cover Ukrainian literature from the end of the 19th century to the present day — the entire 20th century in chronological order. On the other hand, it will not cover all literature written in the 20th century. That is not my objective. The focus of the course will be on several key problems of Ukrainian literature within this time frame. Among these is the problem of modernism, which I understand as an eminent need for the modernization of culture, discourse, styles and language of the arts and criticism. Modernization has been unsuccessful in Ukrainian literature — even today, modernism exists on the margins of culture while cultural discourse in Ukraine is dominated by “narodnytstvo” and populism. Another focus of the course will be feminism. Modernism and feminism have always been marginalized phenomena in Ukrainian culture. Their audiences were, for the most part, not simply readers, but men of letters who held to non-modernist, non-feminist viewpoints which were canonized and which dominated over others. It is exactly these same non-modernist, non-feminist views and discourses which dominate Ukrainian culture today.

— *What kind of preconceptions do you expect students to bring into your course?*

— I suppose that students will be surprised that a developed feminist current existed in Ukrainian literature. Students and even serious scholars often see Ukrainian literature as a literature that never had any serious conflicts or struggles, in which a younger generation of writers took over the traditions of an older one and in which certain tendencies and traditions were developed and enriched from generation to another. I see, and want to show in my course, the irreconcilable conflicts between various authors and generations and between male and female writers. I

want to enliven Ukrainian literature so that students will see that it was dramatic not only in a political sense, but in an internal psychological sense. It is a literature that should not be oversimplified by literary historians.

— *When did feminist discourse develop in Ukraine?*

— Feminist discourse began to develop with the publication of Natalia Kobryns'ka's and Olena Pchilka's first narratives and with their almanac *Pershyi vinok*, during the 1880's. It did not become truly interesting until a decade later, when Kobylians'ka published her feminist short stories and novels which by 1903 were all but condemned as pornography by Ukraine's chief populist critic and ideologist, Serhii Iefremov. Equally interesting is the feminist discourse of Lesia Ukrainka. In the course, however, I will also analyze anti-feminist discourse. Virginia Woolf once said that the reaction to a woman's voice is no less interesting than the voice itself. Accordingly, the reaction of such key figures as Franko or Stefanyk as well as the anti-feminism or misogyny of Khvyl'ovyi, Pidmohyl'nyi, Semenko or Sosiura will be addressed.

— *Who were first feminists, women and men, and by whom were they influenced?*

— As I have already mentioned, Natalia Kobryns'ka, Olena Pchilka, Lesia Ukrainka, Ol'ha Kobylians'ka. Those who influenced them is a vast subject. I will only say that the influence came from the West and includes, above all, John Stuart Mill and Henrik Ibsen. Paradoxically, Nietzsche, though a known misogynist, also played a role in this. Ol'ha Kobylians'ka's heroes were strong Nietzschean women and weak, feeble and spineless men.

— *Did the first published women writers turn to literature as a tool for social reform? And which literary genres were most effective for expressing a feminist perspective?*

— Literature was never the means for any one thing, and the more so for women. Women were concerned with socialism, but the question of nationalism was no less acute. The most pressing question, however, was individualism as it related to a woman's freedom to choose and her own sexuality (especially with regard to Kobylians'ka).

Genre did not play a role. All genres were represented including short stories, poetry, drama, novels, and essays.

— *How have women been traditionally depicted in works of fiction?*

— On this subject, which one can recast as "male writings about women," it would be worthwhile to write an entire book. Two traditional readings exist. The first is Woman as a positive

heroine, a non-descript, second-rate person who creates a background for the activities and life of men. The other reading is Woman as object of violence. Archetypical of this is Storozhenko's historical account of Marko Proklyatyi (Marko the Damned) in which the main hero — a cossack — simply chops off women's heads. An object of violence, the raped woman appears in a great number of works by the most contemporary Ukrainian prose writers.

— *In your article "Between Feminism and Nationalism: New Women's Groups in Ukraine," you mention the ancient cult of Berehynia — the main goddess of home coziness, the cult of the mother (keeper of the family and nation) and the cult of the child. Do you think that today's women are still held up to the codes of this cult?*

— As concerns the cult of Berehynia today, it is certainly the principal ideology of the majority of women's organizations and of the state as a whole. A number of commissions and institutions dealing with women's issues — specifically maternity and family — exist in state structures and in parliament. It is officially assumed that a woman will be above all a mother, a housewife and a guardian of the family. Exactly the same opinions are held by a nationally conscious section of the Ukrainian population, including intellectuals. I find this particularly sad. The very existence of this cult tells us much about the conservative nature of Ukrainian society.

— *What can you tell us about contemporary Ukrainian women writers, literary scholars, critical theorists, and publishers? Do you see influences of feminism in their work?*

— For the most part, Ukrainian women writers are not feminists. They either remain within the parameters of the cult of Berehynia, extolling their motherhood or their devoted and faithful love for their husbands; or they take up a masculine pose, renouncing their womanhood, longing to be "strong", almost *macho*, equals of men. Symptomatically, the brightest literary figure of the sixties, Lina Kostenko, was not and is not a feminist, and remains outside the feminist discourse. But I can name several contemporary critics and writers for whom feminism is important, among them, Oksana Zabuzhko, the author of *Pol'ovi doslidzhennia ukrains'koho seksu* (Field Research in Ukrainian Sexuality, 1995).

— *Which feminist thought has most influenced them? American? English? French? Russian? Are these works available in Ukrainian?*

— American and French feminisms have been most influential. There is, for example, Simone de Beauvoir, whose book *The Second Sex* laid down the intellectual foundations of postwar feminism. It is only recently that this work has finally been published in Ukrainian by the publishing house Osnovy with which I actively collaborate. In the near future, they are supposed to issue Kate Millett's *Sexual Politics*.

— *Does women's studies exist as a separate scholarly discipline?*

— Women's studies as a scholarly discipline does not exist at all in Ukraine. I have heard nothing about courses in the field. The upper stratum of the Ukrainian academy (faculty deans, directors of academic institutes and departments, professorial administrators), which is made up almost exclusively of men well advanced in age, does everything in order that such a discipline and its courses do not come into being. Although I expect that this will change in the near future. Among students in my area of speciality — comparative literature — there is great interest in feminist research.

— *What about the existence of a women's press?*

— A women's press does exist in Ukraine, but it generally has an anti-women's quality. Women's publications most often feature articles about sex, provide cooking recipes and sewing patterns, and print some amorphous political articles and programs. They don't even mention anything about political, economic, or social discrimination against women in Ukraine, ignoring, for example, official statistics that show women earn less than men for the same work, that there are no women in government, but that 90% of milkers and swineherds in collective farms are women. Although great in number, the women's press in Ukraine is at present simply deficient.

— *You played an important role in the early foundation of Rukh, as well as in the Women's Community of Rukh. What can you tell us about your experiences with this group? What about your own work and projects as they relate to feminism and publishing?*

— I was truly very interested in the women's movement from about 1989 to 1991. I even drafted the first statute and program for the Women's Community of Rukh. They were very feminist-oriented texts. Later I left this organization, above all, because all my time is devoured by scholarly projects, teaching, and my work for the publishing house Osnovy where I am head of the editorial committee. Nonetheless, I regularly collect material about the women's movement in Ukraine, in general anything that pertains to the women's question. At least once a year, I

write an article on this topic. In January, Cambridge University Press published the book *Women in Russia and Ukraine*, edited by Rosalind Marsh, which includes my essay about feminism in post-communist Ukraine. Next year, the same press is going to publish *Post-Soviet Women: From the Baltic to Central Asia*, edited by Mary Buckley. The book will include my article "Progress on Hold: The Conservative Faces of Women in Ukraine." These articles have a more political than literary focus, yet this is my secondary (but not second-rate) interest. My first and favorite field of interest is literature. My most recent book, *Dyskursu modernizmu v ukrain'skii literaturi* (Modernist Discourse in Ukrainian Literature), in which I have devoted a long chapter to feminism, has not yet been published.

An interview by *KSENYA KIEBUZINSKI*
(*Our life. — 1996. — May.*)

“КРИЗА — ЦЕ ДУЖЕ ПЛІДНЕ ПОНЯТТЯ...”

Цього разу “Третє тисячоліття”, незмінним організатором і ведучим якого є Віктор Неборак, презентувало філолога та голову редколегії видавничих програм видавництва “Основи” Соломію Павличко. Нині вона мешкає в Києві, але народилася саме у Львові...

Зі самого початку вечір увійшов в орбіту обговорення нової (виданої минулого тижня) книжки пані Соломії “Дискурс модернізму”. За словами авторки, це її перша книжка про українську літературу й, зокрема, український модернізм. Дискурс, у перекладі з латинської, це — розмова. Отже, зміст книжки становить “розмова про сутність модернізму”.

Тривалий час я не надто цікавилась українською літературою, — *говорить пані Павличко.* — Наприкінці 70-х років мене більше турбували питання західного (зокрема, англійського) модернізму. У ті часи я написала дослідження “Інтелектуальний розвиток у Великобританії” та переклала скандально відомий роман Лоуренса “Коханець леді Чатерлей”. Потім на українській мистецькій арені з’явилися “бубабісти” (*дивиться на Неборака.* — *Авт.*). Тоді я зацікавилась витоками цього явища: українським модернізмом кінця XIX — початку XX століть. Для мене це було справжнім відкриттям української літератури. Я раптом зрозуміла, що вона зовсім не нудна (як утовкмачувала нам це школа), а надзвичайно цікава. Для себе я відкрила багато нових імен.

Поступово розмова повернула до суті модернізму. Після тривалої, але жвавої дискусії з Віктором Небораком Соломія Павличко констатувала, що цю сутність становлять: заперечення цінностей старих епох та створення нових мовних та інших моделей. Перший елемент у нас нині присутній, а от із другим, наразі, важкувато.

Потім пані Соломія говорила про те, “скільки в нас зараз пишуть”. На її думку, пишуть у нас зараз катастрофічно мало. Нам бракує великих романів, драматургії, документальної та

жіночої прози. Нам бракує книжок наших сучасників. Саме тому будь-які розмови про “український бестселер”, які ведуться нині все активніше, є безпідставними: є деякі модні твори, але який автор нині може видати свою книжку накладом в 1 мільйон примірників (як того вимагає принцип бестселера)?..

Зрештою, говорили на вечорі не лише про літературу. Торкнулися й питання загальної (політичної, економічної) модернізації українського суспільства. Цей процес, на думку пані Павличко, є драматичним, проте життєво необхідним для України — особливо сьогодні. У контексті сучасного стану нашої країни, цілком природно, постало й питання про всезагальну кризу..

— Криза? Це надзвичайно плідне поняття, і взагалі, чим більшою є криза, тим краще!.. — *усміхаючись, сказала Соломія Павличко.* — Останнє твердження, звичайно ж, — жарт. Проте важко заперечити, що криза, як процес незадоволення, завжди штовхає суспільство вперед..

Підготував Віталій КУСТОВ.
(День. — 1997. — 5 квітня.)

“ЛІТЕРАТУРА — ТАКА Ж ЦІКАВА РІЧ, ЯК І ЖИТТЯ, ЯКЩО ДИВИТИСЯ НА НЕЇ НЕЗАШОРЕНИМ ПОГЛЯДОМ”

— **Х**то в сім'ї мав на вас більший вплив у дитинстві?

— Бабуся по маминій лінії. Вона жила в селі, у Тернопільській області. У неї натура була така — щоб двері завжди були відкриті, і все роздати, що маєш. Коли вона приїжджала в Київ, завжди ходила по театрах і читала в окулярах на кінчику носа історичні романи. Вона дуже багато часу приділяла нам з Роксоланою (*сестрою Соломії. — Г. В.*). Її вплив на нас я тільки зараз до кінця усвідомила, коли бабці не стало.

— *Якою була система виховання в сім'ї Павличків?*

— Суворою. Нам не можна було повертатися додому пізніше, ніж в означений час. Вдома жили за правилом: “Краще читати книжки, ніж дивитися телевізор”. Тато казав нам: “Для вас, дівчата, існує тільки одна оцінка — “5”.

— *Чи були у вас проблеми з поведінкою в школі?*

— Я весь час свою дочку надихала на навчання розповідями про те, як я добре вчилася. А знайшла щоденник за початкові класи і з подивом виявила незадовільні оцінки з поведінки. І одразу згадала, як бігала на перервах, як розбила чорнильницю... Слухняною ніколи не була.

— *Подібно на те, що ви і в школі не приймали “правила гри” більшості...*

— У мене дійсно були такі проблеми... Пам'ятаю, як в 14 років у шкільному творі я розкритикувала “Пісню трактористки” Тичини. За мову отримала щось пристойне, а за літературну частину мені вчитували перед усім класом. “Скільки ж тобі поставити?” — запитала мене вчителька. “А скільки вам совість дозволить!” — відповіла я. Що тут почалося!

Однак було в моїй школі — київській СШ № 92 ім. І. Франка — багато справжніх вчителів. У нас панувала особлива атмосфера, до створення якої приклалося чимало вчителів. Я закінчила школу в 1976 році, ми стали останнім її випуском, тому що школу відразу було закрито за націоналізм, директору вліпили партійну догану і вигнали з роботи.

— Які епізоди, пов'язані з батьком, пригадуються в першу чергу зараз, з висоти років?

— Батько буквально примусив нас свого часу вивчати англійську мову. З п'яти років я щодня вчила слова, виписувала їх зі словника, читала. Одного літа в селі чисто забула про всі обіцянки, що братиму книжку в руки щодня. Забігаю якось до хати, а по радіо тато говорить суворим голосом про те, що без знання іноземних мов людина не може вважати себе освіченою. Я почула його голос — і залякла на місці. Враження було таке, ніби він про все дізнався — і звертався саме до мене.

— Чи плануєте ви свої справи на кілька місяців або років наперед?

— Я схильна була до планування раніше. Мене в дитинстві батьки накрутили, як іграшкового зайця, — і я працювала шалено, знаючи, що робитиму і через кілька місяців.

Тепер відчуваю себе трохи вільніше. Маю академічні титули, нічого вже нібито здобувати не треба і доводити не треба. І тепер я можу спокійно вивчати якусь проблему або писати якусь роботу — вільно і для свого задоволення. Хоча в деяких речах відчуваю себе зобов'язаною на кілька років наперед. Західний світ дуже планомірний, і коли працюю в їхньому ритмі, то знаю, наприклад, що в 2000 році має вийти монографія, де буде мій розділ, і це означає, що в цілком конкретний час маю її здати.

— Коли журнал *“Всесвіт”* надружував ваш переклад скандального роману Девіда Герберта Лоуренса *“Коханець леді Чатерлей”*, ваше ім'я відразу стало знаменитим. Чи не затяжкою ношею видалася вам ця знаменитість?

— Спочатку роман було видано українською мовою. А потім вийшов в перекладі російською. І якщо перекладач на російську багато чого в мові роману згладив, то для мене питання ідентичності мові автора було справою святою...

Цей роман багато значить для мене. У нас в сім'ї ніколи не ховали від дітей ніякі книжки. Читати було дозволено все. Вже в десятому класі я читала *“Лоліту”* Набокова, *“Коханця леді Чатерлей”*. Перекласти Лоуренса було моєю мрією. В 1987 році я запропонувала головному редакторові *“Всесвіту”* свій переклад. Він прочитав і запропонував деякі слова замінити на інші. (Соломія згадала кілька цитат. *“Заборонене”* слово, замість якого при потребі сучасники використовують сурогатне й кволе *“займатися коханням”* або відверто огидне *“трахатися”*, вона вимовила так само просто і природно,

як це зробила свого часу в романі. — Г. В.). Але я відповіла, що для мене авторський текст — справа свята, тому буде, як у Лоуренса, або ніяк. І роман вийшов у такому перекладі, як було запропоновано. Деякі слова до того часу ніколи не вживалися в українській мові.

Батька тоді часто запитували: “Як ви дивитеся на те, що ваша Соломія написала?” Навіть на пленумі партії про появу роману у “Всесвіті” говорилося під соусом “ось до чого призводить перестройка”. Тоді я дійсно відчула себе знаменитістю. А потім все заспокоїлося.

— Цього року спалахнув новий скандал, пов'язаний з ім'ям Соломії Павличко. Маю на увазі вашу дисертацію “Дискурс модернізму в українській літературі”, наслідки якої виключилися на сторінки “Киевских ведомостей” в статті “Была ли Леся Украинка лесбиянкой?”.

— Справа в тому, що література — така ж цікава річ, як і життя, якщо дивитися на неї незашореним поглядом. Щодо “Дискурсу...”, то я займаюся текстовими речами насамперед, а не людьми. Погодьтеся — говорити про листи Лесі до Ольги Кобилянської — це одне, а говорити про людські стосунки — інше. Однак тема стосунків існує, і її теж треба якось ковтнути. Ми маємо заспокоїтися і говорити про будь-які явища без псевдоцнотливості. Переважна більшість тих, хто активно відреагував на книгу (робота вийшла окремим виданням), заледве дочитали до 70-ї сторінки. І одні впали в захват, інші пообіцяли притягнути автора до суду.

Що ж до публікації в “Киевских ведомостях”, то це був не той стиль і не той тон, у якому б я писала про такі речі. Мені особисто абсолютно не імпонує зневажливий панібратський погляд на класиків. Однак я класиків рухала і буду рухати, тому що офіційний іконостас, який ми з них зробили, відбиває бажання їх читати, а то й викликає блювотний рефлекс. У нас рано чи пізно має відбутися нормалізація цього процесу.

Письменник, до речі, знає, що він має заплатити за популярність інтересом до свого приватного життя. І коли вони пишуть листи або ведуть щоденники, то мають на увазі, що їх, крім адресата, читатиме і хтось інший... Я переконана, що про все можна говорити, але не брутально і не вульгарно. Питання полягає лише в тоні розмови. Має бути повага до тексту і до його автора.

Я зараз працюю над однією класичною постаттю, але поки що не скажу, над якою саме. І це теж буде руйнування стереотипів. Я переконана, що не роблю письменників гіршими, на-

впаки — вони стають живішими, цікавішими, а ми переконуємося, що вони, виявляється, страждали і мучилися, як ми.

— Як часто чоловіки давали вам привід для розчарування?

— Не можу сказати, що тільки чоловіки. Однак захоплення викликали частіше жінки. Я переконалася, що жінок-особистостей більше і що в світі існує справжня жіноча солідарність. Мені частіше саме жінки допомагали, і я завжди намагаюся допомогти їм. Я вірю в жіночу солідарність, у взаємне розуміння і взаємну підтримку жінок.

— У навкололітературних колах доводилося чути про вас і про Оксану Забужко (автора роману “Польові дослідження українського сексу”) і як про подруг, і як про суперницю. Який погляд на ваші стосунки відповідає дійсності?

— Ми з Оксаною говоримо однією мовою. Між нами — повне взаєморозуміння. Оксана робить свою справу, я — свою. Однак ми перебуваємо на одному рівні фемінізму і рухаємося в одному напрямку.

— Що ви думаєте про феміністичний рух в Україні?

— Феміністичного руху в нашій країні немає. Є невелика група феміністок. Щодо мене, то фемінізм — це мій погляд на життя. І в цьому сенсі я є дуже традиційною. Мої героїні — Леся Українка, Ольга Кобилянська і моя бабуся (справжня феміністка за духом) — всі вони були послідовними феміністками. В сучасній Україні знаю з десятків феміністок, у Львові теж є невелика група. Зараз ми працюємо над проспектом видання “Феміністична антологія” (або “Антологія західної феміністичної думки”).

В нашому суспільстві слово “феміністка” сприймається як лайливе, це навіть гірше, ніж слово “комуністка”. Обиватель переконаний, що феміністка — це жінка, яка ненавидить чоловіків, не має дітей, в крайньому випадку — лесб'янка і мужеподібна істота. Це є грубий наклеп. Більшість моїх подруг по руху мають дітей. Хоча це право кожної людини — вирішувати — мати їй сім'ю та дітей, чи не мати, і не насилувати себе, аби відповідати вимогам суспільства. Чимало феміністок мають чоловіків-партнерів, які, крім всього, розділяють і феміністичні погляди. А суть цих поглядів полягає в тому, що чоловік і жінка мають бути рівними.

— З ким ви живете під одним дахом?

— З донькою Богданою. Їй десять років.

— А ваш автовідповідач говорить чоловічим голосом...

— У мене є бойфренд.

— Ви не проти, аби я про це написала?

— Пишіть.

— *Чи спадало вам коли-небудь на думку спробувати себе в політиці? Чи уявляєте ви себе політиком?*

— Теоретично — так, практично — не дуже. Взагалі-то я вважаю себе далекою від політики. Однак мати батька, який був активним рухівцем і депутатом, і не стати політизованою особою — неможливо.

— *Які справи для душі залишаєте на вільний час?*

— Немає у мене вільного часу, тому і хобі не маю. Хоча часом можу з півгодини пограти в якусь гру на комп'ютері для розрядки. Але часом люблю помріяти про вільний час, про те, як би гарно я ним розпорядилася. Іду повз яскраві вітрини — хочеться зайти в магазин, без поспіху вибрати собі якісь гарні речі — але немає на це часу. Проходжу біля вуличних кафе і заздрю людям, які сидять за столиками, п'ють каву і нікуди не поспішають. Але зробити так, як вони, у мене немає часу. У мене виходить так — ходжу в черевиках, аж поки вони на мені не розірвуться, тоді заходжу в магазин, взуваюся в нові, старі викидаю у смітник під магазином — і проблема вирішена.

— *Чи змогли б ви зараз, при бажанні, заробити великі гроші? Як би ви вирішували проблему катастрофічної відсутності засобів до існування?*

— Для мене це не питання. І, при бажанні, заробити чималі гроші я могла б запросто, елементарно. Постійно отримую запрошення на роботу в дуже солідні компанії. Одна із поважних нафтових компаній якось прислала запрошення на посаду завідуючої видавничим підрозділом. Сестра і подруга мене ледве не вбили, через те що я навіть не відписала на той лист. Нещодавно один із банків пропонував очолити відділ, який би готував для фірми перекладачів. Мені навіть сказали тоді: "Є суми, проти яких встояти неможливо". Але я цілком задоволена рівнем своєї забезпеченості. Можу дозволити собі робити те, що мені подобається. Часто викладаю на Заході, отримуючи відповідну платню. Якби я не перебувала в академічному середовищі, моє матеріальне становище могло б бути набагато вищого ґатунку. Але я фінансову кар'єру не роблю.

З іншого боку, я не можу, за характером, відповідати типові бідної інтелігентки. В крайньому випадку я б заробляла на хліб тим, що працювала б перекладачем...

— *Яке значення мають для вас мода і косметика?*

— Мені подобаються екстравагантні речі, екстравагантні жінки. Коли маю час, можу в якихось випадках бути такою. Але я живу в академічному середовищі — і там свої правила щодо зовнішності та поведінки. У Гарвардському університеті і в будь-якому іншому престижному вузі стильна людина не має виглядати, як манекенниця на подіумі. А яскрава косметика на лиці — взагалі річ неприпустима. Жінки-професори новації моди всерйоз не сприймають. Певна старомодність — ось що є стилем в академічному середовищі.

Я не люблю суто жіночих журналів типу “Наталі”. “Разговорчики” типу — як втримати мужчину, як обдурити чоловіка — мене абсолютно не цікавлять.

— *Які імена в сучасній українській літературі ви вважаєте особливо вартими уваги вибагливого читача?*

— Я із задоволенням відкриваю для себе щось нове в нашій літературі. Хочу назвати тих, кого не часто зараз згадують. Це Юрко Іздрик з Калуша, Олесь Ульяненко, Юрій Андрухович... Це не всі, хто мені подобається. Нещодавно Юрко Винничук дав мені почитати рукопис свого нового роману — і він мені дуже добре “пішов”... Я читач за натурою і потребую щотижня нових і нових літературних вражень. І в цьому я, нарешті, є абсолютно всеїдною. Головне для мене — літературна якість.

Розмову вела *Галина ВДОВИЧЕНКО*.
(*Високий замок*. — 1997. — 14, 18 листопада.)

“Я ВВАЖАЮ ЛЬВІВ РІДНИМ, СВОЇМ ІДЕАЛЬНИМ МІСТОМ”

— **С**оломіє Дмитрівно, ви народились у Львові...

— Мені приємно про це думати. Батьки переїхали до Києва, коли мені було п'ять років. Однак я щороку приїжджала і тепер приїжджаю до Львова. Пам'ятаю, як гоїдалася в кареті, що стоїть у вестибюлі музею етнографії (там працювала тітка моєї мами, і мені дозволяли таку сваволю), сиділа в першому ряді оперного театру... Уривки музики, грандіозна стеля, золоті канделябри, помпезна завіса... Я вважаю Львів рідним, до великої міри своїм ідеальним містом. Містом, яке поєднує українськість з космополітизмом, європейською архітектурою. Звичайно, є ще неперевершене львівське міщанство, але й воно має свій шарм...

— *Авторитет батька — відомого поета Дмитра Павличка — не заважав вам самостверджуватися?*

— У дитинстві я не думала про свого батька як про відомого поета й державного діяча. І сьогодні не сприймаю його лише з такого холодного боку. Нехай цей рядок з енциклопедії залишається для інших. У кожній родині, навіть дуже знаменитій, є інтимні внутрішні стосунки. І у нас вони є. Виростати донькою Дмитра Павличка було непросто, бо він дуже вимогливий і суворий батько. Він говорив мені: “У тебе може бути лише одна оцінка — “п'ять”. Інших немає, вони для когось іншого”.

— *Ким себе уявляла в цей час маленька Соломійка?*

— Я хотіла бути всім: від таксиста до міліціонера або міністра... (Сміється). Але вже з років чотирнадцяти стало зрозуміло, що моє майбутнє буде пов'язане з гуманітарними науками. Мені здається сьогодні, що цей вибір робила не я. Вони самі — ці науки — мене вибрали.

— *Соломіє Дмитрівно, український літературний процес ви осмілилися проаналізувати, врахувавши сексуальні переживання класиків...*

— Сексуальність для мене — це не реальні фізичні стосунки класиків, а певна мова, якою описуються, зображаються, висловлюються почуття. Це мова літератури і тільки, адже я не психолог, не психіатр, а лише критик. Приватне життя письменників втілюється в текстах, в листах, щоденниках, але головним чином у художніх творах. Адже про що б письменники не писали, вони завжди пишуть про себе. Це незаперечна істина. А про що найвідоміші романи й поеми? Про любов, зраду, пристрасті, а не про боротьбу проти панів, як це, може, ще комусь здається. Дослідження любовної мови чи любовного дискурсу — важлива частина критики. Ролан Барт написав цілу книжку, яка так і називається “Дискурс любові”, а в Юлії Кристевой є монографія під назвою “Жадання в мові”.

— Однак ваше припущення “незреалізованої лесбійської фантазії” між Кобилянською та Українкою викликало дискусію навіть у Верховній Раді! Бо дехто вважає, що Україна не має достатньо авторитетів, а ви про них — таке...

— Леся Українка з Кобилянською належать до найцікавіших українських класиків, і це пояснюється багатьма причинами. Але так само й через те, що Леся Українка була такою розкутою й відкритою в своїх листах, а Кобилянська написала “Природу”, оповідання, пронизане еротизмом, і “Valse melancholique”, де дуже м’яко, самими лише натяками торкнулася такої відомої для європейського зламу віків теми, як взаємне кохання жінок. Я навіть не можу уявити, щоб у Росії хтось засуджував Зінаїду Гіппіус або Марину Цветаєву за схожі мотиви. Або ж в Англії — Вірджинію Вулф. А чи можна уявити, щоб хтось зневажливо говорив про Андре Жіда, Марселя Пруста, Томаса Мана, Мішеля Фуко через те, що їхні особисті почуття відверто упродовж життя спрямовувалися до осіб одної з ними статі? То чи проблема з класиками, чи з рівнем культури так званих охоронців авторитетів, які стверджують: “Наші письменники безстатеві, вони присвячували своє життя тільки народові або чистій естетиці”? Рівень такого суспільного дискурсу свідчить про культурне відставання років на сто. Принаймні від Лесі Українки з Кобилянською інтелектуально і культурно оборонці їхніх авторитетів відстали.

— Сучасна українська еротична проза, як на мене, радше сублимація комплексів письменника, які, мабуть, таки цікавий матеріал для психоаналітика, але ж не для масового читача...

— Сучасна українська література лише потроху відкриває для себе еротичну мову (не тему, а мову, адже тема існувала

завжди), поширює її рамки. Не завжди вдало, мушу сказати. Деякі автори демонструють брак смаку і виказують певні уявлення про сексуальність, які застигли на рівні підліткового дозрівання. У зображенні сексу багато брутальності, грубості. Це так само свідчить про загальну культуру суспільства — на жаль, грубу і брутальну.

— *Ваш переклад Девіда Лоуренса “Коханець леді Чатерлей” ліквідував з десяток років нашої “еротичної неписьменності”. Зізнайтеся: вам важко було віднаходити українські відповідники еротичної лексики? У пошуках потрібних слів ви зверталися за консультацією до етнографів? Зрештою, як до вас потрапив опальний Лоуренс?*

— Десь у шістдесятих мій батько був в Америці й привіз звіттам зо триста книжок, серед яких і “Коханця леді Чатерлей”. Чимало літератури тоді забрали на кордоні, та все ж багато цікавих художніх і філософських творів таки опинилося в нас удома. Мені тоді було років десять. Коли я підросла, почала їх читати. Ось так легко цей роман потрапив до мене. Він уже був і просто чекав на мене. Я переклала його за півроку на одному подиху! Це стало для мене внутрішнім випробуванням: чи вдасться зламати певні мовні табу, які існували віками? Я думаю, що ми всі знаємо українські відповідники сексуальної лексики. Проблема в іншому — у сміливості їх вжити на письмі. Так, я консультувалася з деякими людьми з приводу окремих слів чи моментів, та не пам’ятаю, щоб це було якимось великим клопотом: що знала, те знала. Я наче міська людина, однак українські діалекти теж знаю, бо одна частина моєї родини з Тернопільської області, друга — з Карпат. Читаючи українську літературу, яка була багата на діалектизми, я собі їх занотовувала. І воно пішло спонтанно, натурально. Роман став дуже відомим, але так і не вийшов окремою книжкою. Це станеться на початку цього року, його видадуть “Основи”.

— *Протистояння двох статей — чоловіка і жінки — нездоланне. Тому Соломія Павличко — феміністка?*

— Я не хочу боротьби чи війни статей і не проповідую їх. Просто вважаю, що суспільство має будуватися на справедливих засадах. У всьому. Звичайно, цікавіше займатись інтелектуальними питаннями, аніж варити їсти, прати, бігати на купівлю. Та це цікавіше не лише чоловікам, але й жінкам. Тому: чому б не поділити нецікаві заняття справедливо навпіл? Я думаю, це і називається фемінізмом.

— *Які риси в чоловіків ви зневажаєте?*

— Немає таких рис чи вад, які б я приписувала лише чоловікам або лише жінкам. Я не люблю хитрості, підступності, не люблю підлабузників і снобів.

— *Від чого ви б хотіли застерегти свою доньку?*

— Легше сказати, чого б я від неї хотіла. Щоб вона вміла працювати і досягати своєї мети. І щоб мету ставила високу.

— *Ви можете собі заборонити кохати?*

— Я не люблю говорити публічно про особисті речі. Одне можу сказати: тільки наївні люди думають, що вони можуть собі щось дозволити або не дозволити у сфері почуттів. Наші почуття і наші думки сильніші за нас. Їх можна лише приховувати. Це єдина форма контролю. Однак володіти ними неможливо.

— *У вас виникають часом екстремальні мрії? Наприклад, вилізти на черешню й поїсти ягід. Як колись, у дитинстві...*

— Я досить імпульсивна людина, і у мене не раз з'являються дивні бажання. Вилізти на черешню, як колись в дитинстві?.. Це мені подобається! *(Сміється)*.

— *Вам приносить задоволення весь час долати себе?*

— У мене колись був психологічний бар'єр — почати писати англійською мовою. Я себе перемогла, і тепер вільно листуюся, пишу статті по-англійськи. Я боялася їздити автом узимку. Мені здавалося, що колеса на снігу стають ковзанами, та переборола свій страх цієї зими. Я не вмію співати, хоча люблю гарний спів. Але тут знаю, що ніколи не ризикну навіть спробувати...

Розмову вела *Надія Боднар*.
(*Експрес*. — 1998. — 30 січня — 7 лютого.)

“Я ЖИЛА І ПРОДОВЖУЮ ЖИТИ...”

— **Н**ещодавно вийшов ваш “Дискурс модернізму в українській літературі”. З’явилися також праці Тамари Гундорової, Григорія Грабовича, Марка Павлишина, інших авторів. Виглядає, що кризи в українському літературознавстві не спостерігається. Може, ви нам уточните, є нині ця криза чи немає?

— Я думаю, що вона і є, і її немає. З одного боку — з’явилися прекрасні книги, і є люди, які по-новому дивляться на літературознавство і на літературу. І це свідчить, що кризи як такої немає: є що говорити і є кому говорити. З іншого боку — цих людей не так уже й багато, тому що от ви назвали чотири прізвища, з них двоє з України, двоє українців з інших країн, і все ж таки це малувато. Можна було б розширити, звичайно, це коло за рахунок цілого ряду дуже цікавих літературознавців і критиків, які працюють у Києві і у Львові, і в інших містах України, але все ж таки мені здається, що цих людей могло б бути більше. І друге, що далеко не всі літературознавці і критики перейшли на якусь іншу несоціалістичну чи ненародницьку мову критики і залишаються в рамках якоїсь старої традиції. В цьому сенсі певна криза ще, звичайно, існує.

— Отже, ми прийшли до висновку, що є кому говорити, але чи є про що говорити?

— Про що говорити — є страшенно багато. Ви знаєте, коли я думаю про українську літературу, то в мене є таке враження, що це література, яка абсолютно не вивчена, а якщо щось і вивчено, то воно аж кричить і вимагає реінтерпретації, нового погляду, — все, просто від Котляревського і до сьогоднішнього дня. Двісті років існування. Якраз цього року — двісті років українській літературі. І кожен автор, кожен період, кожна постать вимагає нового погляду. А до Котляревського ще якась кількість сотень років, якийсь неясний і не до кінця вивчений світ. Так що величезне поле роботи.

— Оксана Пахльовська у своїй найновішій монографії говорить про тисячу років української літератури. Як ви дивитесь на таке часове визначення?

— Я дивлюся з інтересом, скажемо так. Тому що я не думаю, що це зовсім тисячоліття тієї української літератури, підсумок якої можна зробити сьогодні. Між окремими періодами української літератури немає часом якогось зв'язку, включно з мовним зв'язком. Там цілі віки писалися українською мовою, чи латинською, чи старослов'янською, староруською, чи староукраїнською. З другого боку, ідея тисячі років української літератури мене тішить, але що за цим стоїть, які концептуальні побудови — почитаємо, побачимо.

— Висловлюючись мовою штампу, ви стояли біля джерел створення феміністичного семінару в Інституті літератури. Що то був за семінар, чи існує він і, взагалі, які особливості феміністичної школи в українському літературознавстві?

— Цей семінар існував дуже неформально, як такі зустрічі, розмови, якісь лекції в Інституті літератури на початку 90-х років. У ньому було всього-на-всього чотири члени: там, крім мене, ще були Тамара Гундорова, Віра Агеєва і Наталка Шумило. І значно більше жінок, і так само чоловіків, таких попутників наших, цікавилися темами, про які ми говорили. Йдеться і в фемінізмі українському, і американському в сфері літературознавства про реінтерпретацію в літературі, про новий погляд на культуру, в якому місце жінки і чоловіка вельми важливе. Відповідно, ми про це говорили. Що ми тепер бачимо? В Україні є тепер у літературознавстві досить багато жінок, а так само і чоловіків, правда, менше, які дотримуються близьких до феміністичних поглядів. Декілька людей, таких, як та ж сама Тамара Гундорова, написали багато дуже цікавих феміністичних досліджень і дуже багато явищ передивилися з того погляду. За той час з'явилися феміністичні художні твори, наприклад, Оксана Забужко написала кілька років тому феміністичний роман. Є молодші покоління критиків і навіть моїх студентів-жінок, які активно цікавляться феміністичною критикою і пишуть свої курсові, магістерські роботи на цю тему. Так що поле безмежно виросло: з чотирьох людей — ну, я б сказала, чотири десятки буде.

— А щодо, власне, відмінності чи різниці — щось таке суттєве?

— Ну, про суттєве. Відмінностей багато є. Взагалі, скільки літератур, стільки в них фемінізмів. І це не тільки явище ев-

ропейської літератури, а й американської, так само і на Сході, і в арабському світі, і в Японії. Там є свої різновиди фемінізму, які не подібні на американський. І кожен фемінізм пов'язаний з тією традицією, що його породила, з тими обставинами, суспільними відповідно. Коли в американській літературі були такі люди, як Емілі Дікінсон в середині ХІХ століття, яка мала вплив на розвиток, скажімо, американської літератури, і були жінки, які починали рух за визволення від рабства, феміністичний американський рух, то в українській літературі були такі особистості, як Марко Вовчок, Олена Пчілка, Леся Українка, Ольга Кобилянська, і те, що вони писали, те, що вони заклали, воно дотепер якимось на нас впливає. Інша справа, що була величезна пауза, котра охопила десятки років соціалістичного періоду, і фемінізм став лайливим словом, і як такого його не було. Але є, звичайно, дуже багато суттєвих методологічних подібностей між всіма нашими фемінізмами: і англійським, і американським, і польським, і французьким, і українським, тому що цей момент переривання культури, її реінтерпретації і застосування різних сучасних методологій є дуже важливим для всіх нас. Якщо подивитись на Тамару Гундорову, то вона, скажімо, бере якісь такі постмодерні теорії, течії і свій фемінізм на цьому будує. Я — на чомусь іншому.

— *Ось переді мною ваш curriculum vitae, тобто список зробленого, вражаючий за обсягом. Тут і статті, і монографії, і переклади... Який принцип відбору цієї літератури, яку ви прагнете перекласти для нас?*

— Я тепер, на жаль, менше перекладаю, ніж раніше, але це завжди було те, що мені подобалось, і те, що, мені здавалося, може зробити певний вплив на українське суспільство, скажімо, як “Коханець леді Чатерлей” Лоуренса, або “Володар мух” Вільяма Голдінга, або книжка Грабовича про Шевченка...

— *Власне, що стосується книжки Грабовича про Шевченка. Ми знаємо, що Грабович сам володіє українською мовою, чому ви взялися перекладати? Я навіть колись у цій же студії задавала йому запитання: чим відрізняється переклад вашої книжки від багатьох статей, які написані українською мовою?*

— Мені здається, що дуже відрізняється. Тобто не те, що мені здається — я знаю, що Грабович почав писати статті українською мовою зовсім недавно, значно пізніше, ніж була написана і перекладена ця книжка. Десь до середини 90-х років він українською мовою не писав. Він знає мову, культуру дуже добре, але одна справа розмовляти, друга справа — пи-

сати якоюсь мовою. Він не вчився в українській школі ніколи, і йому це важко. Але він навчився багато чого, і він почав писати таким трохи тяжким галицьким старомодним стилем, явно позначеним англійською граматикою і стилістикою. А в моєму перекладі якраз цього всього немає. У мене він звучить українською так, як він звучить англійською мовою, я б сказала, так легко.

— *Є кілька тисяч інтернаціоналізмів, які повинен знати науковець і використовувати у своїх працях, але у вашому перекладі тих інтернаціоналізмів значно менше, і книжка легко сприймається. І “Дискурс модернізму” теж дуже прозора, дуже доступна книга. Ви цими віяннями — видаватися вельми розумною за рахунок якихось чужоземних слів, яких ви знаєте вельми багато, бо знаєте багато мов, — ніколи не захоплювались?*

— Ні, ніколи. Навпаки. Мене завжди захоплювала простота висловів, і я роблю великі зусилля, щоб речення, фрази і абзаци звучали легко і гарно, щоб там було якнайменше складних, незрозумілих слів, тому що все складне можна сказати досить просто. Ну, за винятком, звичайно, якоїсь дуже специфічної термінології, але її не можна нагромаджувати.

— *У цьому списку я прочитала, що багато статей ви друкуєте за кордоном. Це про їхню літературу чи про нашу?*

— Тільки про нашу. Власне, ті люди, які замовляли ці статті, мене примусили писати про українську літературу і про українські проблеми, тому що раніше я займалася в основному зарубіжною літературою, але якось так вийшло, що перші статті, які стосуються України, української літератури, я написала англійською мовою, а не українською. Вони писалися одразу для певного конкретного замовника: журналу чи видавництва під якусь більшу тему, скажімо, колективну монографію, де брали участь багато авторів з різних країн, і кожен мав свій якийсь шматок висвітлити в ракурсі певної теми.

— *Коли говорять про друкування там, багато хто уявляє собі шалені гонорари. Чи все це так шалено, чи ні?*

— Це взагалі ніяк не шалено: в англословному світі прийнято не платити авторам за наукові публікації, бо вважається: всі повинні бути дуже раді тому, що вони друкують наукові статті чи книжки. Інколи вони дістають цілком символічні гроші, такі, як, наприклад, 100 доларів, за які можна — і видавництво пропонує замість цих грошей — купити 5 чи 6 примірників цієї книжки, і більшість авторів так і робить. Так що честь друкуватися там важливіша.

Інша справа — письменники, які пишуть бестселери, художню літературу, їм платять справді великі гонорари, але тільки цим письменникам. Ті ж письменники, навіть дуже талановиті, книжки яких не мають комерційного успіху, — живуть і ледве зводять кінці з кінцями.

— *І ще про один аспект ваших талантів. Ми знаємо, що ви викладали в університетах не лише Києва, а й Альберти, Гарварда. При слові Гарвард охоплює священний трепет. Він вас не охоплював, коли ви вперше виходили до трибуни? Як це сталося?*

— Як сталося? Спочатку я там у 93—94-му роках була рік на стипендії як науковець, працювала у бібліотеці, а потім через кілька років мене запросили викладати у літню школу. Я два роки підряд викладала. І мене весь час охоплює трепет при слові Гарвард або при слові Оксфорд чи Сорбона. Я дуже поважаю університет з віковою традицією, з мільйонною бібліотекою, і це дуже серйозна установа. А щодо того, як я виходжу, ну, не на трибуну, а, скажімо, до стола зі студентами, то це так, як у Києво-Могилянській академії, тобто так само, з тією різницею, що там англійською мовою це треба робити.

— *Що ви читаєте там?*

— В Америці?

— Так.

— Кожен раз щось інше. Тому що там не можна один і той самий курс повторювати навіть двічі.

— *І що входило в ті ваші курси?*

— Як правило, мені пропонували сформулювати свою програму в певних рамках. От, наприклад, минулого року мені запропонували, щоб там були обов'язково тема політики і літератури і так само така модна тема, як сексуальність літератури. А перед тим я читала курс "Фемінізм, модернізм і їхня рецепція в українській літературі ХХ століття". Тобто завжди якась теоретична проблематика, а хронологічно — ХХ століття.

— *У вступі до "Дискурсу модернізму" ви пишете, що Дмитро Павличко критикував деякі речі у цій книжці. Цікаво, що критикував він?*

— Він прочитав цю книжку ще в рукописі і зробив певні зауваження (наскільки я пам'ятаю, вони стосувалися першого розділу у якихось моїх формулюваннях щодо Івана Франка, а його творчість він знає все-таки краще за мене, тому що він дуже серйозно і довго займався саме нею), які я врахувала. Деякі речі йому здалися надто різкими, цих зауважень я не

прийняла. Отож якихось таких-от радикальних речей, які він категорично розкритикував, а я категорично і гордо сказала: “Ні, я лишаю все як є”, — такого не було. Були нюанси, але ми такі люди, як і всі люди, котрі пишуть, маємо свою думку і залишаємося з нею.

— *А вас взагалі хтось критикував? Ви — наймолодший доктор наук, чи я помиляюсь?*

— Ні, якраз не наймолодший доктор наук. Ми говорили про феміністичний семінар — всі члени феміністичного семінару, трое, ми одночасно захистили докторські дисертації. Ми десь приблизно всі одного віку, так що я абсолютно в цьому не оригінальна.

— *А як ви сприймали критику?*

— Сприймаю з вдячністю плідну і з деяким розчаруванням — брутальну і грубу. Її взагалі з кожним роком мого життя стає все більше і більше, навіть мені важко сказати, чим я її викликаю. Тому що мені здається, що я дипломатична людина. Дипломатично формулюю свої думки, але є люди, яким здається по-іншому.

— *А чим, на вашу думку, взагалі зумовлена деяка імперативність нашої критики? Від чого воно пішло?*

— Я думаю, від того, що наша країна у всіх своїх вимірах, окрім, можливо, географічного, виникла з того, що якісь письменники, і в тому числі критики, її собі уявили в новітній період і доклали колосальних зусиль, щоб їхні ідеї, навіть хиґмерні і романтичні, були перетворені у політичну реальність. Я маю на увазі не сучасних письменників, політиків, я маю на увазі таких людей, як Куліш, Костомаров, як Шевченко, як Франко, як Грінченко, як багато інших. Відповідно, в цьому є момент імперативності: так має бути, так має бути. Має бути Україна, має бути самостійна, має бути роман про село, має бути вірш про народ — тобто ця імперативність, в чомусь дуже позитивна, тому що вона будовотворча, в іншому вона страшенно негативна, тому що неможливо в літературі, в мистецтві сказати, як має бути, наперед — це просто неможливо, це нонсенс.

— *Здається, в тій же книжці “Дискурс модернізму” проскочила думка, що хтозна, чи й добре, коли в одній особі поєднуються критик і літератор?*

— Звичайно, це не дуже добре.

— *Чому?*

— Взагалі на цю тему майже анекдотичні афоризми є про критиків як про нездарних письменників, котрі, не мігши

стати добрими письменниками, стали критиками. Мені здається, що письменник, який стає критиком, дивиться на світ своїми такими літературними очима, з боку своїх особистих літературних поглядів, свого особистого літературного досвіду. І в цьому є надмірний суб'єктивізм. Але, з другого боку, є інша річ. Мені здається, що, можливо, найцікавіші есе про українську літературу і взагалі про будь-яку літературу написали письменники. І я зараз не хотіла б наводити приклади з української літератури, хоча їх і багато. Мені зараз згадалися відомі письменники на Заході, нобелівські лауреати останніх років, вони прекрасні есеїсти. Їхні статті про літературу просто чудові. Мені здається, що письменник має оцей політ фантазії, якого часто бракує критикам, котрі сковані якоюсь своєю методологією.

— *Ви виростали в атмосфері поезії, ваш батько був на той час уже дуже відомим. Атмосфера поезії вас оточувала постійно. Чому ви не стали поетесою?*

— Я навіть не можу себе уявити в ролі поетеси. Я завжди була критиком. Я маю в собі бажання критикувати і аналізувати речі, тому про поезію не йдеться. Можливо, навпаки, це була моя реакція на поезію навіть, що я не стала поетесою. Але в нашому домі, я б сказала, крім атмосфери поезії, значно більшою мірою панувала атмосфера книжності, знання, я жила і продовжую жити у величезній бібліотеці, яка складена багатьма мовами світу, а крім того, така сувора дисципліна і праця. І я думаю — оте навіть більше.

— *У вас навіть не виникало сумніву, ким ви маєте стати? Ви знали, що ви будете у літературі?*

— Ви знаєте, коли б я народилась і виростала у якійсь більш вільній, я б сказала, цивілізованій країні, ніж колишній Радянський Союз, я майже певна, що я б обрала іншу професію. Але багато з тих професій просто в той час не було. Я малювала, могла б стати взагалі там дизайнером одягу, мені щось таке ввижалося, але який дизайнер одягу в Радянським Союзі? Або філософія мене дуже цікавила. Я читала філософські твори ще в школі. Але література все ж таки давала (навіть і в ті жахливі часи, в тому жахливому суспільстві) можливість для якогось більш оригінального особистого вияву.

— *А що вас потягнуло у педагогіку?*

— Мене? Моренець. Конкретно зараз — Могилянська академія, завідувач кафедри Володя Моренець, якого я дуже поважаю як критика і як людину. В моєму житті дуже часто буває, що я роблю певні речі не для великої справи, а тому, що пев-

на людина, яка мені імпонує, мене попросила зробити: піти прочитати курс лекцій, написати якусь статтю, виступити.

— Ви не шкодуєте за тим часом, який проводите за викладацькою кафедрою замість того, щоб щось написати?

— Шкодную, так і що з того? І все одно йду, бо мушу сказати, що мені подобається спілкування зі студентами.

— Що воно дає?

— Це дуже важко сформулювати. Воно дуже багато відбирає, по-перше.

— Воно не витверезує?

— Воно витверезує в тому сенсі, що я бачу, як ці молоді люди дивляться на літературу, на ті твори, котрі ми аналізуємо, дуже скептично, дуже гостро, і воно мені дає якесь правильне відчуття напрямку і ґрунту.

— Вони такі розумні? За цим скепсисом щось стоїть?

— Часом нічого, але у кращих випадках стоїть багато. Я багато зустрічала талановитих студентів, і в них це збалансовано.

— Тобто можна і в них чогось навчитися?

— Звичайно. Взагалі, вчити, навчати когось — це спосіб безконечно вчитися самому, бо перед тим, як прийти в клас, треба подумати, що ти скажеш цим людям.

— Ви вчитесь й донині?

— Я, мабуть, так. Я навіть вчуся тепер більше, ніж раніше, бо був період, коли я була просто академічним ученим, але коли я стала викладачем, мушу постійно вчитися.

— Над чим ви зараз працюєте?

— Я пишу книжку про Агатангела Кримського. Він мене захопив. Я винна дещо перед ним. Я його випустила в “Дискурсі модернізму”. Якось так склалося. Я його, можливо, не оцінила відразу, а з другого разу я його оцінила дуже серйозно, і я хочу його прочитати і показати всім, яка це була надзвичайно важлива літературна постать.

Розмову вела Теодозія Зарівна.

(Березіль. — 2001. — № 3/4. Датується 11. 03. 1998 р.)

“Я Б СКАЗАЛА, ЩО З ВІКОМ РАДИКАЛІЗУЮСЯ”

— **С**оломіє, пригадую одне твоє фото, де ти напівлежши на диванчику, взута, до речі...

— Так, це фото з львівської газети “Експрес”... Диванчик — майже білий...

— ..А ти взута на тому диванчику — це суперчить нашим традиціям (обоє сміємося. — Л. Т.). І в той же час — ти обіперлася на книжки. В усій цій “картинці” я схильна побачити певний символ... може, навіть феміністичний (знову сміємося. — Л. Т.). Так і задумувалося?

— Нічого такого спеціального не було. Прийшов фотограф — Віктор Марущенко — цілих три години мене фотографував. Коли вже добре мене вимучив — усі ці різні позиції і пози, коли це, зрештою, набридло — я просто лягла на той диван. І тоді він каже: “Це те, що треба”. Я була певна — саме це фото виберуть в “Експресі”. Так воно й сталося. І, сказати б, *message* усього цього — приблизно такий: ось є людина, котра робить щось не так, як прийнято. Тобто тут закодована дуже проста, навіть примітивна думка. Але вийшло все це начебто само собою.

— У тому фото присутня певна провокативність: наприклад, його можна прочитати й так: ось я, зовсім домашня...

— Ну, не така вже й домашня: я там у найкращих своїх черевиках, у яких звичайно дома не ходжу. І ще в піджаку — як правило, я в ньому не валяюся. Зрештою, і на диванчику тому — не те що лежати — сидіти не можна. Бо він стоїть біля мого письмового столу, і я на нього звалою книжки, які не вміщаються на столі і під столом.

— Соломіє, я ж хотіла поговорити про “Кохання леді Чатерлей”. Чи погоджуєшся ти з думкою Кейт Мілет, що це роман фактично антифеміністичний?

— Так, якоюсь мірою це місогіністський роман — я погоджуюся з Кейт Мілет. Інша річ, що в літературі існує дуже багато чудових, високоякісних творів, справді добре написаних,

але заснованих на ідеях, з якими я глибоко не погоджуюся. І перший приклад — це, скажімо, “Війна і мир”. Просто огидне моралізаторство, але, зрештою, роман таки непоганий.

— *Лоуренс у романі, що про нього говоримо, на початку якийсь дуже невиразний...*

— Бачиш, твір написано в манері лаконізму. Звідси — специфічні труднощі з перекладом. Прозорість його фрази, цілком відмінну від стилістичної манери Фолкнера чи Пруста, дуже важко передати. Але мені особисто цей стиль дуже близький. Тобто в цьому романі, й загалом у постаті Лоуренса, мені багато що близьке й зрозуміле, але багато чого абсолютно не імponує. Наприклад, як у нього змальована жінка. Але щодо мови — мені було дуже цікаво працювати. Я б сказала, це мало певне політичне значення — відтворити мову Лоуренса українською.

— *І як ти шукала адекватні звороти й тональність?*

— Я вважаю себе філологом, знаю багато різних слів рідної мови. Також радилася з багатьма людьми, зокрема з перекладачами, які в нас переважно чоловіки. Ось їх прямо й запитувала, як віддати той чи інший вираз. Деякі з них червоніли... Старший, поважний чоловік, що переклав не менше двадцяти романів, розгублювався — йому важко було вимовити те чи інше слово по-українськи. Бо в нас склалася така перекладацька традиція — уникати всіляких “непристойностей” у Гемінгвея чи в інших американських письменників. Але не сказала б, що я вже так багато радилася. В мене було чимало записів, та й працювала інтуїція, чуття...

— *Коли Дмитро Васильович довідався, що ти перекладаєш цей роман, то як зреагував?*

-- Я вже достеменно забула, як це було, але ж, певне, схвально відгукнувся. Він же — ліберальна людина. У своїй мові дотримується нормативної лексики і є певним класицистом. Але він від мене не відрікся, не позбавив мене свого прізвища, не вигнав з дому...

— *А як поставився твій батько до критики твого “Дискурсу...”?*

— Оскільки все це була поверхова критика, то й не було фактично на що реагувати. Хіба можна сприймати всерйоз поверхові, вульгарні речі? Якщо ми з ним сперечаємося, то — не на теми рецепції, а про речі концептуального характеру, такі, що, як правило, не є предметом “газетного” аналізу.

— *Яка загалом роль батька у твоєму житті?*

— Не хотіла б займатися самопсихоаналізом, але стосунки батька й дочки — це справді “фройдівська” тематика. Відомо: конструкція “батько — дочка” за принципом інтертекстуальності накладається, проектується на все. Стверджую це як людина, що викладає фройдівську теорію. Я все це знаю і не можу позбутися своїх знань ні вдень, ні вночі. Єдине — не хотіла б себе аналізувати і розкриватися. В тих інтерв'ю, яких дала чимало останнім часом, я все-таки залишаюся людиною закритою. Те, що в мені глибоко заховано в особистому житті, — це моє. Коли це когось цікавить — хай “розшифрує” за текстами, за тим, що залишиться... А в житті я багато чого не афішую. І дозволяю собі якісь маленькі містифікації.

— *Твої стосунки з Даною? Яких основних принципів дотримуюєшся? Пам'ятаєш ті слова, що “заміжжя — це зло”?*

— Головне, щоб наші діти могли відстоювати свою гідність. І свою ідентичність.

— *Чи ти вже бачиш у Дані наслідки, плоди свого виховання? Чи є вона в чомусь іншою, ніж більшість її ровесниць?*

— Я сподіваюся, що вона — інша. Щодо самостійності мислення, наприклад. Інакше всі мої спроби виховати в ній гідність, відповідальність нічого не варті. Але треба визнати — в Дани від природи відповідальний характер. Наприклад, удома вона перша встає вранці, обов'язково повинна вийти на заняття вчасно, ні на хвилинку пізніше.

— *А тебе дратує, коли людина, яка поруч із тобою, байдикує — особливо, якщо ти напружено, зосереджено працюєш?*

— Ти вгадала. Страшенно дратує.

— *Повернімося до фемінізму. До якого “розряду” феміністок себе відносиш?*

— До ліберальних феміністок. Але я б сказала, що з віком радикалізуюся. Наприклад, це стосується національних наших проблем, певних політичних принципів. Я багато в чому стаю нестерпна і безкомпромісна. Бо інакше мені не спиться і не живеться добре. Пом'якшення — тільки в способі, манері говоріння. Але внутрішньо я не стаю м'якша — навпаки. Напевне, жорсткою стаю, я б сказала. І саме щодо тих питань, над якими багато хто сміється: в першу чергу — це певні політичні, громадянські принципи, відповідальність держави за певні речі.

— *Соломіє, а що б ти сказала на моє самостереження: в першу чергу відчуваю себе людиною, а вже потім — жінкою?*

— Ти цілком правильно відчуваєш, це якраз те, про що, по суті, я сьогодні говорила у виступі¹. Статі — у широкому розумінні — немає. Є фігура дискурсу. Ти в своєму самовідчутті перебуваєш в авангарді. З іншого боку, після того, як ти скажеш, що є людиною, потім усе-таки згадаєш, що маєш певну стать, національність. Крім того, маєш певну політичну ідентичність, політичні принципи тощо. Далі — що ти як особистість маєш певні естетичні смаки, — і все це разом складеться у твій певний образ. З конкретними ідентичностями.

Розмову вела Людмила ТАРАН.
1 червня 1999 р. Друкується вперше.

¹ Виступ С. Павличко на конференції “Фемінізм як культурний феномен”, організованій Центром гендерних та феміністичних студій (1 червня 1999 р.).

“МОМЕНТ ВІДКРИВАННЯ ТАКИЙ СОЛОДКИЙ...”

— **О**скільки я розмовляю з Соломією Павличко, то го-
дилося б поставити традиційне у таких випадках запи-
тання: допомагає чи, навпаки, ускладнює вам життя ім'я й
авторитет вашого батька? Але таке запитання, як на ме-
не, малоперспективне — хоч би тому, що тут якось немину-
че вгадується й відповідь. Тому б я радше сформулювала цю
“родинну залежність” таким чином: чи вважаєте ви себе
своєрідним продовженням батька?

— Це дуже складна річ, тому що авторитет батька допома-
гає й водночас ускладнює життя. Сказати, що не допомагає,
було б патологічною невдячністю, тому що більшість із того,
що я знаю і вмію, з'явилося з родини — з виховання, яке я
дістала в дитинстві. Мій батько був до мене дуже вимогливим,
він завжди казав, що для мене в школі може бути тільки одна
оцінка — “5”, а все інше — все одно, що “2”. Це було дуже
жорстко. І коли чотири рази на рік я несла додому табель, зо-
крема в молодших класах, то тремтіла, наче листочок. І в
усьому іншому батько вимагав самодостатності, впевненості в
собі. Я мусила ставити собі тільки високі вимоги. І вибір моєї
початкової професії — романо-германські мови — це батько-
ва ідея (мене більше приваблювало сходознавство). А звідси
все й пішло, адже все, що я знаю, це завдяки тому, що я могла
читати не тільки українською мовою. Я й тепер читаю десь
двадцять відсотків українською і вісімдесят — англійською та
іншими мовами.

Є інший аспект проблеми. Традиційно український літера-
турний рух завжди вимагає продовження, розвитку традиції,
не терпить конфлікту. В цьому сенсі я не вписуюся в стерео-
тип. Я не люблю трибун, патетику, промови, літературні вечо-
ри і т. ін. Мені здається, що бути стовідсотковим “продовжен-
ням” батька чи батьків (попередніх поколінь українських
літераторів) — це аномалія. Цілковите заперечення всього

попереднього і всіх попередників — так само аномалія. Так що у стосунках з батьком я не відчуваю конфлікту поколінь — хоч, безперечно, дещо з того є. Але не так, щоб поставило нас по різні боки барикад. Водночас я не відчуваю й залежності. Залежність — це не те, чого він сам хотів би, — слабаків батько не поважає. Я знаю його дуже добре і знаю, що він поважає тільки рівноправного опонента чи партнера, навіть такого, який з ним не погоджується.

— Чи маєте ви відчуття приналежності до свого покоління — якщо розуміти його як вияв колективної свідомості, притаманної певній віковій частині суспільної структури? І якщо так, то в чому полягає це відчуття? Комфортно чи ні ви в ньому почуваетесь?

— Я відчуваю приналежність до певного покоління, але покоління — це річ дуже умовна, тому що в кожному поколінні відтворюються проблеми попередніх поколінь. Як правило, покоління “починається” більш-менш гармонійно, а потім всередині нього виникають дуже серйозні поділи і проблеми. Так було завжди, і в цьому поколінні, яке я вважаю більш-менш своїм, вони так само є. Я можу назвати людей, з якими асоціюю своє покоління і які дають мені комфортне відчуття. Це такі мої сучасники, як Оксана Забужко, Юрій Андрухович, Василь Герасим'юк, Ігор Римарук. Є трішечки старші люди, як, скажімо, Богдан Жолдак, — він майже на десять років старший. Так само Володимир Діброва, львів'янин Юрій Винничук, творчість якого мені дуже подобається. У літературознавстві це Тамара Гундорова, Віра Агеева, Марія Зубрицька зі Львова. Та якщо уважно подивитись на цих людей, бачимо, що всі вони не ті, що цнотливо зберігають і трепетно несуть “традицію”, а швидше мають руйнівні творчі інстинкти, схильність до іронії, навіть епатажу. З цією категорією представників свого покоління, яку я нескромно вважаю найкращою в ньому, я й відчуваю гармонію. Це не означає, що в цій групі я відчуваюсь рівноправним членом — літературознавець не може поставити себе поруч із прозаїком чи з поетом за відведеною йому в культурі роллю. Але те, що роблять ці люди, дає мені відчуття комфорту. Навіть якщо окремі деталі можуть не подобатись — але це вже якісь особисті речі.

— Здається, ви, Соломіє, не людина майданів, так само і не людина літературних тусівок. Тоді хто — кабінетний учений, хранителька домашнього вогнища? І наскільки ваш

творчий доробок віддзеркалює спосіб життя, як, скажімо, поезія одних віддзеркалює поетичне побутування й розкошування в просторі власної домівки чи творчість інших — уса-мітнення у вежі зі слонової кості?

— Я не людина майданів, але не проти на майдани піти, коли це потрібно. І на тусівку теж. Мітинги кінця 80-х — початку 90-х років я пам'ятаю як найщасливіший час свого життя. І з багатьма з-поміж тих людей, яких я щойно назвала, ми стояли під парламентом чи ще де-небудь на київських майданах і переживали відчуття, яке мало з чим взагалі можна порівняти. І тусівки я теж люблю. Особливо коли сходяться люди артистичні: художники, музиканти. Але, звичайно, найбільше часу проводжу в кабінеті, бібліотеці. Між іншим, я ходжу регулярно до бібліотеки, і це специфічне відчуття, враховуючи теперішній економічний стан, коли зали напівопалені, коли взимку сидиш при 10—12 градусах і трясешся від холоду, як, наприклад, у рукописному відділі ЦНБ ім. Вернадського, який я регулярно відвідую: пальці мерзнуть, і до кісток пробирає. Так що я б сказала, що в фізичному плані це не дуже прийнятний досвід, але він компенсується тими рукописами, які я читаю.

У вежі я не живу. Більше того, скажу, що за своєю натурою я в ці вежі не вірю, не вірю людям, які ніби там живуть, і не відчуваю до них довіри — це не мій тип. Я — людина життя, мені подобається знайомитися з людьми, знати різних людей — зрештою, я викладаю в університеті, займаюсь видавництвом “Основи” — яка вже це вежа. Бо у “вежі” мені нецікаво. Цікаве, різноманітне життя довкола нас.

Щодо домашнього вогнища... Усі ми живемо в рамках суспільного життя, а родина — це спосіб суспільного життя. Наскільки добре виконую я цю роль — життя покаже: моя дочка виросте, й тоді буде видно, чи я була добрим вихователем.

— *Очевидно, ви її виховуєте в тих же рамках, що й вас виховував батько...*

— Ну, в рамках досить жорстких, тому що вона завантажена в школі, має додаткові уроки, вивчає англійську й французьку. Займається музикою — це те, чого в мене не “вклали”. Так-от, я не вмю, а вона грає добре. Але це велика праця.

— *А фемінізм цікавить вас швидше як явище? Як “ключ” до прочитання літературних творів? Соломіє, якою мірою ви є феміністкою у житті?*

— Фемінізм мене цікавить як наукове та інтелектуальне явище. Твори західних феміністок зі світовим ім'ям Юлії Кристевої, Гелен Сіксу, Лус Ірігарей та інших з філософії, мовознавства, літературознавства дають уявлення про те, що таке сьогodнішній фемінізм. Це не легка лектура, щось примітивне й однозначне, як собі дехто тут уявляє. Але, на жаль, твори цих авторів не перекладені. Наскільки мені відомо, тільки одна річ Юлії Кристевої, “Stabat Mater”, вийшла українською мовою в книжці “Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.”, яку упорядкувала й видала Марія Зубрицька у Львові. Ми читаємо й аналізуємо феміністичні культурологічні тексти зі студентами. Це дає їм можливість стати на зовсім інші наукові засади.

Мене цікавить фемінізм і як ключ до прочитання літературних явищ. Постановка проблеми не нова, феміністичні підходи вже стали ключем до інтерпретування англійських, німецьких, французьких літературних явищ. Після “Другої статі” Сімони де Бовуар такі речі апробуються уже сорок років, і я просто застосовую деякі з тих метод до української літератури. Але, крім того, я не роблю це механістично, не приходжу до якогось автора і не кажу: так, ось зараз я робитиму феміністичний аналіз. Аналіз диктується текстом, сьогodні він тим більше може бути лише багатогранним, коли фемінізм поєднується з психоаналізом, деконструкцією тощо.

Наскільки я феміністка в житті? Думаю, повною мірою. Якщо йдеться про боротьбу за те, щоб бути повністю рівною і рівноправною, то мене це не стосується, бо в мене особисто цих проблем немає. Але своїх студентів, зокрема студенток, постійно наштовхую на роздуми про свою долю, своє місце в цьому житті, зокрема, і в сенсі чисто науковому. Я вже розказувала, як я була вихована. Це фемінізмом не називалось, але це було справжнє феміністичне виховання, коли батьки тобі кажуть: ти повністю повинна розраховувати на власні сили — ніякі заміжжя, ніякі чоловіки, ніякі сторонні люди — тільки ти сама можеш зробити себе щасливою. І я так і намагаюсь жити, й сподіваюся, що моя дочка буде жити так само.

— *Жінка й політика... З одного боку — дуже тонка душевна й духовна структура, з іншого — жорстока реальність, прагматизм, ба навіть цинізм. Чим би ви врівноважили на терезах сьогodення ці дві субстанції?*

— Це цікава тема, я якраз закінчила статтю для одного англійського видання, яке буде виходити у видавництві Кембриджського університету, про жінок у політиці в Центральній і Східній Європі — буде там і розділ про Україну. Я мала можливість подумати над цією темою і переконалася, що “тонка душевна й духовна структура” до політики і до жінок у політиці в принципі не має стосунку. Тільки ті жінки в політиці реалізуються успішно, які абсолютно не відповідають українському стереотипові берегині, жінки-матері у вишиваній сорочці, котра співає колискових пісень à la Ніна Матвієнко — вона, до речі, програла на виборах до Верховної Ради в окрузі, але за списком Руху пройшла й відмовилася, ви знаєте. Тобто при всій достойності цього образу — якого не заперечую — сучасна політика продемонструвала його неприйнятність.

У політиці досягає успіху сильна, агресивна жінка, яка критично, жорстко дивиться на світ. Це такі абсолютно різні люди, як Наталя Вітренко — з одного боку, Слава Стецько — з іншого, крім того, Юлія Тимошенко — третій, так би мовити, кут антиподів. Що їх з'єднує? Рішучість іти ва-банк, тверезий погляд, неймовірний критицизм по відношенню до владних структур, відсутність традиційної м'якості. У випадку Наталі Вітренко бачимо шокуючу агресію. Наше суспільство на сході України й на заході, вибираючи парламент, вибирало саме таких жінок. Тобто це свідчить про багато цікавих процесів, пов'язаних зі зміною стереотипів у суспільстві. Знову ж таки, старомодна й консервативна інтелігенція може приспівувати собі, що нам потрібна традиційна мати-берегиня, але вона не має ніяких шансів у парламенті.

Друга тенденція полягає в тому, що, хоч жінок у політиці мало, все ж таки кількість їхня збільшується, і це добра риса. Соціологічні опитування останніх місяців та й вибори продемонстрували, що суспільство готове сприйняти жінок у політиці. Проблема в тому, що жінки чомусь у масі своїй не схильні мати серйозні політичні, практичні амбіції. Вони розумні, інтелігентні, мають освіту, не п'ють, не волочаться, не роблять багато з тих речей, що роблять чоловіки й що відбирає море їхнього часу й енергії. Їм є що сказати, вони добрі економісти, але вони не мають амбіцій вийти на широку політичну арену. Та я переконана, що в майбутньому їх буде все більше й більше.

— Часом, щоб побачити й оцінити своє, варто вирушити в далекі мандри. Ви ж “помандрували” спершу в англійську та американську літератури, та й у часи, досить віддалені, щоб прийти, зрештою, до “Дискурсу модернізму в українській літературі”. Отже, Соломіє, ви вільно почуваетесь в кількох культурах — українській та англомовних. Це, ясна річ, дає не тільки поживу для порівняння, але й іншу перспективу бачення рідної культури, вміння дешифрувати те, що закладено в літературі, мистецтві через якісь універсальні явища. Як дослідник такого широкого діапазону, яке місце відводите ви українській літературі серед літератур світу?

— Я справді прийшла до українського письменства після, мабуть, десяти років вивчення англійської й американської літератур. Шкодую лише, що в мене зараз не залишається можливості хоч би трохи писати про їхні набутки. У тих літературах є величезна кількість феноменальних письменників, наприклад, ірландський поет Шеймус Гіні, який кілька років тому став нобелівським лауреатом, драматург, поет та есеїст Дерек Волкот з Тринідаду, який років п'ять тому теж став нобеліантом. Але мене так поглинула українська тематика, що не вистачає часу хоча б статтю написати про творчість цих чи інших зарубіжних авторів.

Українська література мене заворожує просто магнетично: має стільки парадоксів і невирішених проблем і дає таку можливість щось нове відкрити... У наших бібліотеках у рукописних відділах лежать справжні скарби, і момент відкривання їх такий солодкий і привабливий... Та все ж я знову хотіла б повернутись — хоч би трохи — до англійської й американської літератур: у них є багато речей, надзвичайно цікавих для мене і — я впевнена — для інших також.

Яке місце я відводжу українській літературі серед літератур світу? На жаль, невелике. Вона мало відома навіть у слов'янських країнах, ще менше в германських, романських. Хоча зараз відбувається багато змін, роблять переклади, виходять книжки — в Америці, Канаді, Англії, є багато людей в університетах, які займаються різними питаннями українознавства — політикою, економікою. Все це підштовхує й до зацікавлення літературою. Тобто цей процес розвивається, і в перспективі кращі українські твори стануть відомими. Не можна сподіватися, що вони стануть аж такими впливовими, як твори, скажімо, Толстого, або Марселя Пруста, чи Томаса Мана.

Це дуже значні фігури, у нас таких немає. Поки що. Історія не закінчилась, людство розвивається, і в нас усе ще попереду. Наша література все ж таки є ще дуже молодою, і мусимо визнати, що таких творів, які спричинили б вплив на німецьку, французьку, англійську, російську літератури, ми ще не маємо. Хоча, я абсолютно впевнена, вони з'являться.

Цілком можливо, що саме наші сучасники зроблять цей прорив. Англійською мовою перекладати починають саме їх — Юрія Андруховича, Оксану Забужко, саме на їхні твори пишуть рецензії. От і в Володимира Діброва вийшла книжка англійською мовою. Всі ці автори говорять художньою мовою, яка зрозуміла тому світові. Отже, оптимізм я поєдную з реалістичною і, можливо, не дуже приємною для публіки оцінкою.

Терміни “всесвітньовідомий”, “геніальний”, які у нас вживаються мало не біля кожного прізвища, — такого ніде в світі немає. За такими патетичними визначеннями стоїть комплекс вини й неповноцінності. Але я впевнена, замість цих епітетів, нарешті, з'являться книжки наших авторів за кордоном.

— *А як би ви охарактеризували нинішню літературну ситуацію в посттоталітарній Україні? Чи виникають у вас при цьому аналогії з іншими літературами?*

— Звичайно, те, що ми відірвалися від Радянського Союзу, метрополії, — це здійснення мрії й щастя для всіх нас. А з іншого боку, для людей мистецтва це щастя водночас стало і якимось величезним шоком, що відбив у них творчу потенцію. Мені здається, для багатьох цей перехід став великою кризою. Молодші, які менше часу прожили за імперії, зазнали в тоталітарному суспільстві менше психологічних травм, вдаліше шукають власних шляхів і своєї мови. Дехто знаходить, дехто ні, дехто впадає в якісь дикі блюзнірські експерименти, дехто говорить тихим філософським голосом.

Інша деталь: я не вважаю, що Україна є цілком посттоталітарною. Зберігся тоталітаризм певних культурних і літературних моделей, коли, скажімо, молодим письменникам чи шкільним учителям, чи взагалі всьому світові з високих трибун визначаються ідейні рамки і канони української культури. Зокрема, канонічний ряд класиків, який починається Котляревським, Шевченком і Франком, закінчується Олесем Гончаром. Я вважаю цинічним навіть ставити цю постать у ряд ка-

нону класиків. Заклики колишніх секретарів парткомів поширювати й розвивати традиції Гончара або ставитись до літератури не як до гри, а як до серйозної “справи”, справляють гнітюче враження. Інша річ, що ці директиви не мають ніякої сили. І це чудово.

Головна риса нинішньої літературної ситуації прекрасна: є різні можливості висловлювати власну думку й не боятись, що тебе закидають камінням чи засадять до каземату. Ми живемо в час свободи, конфлікту ідей і принципів. Мені така ситуація здається надзвичайно плідною попри окремі неприємні моменти для окремих учасників цього конфлікту й нерозуміння.

Аналогії ж виникають із російською, польською, іншими літературами Центральної та Східної Європи — цей процес відбувається в різних місцях, але, звичайно, всюди є своя специфіка.

— Прогнози, зрозуміло, річ невдячна. І все ж на межі тисячоліть важко утриматись (хіба буде ще коли така нагода!) від спокуси спровокувати свого співрозмовника зазірнути за цю межу й спитати, скажімо, яка проблема стане чільною в XXI столітті й, відповідно, як те відіб'ється на розвиткові літератури, зокрема й української?

— Я не знаю, яка проблема стане чільною в XXI столітті. Думаю, що література розвиватиметься в тому самому напрямку. На Заході було багато різних пророцтв, мовляв, час книги минає, взагалі книги відходять у минуле, все переходить на СД-роми, на інтернет. Але я маю відчуття, що залишаться й романи, і вірші, й книги загалом — у тому вигляді, якими ми їх знаємо. Такий мій єдиний прогноз. Може, тут говорить моя старомодність. І раніше багато говорилось про те, що помер роман, зникли традиційні жанри. Мені здається, що це зовсім не так, що й далі будуть розвиватись традиційні жанри, традиційний наратив. Для української літератури, коли всі нині пишуть “прозу”, добре оповідання — це велика рідкість.

Я думаю (мені хотілося б так думати), що майбутнє принесе культурний і літературний розквіт, з'явиться багато нових імен і літературних творів. Але прогнози — річ і справді невдячна. Можуть бути великі катаклізми й катастрофи в майбутньому...

— Звичайно, це нам загрожує, очевидно, не скоро, і все ж, мабуть, це не така вже й абстрактна фантастика. Вірту-

альна, “уявна” реальність, створювана електронними комунікаціями, розширюючи творчі можливості людини, виступає водночас і руйнівником традиційних цінностей, як-от родових зв’язків. Тобто мусимо враховувати досвід Заходу, який постав перед проблемою пошуку своєї ідентичності, повернення до своїх коренів. Ми, до того ж, перебуваємо в іншій, посттоталітарній ситуації національного відродження — скористаймося цим досить умовним “кліше”. Як ви, Соломіє, гадаєте, якими втратами може обернутись для нас технічний прогрес у цій ситуації?

— З одного боку, мені імponує технічний прогрес, а з іншого — я, мабуть, таки консервативна людина. Наприклад, я не дозволяю своїй дочці надто захоплюватись комп’ютером, хоч вона дуже це любить, розуміється на всіх комп’ютерних системах, хоч цього ніде не навчалась. Та я б не хотіла, щоб вона якимось чином користувалася в свої одинадцять років віртуальною реальністю. Мені здається, що це вбиває почуття, руйнує психіку. Технічний прогрес несе з собою багато речей, які для мене неприйнятні. Думаю, що всі новації мають бути поєднані зі “старомодними” цінностями, як-от справжня природа, дерева, які ростуть із землі, а не з’являються з екрана, чи справжня жива істота, а не електронна іграшка — ті ж динозаврики чи курчатка, яких доглядають наші діти. Така комп’ютерна програма викликає в мене неприязнь, бо любов до неї заступає якісь нормальні, природні почуття. Мені здається, що комп’ютерну програму не треба любити — до неї треба ставитись раціонально, користуватись нею, а не прив’язуватись емоційно до цих штучних речей.

Якщо продовженням прогресу стане втрата мови, то це буде жахливим ударом, оскільки без мови немає національної ідентичності, без ідентичності не буде взагалі української цивілізації, не буде держави, економічного прогресу — нічого не буде. Це один бік. Якщо говорити про певні традиційні цінності, скажімо, села, традиційної родини, то втрата їх стане лише здобутком. Я вважаю, що в нашій культурі є дуже багато таких традиційних цінностей, втрата яких — просто благо, — і це мене обнадіює. Бо якщо вважати традиційною цінністю те, що в селі майже кожен чоловік б’є жінку, й вона, бідолашна, не знає куди подітись, а в неділю вони удвох ідуть до церкви, гарно вбрані, то мені такі цінності просто огидні. Це окрема велика тема, та мені здається, що розвиток ци-

вілізації й полягає в тому, що одні цінності втрачаються, а інші набуваються.

— *Це ще й, як на мене, проблема якогось лицемірства й цинізму...*

— Безперечно. Усяка патріархальна культура має в собі цинізм і лицемірство. У ній завжди є поверхова краса, а в глибині можуть ховатись наруга і знуцання сильного над слабшим. Так що в мене дуже амбівалентне ставлення до традиції. Я взагалі не люблю поверхових речей, поверхова народна культура, поверхова національна культура — солодкава, патетична — мені чужі. І я не хочу, щоб сучасний образ України був з нею пов'язаний. У моєму розумінні, Україна має шанс вижити як культурна європейська нація, тільки якщо модернізується. Це не значить, що перестануть існувати народні хори, але самі культурні цінності мають стати ліберальнішими. І важливо, щоб речі були названі своїми іменами — і тут якраз фемінізм є дуже непоганим інструментом...

— *Однак щодо цього терміна існує якесь вперте упередження. Більше того, він викликає спротив масової свідомості. Воно й не дивно, адже це поняття просто звульгаризоване...*

— Безперечно, бо йдеться про владу — суспільну, економічну, родинну. А де є влада — за неї точиться боротьба. Й одна частина, скажімо, чоловіча, а іноді навіть жіноча, яка зацікавлена в збереженні статус-кво, не може прийняти людей, які хочуть зруйнувати цю модель влади й запропонувати іншу модель владних стосунків, тому що партнерство — це теж владні стосунки. На цій основі виникає ненависть тих, хто при владі й не хоче нею ділитись. Деякі письменники-класики, які заявляють про свою ненависть до фемінізму, чудово знають, що феміністичний аналіз може зруйнувати їхній інтелектуальний авторитет детальним вивченням їхньої творчості.

— *Тобто, роблячи спробу прогнозувати, ми знову вийшли на проблему фемінізму, зокрема і в літературознавстві. Оскільки якраз наступне століття, очевидно, й буде позначене цією руйнацією патріархальних лжецінностей і водночас появою якісно нового українського суспільства, то, мабуть, фемінізм і визначатиме якісь провідні теми української літератури XXI сторіччя...*

— Так воно, на жаль, і буде. Кажу “на жаль”, тому що в більшості країн світу це вже відбулось. Цивілізований і ліберальний Захід це все уже пережив, осмислив і живе за принципами партнерства й рівноправності статей. А хто не живе — той стає предметом загального осуду. Скажімо, в американському, канадському, англійському світі в університетському середовищі за сумнівний комплімент студентці викладач може і роботу втратити. Це стало загальною нормою. А ми ще живемо в епоху “цілуйручок” і компліментів, які є абсолютно фальшивими. Компліменти, тости “за дам”, квіти на 8 Березня — всі ці атрибути нашої загальної культури утверджують нерівність, другорядність жінки. Майже кожна жінка це відчуває, але далеко не кожна може сформулювати, тим більше щось зробити, бо наражається на небезпеку.

Наші жіночі організації існують на старомодних, традиційних патріархальних засадах. Там рідко зустрінеш людину, якій менше сорока років. Хоча з’являються й наукові гендерні центри, скажімо, в Харкові, Києві, Львові, де працюють молоді науковці, що вносять необхідну динаміку. Звичайно, динаміка не є питанням віку, це питання цінностей. Але присутність будь у чому молодих студентських облич завжди дає якусь надію. Принаймні для мене це безпомилковий лакмус. Студенти дуже чутливі, вони підуть не туди, де застій і болото, а лише туди, де відбувається щось інтелектуально й духовно цікаве.

Я відчуваю солідарність із жінками, вірю у взаємну підтримку. Інша річ, що є жінки, котрі просто вважають, що досить бути шиєю, на якій сидить чоловік: “я повертаю шийку, і він робить те, що я хочу”. Це така самоомана, солодка самоомана, така небезпечна філософія... Ми всі знаємо, скільки буває житейських трагедій, які життєві крахи трапляються в жінок, котрі не мають власної ідентичності, а вважають, що досить бути чиєюсь “шийкою”. Великою мірою це все суспільні проблеми, бо немає окремих жіночих проблем, а лише суспільні, як немає жіночих проблем, а є жіночі й чоловічі.

Фемінізм — це суспільна філософія, вона є частиною загальної ліберальної філософії, ліберальної традиції. Де в нас ця ліберальна традиція, ліберальна філософія? Хто пам’ятає англійських філософів XVIII чи початку XIX століття, які обґрунтували ідеї поваги до приватної власності, до особи, до жінки, до дитини? Ніхто не пам’ятає. Ліберальних цінностей, включно з феміністичними, у нашому світі практично немає.

— Соломіє, якщо ми вже ризикнули прогнозувати, то даймо волю й фантазії... Ні-ні, я не буду запитувати вас, яку книжку ви взяли б із собою у космічній політ або чії вірші читали б морським хвилям на безлюдному острові, якби раптом ваш тихоокеанський лайнер зазнав катастрофи. Ліпше без екстремальних ситуацій... Витворімо собі в уяві щасливе майбуття — те, що манить людей попри всі розчарування в будь-яких ідеологіях та доктринах. Так ось... Україна — мовби ота благополучна Швеція: високий життєвий рівень, соціальні гарантії, підтримка культури державою... І що? Яким шляхом піде наша література? Ми вже до певної міри з'ясували, що вона розвиватиметься під знаком фемінізму. А якою стане, скажімо, постать письменника?

— Постать письменника? Ну, це не буде батько нації, однозначно.

— Тим більше фальшивий...

— Так, який живе подвійними стандартами. Я абсолютно впевнена, що будуть дуже популярні письменники, модні письменники. З'явиться така річ, як мода на письменників, вона вже зараз з'являється. Сьогодні читають Андруховича, наступного року читають Забужко, потім Іздрика, потім усі читають Діброву... Мода — дуже гарна річ, мені вона здається здоровим явищем. У боротьбі за визнання авторів ставатиме більше. Кожен рік відкриватиме нові імена. Це все уже тепер відбувається.

А постать чи постаті письменників? Від професора до людини вулиці. Головне, як ви сказали, не буде, не повинно бути фальшивого кумира. Мій викладацький досвід показує, що молоді не хочуть фальшивих кумирів. Вони настільки добре бачать літературний текст, класику, настільки сміливо про неї говорять, що мій аналіз — вершина дипломатії у порівнянні з тим, що роблять мої студенти, яким невідомий момент сумніву. Вони просто читають, бачать, відчувають, висловлюють свої судження на лекціях або пишуть у своїх письмових роботах.

— Вони ж не обтяжені нашим багаторічним негативним досвідом...

— І вони, між іншим, будуть ближчим часом визначати суспільні культурні смаки. До якоїсь міри вони вже їх визначають...

— А чим взагалі є для вас література — чи тільки об'єктом дослідження?

— Звичайно, в першу чергу об'єктом дослідження. Та я її люблю, вона мене приваблює як предмет моєї насолоди. Я читаю літературу для задоволення. Так що, крім наукового, тут ще є момент естетичного споживання. Я вважаю, що література існує для насолоди серця й розуму — так, як музика, живопис, багато інших видів мистецтва. І, крім того, якісь моральні речі так само мають бути присутні. Хоча література може бути й аморальною — й при тому цілком доброю.

— А який вид мистецтва найбільше суголосний вашій душі? Музика? Живопис? Театр?

— Все ж таки словесне мистецтво. Мені здається, що я його найбільше відчуваю. На мій смак, воно найбагатше. Хоча хтось би міг заперечити, що музика найбагатша. Музика мені теж подобається. Але у словесному тексті є дуже багато варіантів, тлумачень, і кожна епоха тлумачить його по-своєму, немає кінцевості в тлумаченні. Це дуже приваблива риса. До того ж я, можна сказати, “паразитую” на словесному мистецтві. Багато хто вважає, що критики й літературознавці взагалі просто зайві, але ж письменники не можуть без них існувати... Специфіка професії літературознавця, критика полягає в тому, що він завжди на другому плані, наче музикант, що виконав річ, поклонився, але всі аплодують не йому, а Бетховену...

— Мені це дуже знайоме... А тому насамкінець торкнуся, може, найпотаємнішого. Не буду запитувати ні про мрії, ні про наукові плани й творчі задуми — аби ненароком не зурочити. Ліпше я спитаю так: зізнайтеся, Соломіє, літературознавчі праці, окрім перекладів, звісно, — ваш єдиний жанр? Чи не пишете ви потай поезію чи прозу? Повірте, це не замах на вашу таємницю, а спроба осягнути творчу індивідуальність зусібч.

— Поезію — ні, ніколи й рядочка не написала. Пригадую, коли була студенткою, мій викладач української мови Олесь Іванович Білодід примушував нас, студентів, у рамках своїх лекцій перекладати для тренування українською мовою російську поезію. Ми перекладали вірші Блока, і я мало не підняла тоді загальне повстання, тому що сприйняла те, що мене примушують написати вірш, як наругу над своєю людською особистістю. Але завдання довелося виконати, бо викладач

пригрозив двійкою. Ніколи я не мала навіть думки писати поезію. Щодо прози — в принципі теж... У мене іноді складаються в голові якісь сюжети, але я їх ніколи не записую. Мій ще один жанр — це швидше щось на зразок мемуарів, своєрідні спостереження — чисто документальні речі з життя. І я, так би мовити, пописую, може, для якогось далекого майбутнього. Але, звичайно, моє найголовніше — це стаття, переклад...

— *Тож бажано вам, Соломіє, солодких моментів відкриття й нових, не ходжених ще творчих стежок, не менш солодких і притягальних...*

Розмову вела Людмила ТАРНАШИНСЬКА.

(Тарнашинська Л. Закон піраміди. —

К.: Пульсари, 2001. Вперше — у скороченому вигляді: День. — 1999. — 13 червня.)

“ФЕМІНІЗМ — ЦЕ ПОГЛЯД, ПОКЛИКАНИЙ РОЗВІНЧУВАТИ ІДОЛІВ”

Я багато працюю, щоб публіка мала чим зайнятися.

Частина читачів — чоловіки і жінки, молоді та похилого віку — сприйняли книжку “Дискурс модернізму” нормально. Мені написав один сільський вчитель-пенсіонер, якому за сімдесят. Він дав позитивну характеристику моєї книги якраз у тих самих обурливих моментах. Це було дуже приємно. Хоча більша частина публіки була шокована і обурена. Але я ні з ким не намагалася дискутувати, прагнула уникати всяких суперечок. Дебати мені взагалі нецікаві. Цікаво щось написати. Але цей галас мене переконав у тому, що я на вірному шляху. Літературознавство мусить бути провокативним, тому що коли це не так, то воно нікому не потрібне.

Фемінізм — це погляд, покликаний розвінчувати ідолів, хоча буває, що він творить нових.

Я думаю, що феміністичний аналіз має у нас великі перспективи. Його можна використати при аналізі модернізму, соцреалізму, сучасної літератури — творів письменників, які дебютували у 80—90-х роках. А потім і для перекладу класики, оскільки фемінізм — це інструмент деканонізації, деконструкції культури. В західному літературознавстві такий феміністичний перегляд класичної традиції вже відбувся. І перші автори, які це робили, ставили питання: “Що таке англійська література? Що таке американська література? Як оцінювати внесок жінок-письменниць у літературу?”

Якщо критик не продукує свого смислу, то навіщо він взагалі потрібний?

Я пропустила в книзі дуже важливого автора, що про нього практично всі забули, — Агатангела Кримського. Перше, що я зроблю, це напишу про нього. У нас у суспільстві дуже цікаво функціонує механізм забування і витіснення: люди дивляться на явище, знають про нього, але не хочуть бачити і не сприймають, роблять вигляд, що його немає. Є механізм відбору, коли навмисне забувається одне, а увага акцентується на ін-

шому, визнаному і нерідко другорядному. За формулою деконструкції, чогось не сказати — так само важливо, як і сказати, і недомовленість така ж значуща, як і тексти. Пауза і мовчання можуть бути дуже красномовними, можуть багато повідати суспільству про нього самого.

У батька багато опонентів, які не можуть йому пробачити комуністичного минулого. Але політична бацила у нього в крові, його притягують мітинги, парламентські баталії. В певному сенсі це мене навіть дивує, але викликає повагу. Спочатку я не дуже добре поставилася до його повернення (з дипломатичної праці у Словаччині. — *Прим. ред.*). Але потім побачила, що він дуже захоплений політикою. Прямо я йому не допомагаю, але інколи можу порадити що-небудь або розкритикувати якусь ідею. На цьому ґрунті ми часто сперечаємося. Взагалі і він, і я — вперті, непримиренні люди.

Я намагаюся читати все поспіль, що друкується, — і “Кур’єр Кривбасу”, і “Сучасність”, і рукописи. Оскільки це мій щоденний харч, мені важко зазнавати якогось екстазу. Ще одне: я — всеїдна. Мені подобаються взаємовиключні речі: Юрко Винничук, Олесь Ульяненко...

Деякі картини були куплені, деякі — подаровані. У мене є роботи Марчука і Вадима Ігнатова. Ми добре знайомі. Був випадок, коли я допомагала перевезти автом його речі з однієї майстерні в другу. На подяку він подарував мені картину. Я й тоді знала, що він видатний художник. Тепер він дуже дорогий і живе у Нью-Йорку. Я тепер не змогла б придбати його роботу.

Звичайно, я відвідую виставки, але не всі поспіль. Але намагаюся стежити за експозиціями. Мені здається, що зараз художній бум. Встежити за всім важко. В сучасному культурному житті є речі, яких я не можу пропустити. У мене виробився свій смак, і я з нього виходжу. Тому не виключено, що дещо проходить повз мене, не вписується в рамки мого смаку, але воно цікаве саме по собі.

Підготувала Анна МІНДЕЛЬБЛАТ.
(Парад. — 1998. — № 2(3). — Іюнь.)

“З УКРАЇНИ РОБЛЯТЬ ХАТКУ, ВІДГОРОДЖЕНУ ВІД УСЬОГО СВІТУ ПАРКАНОМ ТУПОСТІ”

— **Ч***и важко бути жінкою, яка зробила вдалу кар’єру?*

— Я сказала б, приємно. Опору чоловіків як такого я не відчувала.

— *Як на вас вплинули виховання, традиції родини?*

— Нас у родині дві дочки. Батько, Дмитро Павличко, постійно буквально втовкмачував нам: ніколи ні на кого не розраховуйте. Ні на чоловіків, ні на заміжжя. Це й було лейтмотивом виховання від самого дитинства. Атмосфера була сувора, тоді, у 60-х і 70-х роках, і батькам було нелегко. Я не сказала б, що це феміністичне виховання, але стоїцизму та загартування я набула в дитинстві.

— *А коли ви свідомо зробили вибір, зайнявшись мовою і літературою?*

— Я б не сказала, що в мене був вибір. Ще в школі мене цікавила філософія, але в період інтелектуального і політичного застою довелося б робити зовсім інше. Взагалі радянська філософія — це оксюморон. Я любила малювати, робити щось руками і, можливо, могла б стати дизайнером. Ще мене вабив Схід. Але в Україні це було безперспективно, жодного навчального закладу. Так що вибору не було: мова і література були політично не заангажовані. Американський романтизм виник до Леніна, Маркса і Енгельса, що дозволяло уникати загальнообов’язкових цитат.

— *Що ж вас спонукало зійти зі спокійної аполітичної стежки американського романтизму та англійського інтелектуального роману і зайнятися україністикою?*

— Ще в 1993 році я видала книжку “Лабіринти мислення. Англійський інтелектуальний роман”, присвячену творчості Дарела, Мердок, Фаулза і Голдінга, після чого мій погляд звернувся в бік української літератури. Стало можливим працювати в архівах, читати заборонені раніше книжки. І до того ж набридло займатися зарубіжною літературою, тому що хоч би яка вона була цікава, все-таки вона чужа. Свою я відчуваю,

цими людьми живеш, їх знаєш. Досліджувати українську літературу — це для мене не холодна інтелектуальна гра. Це можливість щось зрозуміти для себе самої.

— *І ця можливість тут-таки обернулася обуренням і скандалом, що їх викликав “Дискурс модернізму в українській літературі”?*

— Просто я заторкнула серйозну тему модернізації і лібералізації культури, що потягло за собою бурхливу реакцію консервативних сил. Але це була критика не книжки, а самої можливості якось інакше дивитися на наші національні авторитети, ікони. До того ж я робила свої висновки дуже зрозумілими, і внаслідок цього книжку могли прочитати й люди, які пишуть листи в газети. З висновками, що мені треба йти до психіатра, а не писати такі речі.

— *Обурення викликали ті чотири сторінки, що присвячені листуванню Ольги Кобилянської і Лесі Українки?*

— Лесбійські фантазії в їхніх листах — це розширення меж культури, своєрідна анархія, характерна для початку ХХ століття. Для критиків основним аргументом було те, що Лесі Українці та Кобилянській стоять пам'ятники, як же так! Ще в школі вчителі вбивали в нас усяке бажання відкривати українську книжку — своїм зашкарублим, жахливим, схематичним викладанням. Пани гноблять кріпаків, автор викриває суспільний лад, а радянські люди здійснюють якийсь черговий подвиг... І діти виходили з класу з твердим переконанням — ніколи цих книжок не розкривати. Українська література перетворилась на церкву — свічки горять, ікони висять, а жменька одержимих людей усе це охороняє. А тим, численним, що навколо, страшно від цієї святості. Таке враження, що ніхто з класиків не займався сексом, не сварився і не грішив.

— *У вас є ідеологічні супротивники?*

— В принципі я людина дипломатична. Є люди, з якими я не хочу мати нічого спільного, — я їх просто уникаю. Це політичний образ ворога: я дуже не люблю антисемітизму, шовінізму, ксенофобії та всякого роду расизму. Колеги, що заграють із антиукраїнською або антиросійською пропагандою, для мене просто перестають існувати. Про мене писали, що я пропагую семітську літературу, Леві-Строса, наприклад. В інтерв'ю “Голосу Америки” я намагалася пояснити, що такі речі не мають нічого спільного з українською культурою. А проте такі речі дискредитують — вони роблять з України таку собі хатку, відгороджену від усього світу парканом тупості.

— *А ви стежите за тим, що пишуть про вас, так скажемо, опоненти?*

— Я людина раціональна і ціную час. Якщо я маю вибір — іти в архів, готуватися до лекції і писати книжки — чи шукати, хто і що про мене написав, я обираю перше. Взагалі, завжди ображає рівень діалогу: мене влаштовують тільки серйозні аргументи. Але ж мені в цих гнівних статтях ніхто нічого розумного не сказав, тільки дебати, що можна і чого не можна. А я кажу, що все можна! Не можна вбивати, грабувати, брати хабарі, а в літературі можна все.

— *Може, весь цей галас пов'язаний з тим, що наша критика зорієнтована на ідеологію, на моральну і політичну позицію автора, та й узагалі на все, що завгодно, тільки не на сам текст?*

— Абсолютно вірно. Я завжди казала, що у нас маса людей, які пишуть книжки ні про що, а елементарно проаналізувати текст, озброївшись будь-якою методологією, не можуть. Мої студенти навчаються за новими нормами — спокійно читають Гайдегера, Гадамера, Фуко, Делеза. Хоч у нас рівень консерватизму в науці дуже сильний, тому я вдячна своєму вузові за свободу. І нове покоління виростає мисляче, незаштамповане.

— *У вас з Оксаною Забужко склався імідж дівчаток-революціонерок, що прагнуть шокувати благопристойне товариство своїми “жахливими” судженнями і своїм “войовничим” фемінізмом. Мовляв, тішаться діти, і на здоров'я...*

— Так, для мене це, з одного боку, загадка, з другого — хвороблива переломна тенденція в українській культурі, як модернізація, в яку входить і переосмислення. Наше суспільство не знає, що таке епатаж, тому ми з Забужко і стали такими символами. Хоч вона серйозна письменниця, а я професор Києво-Могилянської академії, і ми просто професійно робимо свою справу. Це приблизно як комуністів називали правими, а націоналістів — лівими, тому що суспільство не розібралося з термінологією. Обидві ми більш-менш зробили кар'єру, і чоловіки сприймають це як загрозу, вважаючи, що ми забираємо у них владу, інтелектуальний авторитет. Є такі письменники, які, здається мені, бояться, що я про них напишу — чого варті їхні твори. Всі ці крики, що Павличко — феміністка і збоченка, створюють враження чийось фобій. Мовляв, прийде і всіх вітчизняних визнаних авторів розгромить. Я загалом не збиралася цього робити, але якщо весь час махати

мені перед очима червоною ганчіркою, можна й спровокувати.

— *До редакції прийшов лист від ультраконсервативного фемініста, який висловлював зовсім не нову думку — жінка повинна займатися господарством і народжувати дітей. Як вам ці стереотипи?*

— Чоловік, який каже, що жінка не повинна робити кар'єру, вдосконалюватись і т. д., а мусить сидіти вдома, просто ненормальний, — як можна сказати таке наприкінці ХХ століття? А ненависть до певної нації — проблема тих, хто має це почуття, ознака їхньої глибинної невпевненості та ущербності. Подивіться, хто тепер у нас формує громадську думку, коли серед журналістів більшість — жінки. В інших країнах жінки займають високі посади, і ця ситуація не потребує коментарів.

— *Як живеться феміністці в Україні?*

— Я рада, що з'являються нові люди. Коли я років вісім тому почала вивчати фемінізм і говорити про нього, у мене було відчуття, що я одна. Тепер у нас є своя компанія — Оксана Забужко, Ніла Зборовська і мої студентки. Мене запросили в "Табу" з приводу фемінізму, але це не зовсім мій жанр. Ще Леся Українка сказала, що фемінізм не потребує теоретичних доказів. Прошло сто років, і я буду щось комусь доводити? Це не тільки мене, це всю культуру принижує! Я глибоко співчуваю жінкам, які працюють у полі або кладуть асфальт, і завжди готова вступити в боротьбу за їхні права. Я вважаю, що мені пощастило: я виросла в такій родині, навчалася в престижній школі, дістала чудову освіту, а є тисячі жінок, які втрапили в пастку життя і тепер бояться підняти голову.

— *Чого ви не терпите в особистих стосунках?*

— Якщо у стосунках з'являється хоч найменший диктат, їх треба тієї ж миті розірвати. Я не люблю нерівності у стосунках, важливо, щоб ніхто не страждав. А в мене все о'кей у цьому плані — один шлюб я успішно пережила, а другий — це добровільний договір, угода. Як правило, приниженою стороною буває жінка, але тепер є й інші варіанти, коли при розкішній дамі у ролі раба перебуває такий собі чоловічок. Для мене обидва випадки неприйнятні. Про своє особисте життя не пишу ніяких романів-мемуарів. Я нічого не приховую і нічого не афішую. В моєму житті нема нічого такого суперцікавого, щоб потішати маси, — я ж не Ел. Кравчук і не Майкл Джексон! Усі несамовиті любовні історії — для залучення публіки в шоу-бізнесі. А я займаюся наукою.

— Як ваш фемінізм проявляється в повсякденному житті?

— Я не люблю кухні й домашнього господарства, можу їсти, як то кажуть, з пательні. Не тому, що не люблю смачно поїсти: мені просто шкода на це часу. Обожаю водити авто. На Заході, між іншим, жінки живуть саме так. Я не вживаю косметики, не люблю компліментів і тостів за жінок. І ненавиджу, коли цілують ручки. Терпіти не можу, коли жінки лестять чоловікам або намагаються їм сподобатись, не люблю моделі “директор — секретарка”. Тому що ця вродлива секретарка за певних умов цілком може претендувати на посаду директора. Одне слово, мене дратують усі ці статеві стереотипи.

— Ви любите створювати красу в домі, в собі?

— Я люблю комфорт, живопис, ікони, старовинні речі й книги. Для того, щоб ретельно стежити за своєю зовнішністю, я трохи ледача, і крім того, є речі, які створюють мій стиль: наприклад, мій потертий портфель, заповнений книжками, вже диктує певний стиль.

Розмову вела *Олександра ДЕНИСОВА*.
(Факты. — 1998. — 1 декабря.)

“Я Б ПОБАЖАЛА ЖІНКАМ ТВЕРДОСТІ І ВІРИ В СЕБЕ...”

— **Що** таке фемінізм?

— Я не зможу дати відповідь ось так відразу. Можна дуже коротко сказати, що фемінізм — це рівність жінок і чоловіків, і це — філософія, чи ідеологія, яка обстоює, розвиває дану проблему. Але чи цього досить? Безперечно, мало, бо фемінізм — така серйозна річ, про яку треба говорити довго, і, зокрема, коли ти хочеш вияснити, чим є для мене фемінізм?.. Занадто серйозне питання, на яке одним словом і одним реченням не відповіси.

— *Якщо це так складно окреслити, можливо, вийде представити цей термін, проблему через якийсь яскравий і переконливий образ. З чим для вас асоціюється поняття “фемінізм”?*

— У мене немає однієї асоціації. Фемінізм пов’язую з дуже великою кількістю імен жінок, які писали на цю тему, починаючи з Мері Волстонкрафт і закінчуючи Сімоною де Бовуар, Юлією Кристєвою, а також з десятками американських і французьких авторів. Якщо на рівні суспільно-політичних рухів, то це суфражизм у ХІХ столітті, а у ХХ столітті — повоєнний рух жінок за свої права в Америці, Англії, Франції. Український фемінізм, який з’явився ще у 80-х роках минулого століття, асоціюється у мене з Наталією Кобринською, Лесею Українкою, Оленою Телігою, Ольгою Кобилянською, Міленою Рудницькою. Ось така величезна кількість асоціацій.

— *Але чому жінці замало таких традиційних форм її самовиявлення, як сім’я, материнство?..*

— 0-0-0-й! Материнство, сім’я — це все такі гарні слова, але всі вони мають міфологічне значення, а реально, то дуже часто сім’я є формою неволі, обмеження. А кого задовольняє неволя?.. Чому чорних рабів не задовольняло рабство? А кріпаків не задовольняла кріпаччина? Так само й це. Не може людина задовольнятися умовами несвободи.

— *Жінка тікає від цієї несвободи, до прикладу, в політику. Чому у політику?*

— А чому чоловіки йдуть у політику? Я не бачу ніякої різниці. Вам би не довелося питати у чоловіків, чому вони йдуть у політику... Соціологічні опитування перед виборами, які проводилися по всій Україні, засвідчили, що близько 60 відсотків і чоловіків, і жінок вважали, що жінці місце у Верховній Раді поряд із чоловіками. Тому мені здається, що ми досить часто є далі у своїх думках, ніж насправді є стан нашого суспільства. А те, що немає доброї журналістики про жінок-політиків, — свідчення дуже низького рівня нашої журналістики.

Я якраз підкреслюю, що наша журналістика, оці теоретики-розумники, які багато говорять, а ніколи не проводять емпіричних досліджень, відстають від реального стану нашого суспільства. У нас всі ще говорять про жінку-берегиню, але спитайтеся у людей на вулиці, чи вони хочуть таку собі берегиню бачити десь при владі, чи ні. Треба реально і раціонально-емпірично дивитися на життя. І дійсно, газети мають просто жахливе обличчя, перебувають на дуже низькому рівні. Їм хочеться якоїсь бульварної інформації, тому вони писатимуть, чи жінки у Верховній Раді ходять у спідницях чи в штанах. Проте, з іншого боку, газети займають море місця виступами Юлії Тимошенко чи Наталії Вітренко, сприймаючи їх більше ніж серйозно.

— *Але це пояснюється їхньою чіткою політичною позицією, власне, опозицією президентській владній вертикалі, яскравістю політичної поведінки і скандальністю...*

— Ну чому скандальністю, відразу скандальні..? Вони є нормальні агресивні жінки-політики.

— *Але агресія — це більш притаманна форма самовиявлення чоловіків, образ жінки не такий різкий, пом'якшений, ніжний...*

— Хто вам сказав, що жінки є м'які? Образ жінки ніжної.. ніде не існує. Хіба існує в бульварній, низкопробній, не перевіреній нічим літературі. В принципі, це бульвар, кухня. А ніде в серйозній літературі, серед серйозних, розумних людей, які мають освіту, цього не існує. Це якесь там ХІХ століття і знову ж таки — бульвар.

— *Але скепсис супроти жінок...*

— Скептично до жінок можуть ставитися тільки містечкові дядьки, які є професорами і викладають предмети, яких, може, ніде в світі нема. Серйозні чоловіки, маю на увазі не тих,

хто володіє офіційними титулами, а хто має реноме міжнародне, справжнє, так до жінок не ставляться.

— *Цікаво, хто з жінок, які зараз діють у культурній, економічній, політичній сферах, вам імпонує як особистість?*

— Політика сама за себе вже сказала. Я думаю, що найяскравіші жінки, які зараз діють у політиці, — це Наталія Вітренко і Юлія Тимошенко. Можна ще назвати Славу Стецько, але все ж таки ці дві жінки, безперечно, на першому місці. Хоча я особисто для себе в політичному плані не бачу нічого спільного ні з тою, ні з другою. Але не віддати їм належне — було б просто неможливо.

А щодо іншого світу, я знаю багато жінок, які досягли цікавих успіхів в економіці, в бізнесі. Вони не такі відомі, яскраві, вони просто зробили сильну кар'єру, і я ними захоплена. Ці нові жінки побудували такі фірми, які працюють на дуже серйозному, високому рівні.

У мистецтві завжди традиційно було багато жінок. Просто в бізнесі їх не було, в політиці — теж. Вони туди лише зараз прийшли, і всі про це говорять. А в мистецтві і літературі дуже багато яскравих жінок. От Оксана Забужко чого варта. Вона діє за десятьох своїм темпераментом, працьовитістю, інтелектуальною екстравагантністю. Є багато цікавих жінок у театральному середовищі, до прикладу, оперна примадонна Вікторія Лук'янець. Такого рівня жінки взагалі зараз і не живуть в Україні, але є дуже яскраві, артистичні.

Так само в спорті звертає на себе увагу Лілія Подкопаєва. Вона ще молода дівчина, але людина з сильним, цілеспрямованим характером.

У Львові ж одна Марія Зубрицька чого варта. Які лекції вона читає, які книги випускає! Ця жінка одна із найвизначніших в інтелектуальній сфері. Вона розробила такі курси, які мало хто може ще в Україні прочитати. А та повага, якою вона користується в наукових колах, свідчить, що є люди, які можуть зрозуміти і оцінити те, що вона робить. Але є, звичайно, і всякі там дядьки, які не можуть цього зрозуміти, то вони й говорять про традиційну роль жінки, але це вже їхні проблеми.

— *Що, Соломіє, маєте сказати, звертаючись до жінок?*

— Жінкам? Ой, мене це так часто питають, і кожен раз щось інше кажу. Раз я говорила, що мені нічого сказати, тому що жінок так багато, а всі вони такі різні, так що нема одного слова до всіх. Але думаю, що я б побажала жінкам просто твердості і віри в себе. Головне — бути собою, знайти себе, робити те, що ти хочеш. Нічого і нікого не боятися. Бути впе-

вною у своїх силах і скидати пуга умовності. Скидати і ті пуга, що є у мозку, і ті, що є реально. Потрібно позбутися всього зайвого, що заважає розвинутися твоєму таланту в мистецтві, в бізнесі чи навіть просто в житті. Бо життя вимагає певного таланту, і треба відчувати в ньому якийсь комфорт. Треба випрямляти спину, випрямляти хребет. Не боятися залишитися самою. Просто отримувати насолоду від себе через свою горду відокремленість і прямоту. Потрібно тримати рівно спину, в метафоричному сенсі. Це, мені здається, найголовніше і стосується усіх жінок.

— Коли ще до Львова, Соломіє?

— Я часто буваю у Львові. Думаю, незабаром знову приїду. Я дуже люблю приїжджати до Львова. Приїжджати просто так, вештатися по місту, пити багато кави, якої я в Києві, в принципі, не п'ю. Але у Львові такий настрій, що п'єш каву постійно.

Розмову вела Діана СТАСЮК.
(Поступ. — 1998. — 2 грудня.)

“Я Є ВЕРШИНОЮ ЦНОТЛИВОСТІ, КОЛИ ПОРУШУЮ “ЗАБОРОНЕНІ” В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ ТЕМИ”

Я є вершиною цнотливості, порушуючи таке питання, як дискурс сексуальності в українській літературі. Але останнім часом я передумала і буду це робити рішучіше і з меншою цнотою. В літературі заборонених тем не існує, в літературі можна все. А критик має право писати про все.

Через три місяці вийде нове видання “Дискурсу модернізму”, до якого я додала дві глави.

— Чи не збирається доктор філологічних наук написати художній твір?

— Я далека від ілюзії, нібито критик може написати краще, ніж ті автори, яких він критикує.

Підготувала *Галина Вдовиченко.*
(*Високий замок. — 1998. — 4 грудня.*)

“МЕНІ НЕ ПОТРІБНІ КВІТИ І КОМПЛІМЕНТИ...”

Кар’єра — це не просто щось формальне: звання, регалії, публікації. Можна їх мати й бути нулем. Ти відбувся, якщо зробив щось істотне у своєму житті, те, що має резонанс, віддачу. Те, чого я досягла, не вимірюється папірцем, що його дає ВАК.

У матеріальному сенсі я людина забезпечена. Хоча це дуже складно. Відчуття таке: піби весь час біжиш, а фінішу немає.

— Чи ставите ви собі інколи запитання: “А кому, власне, все, що я пишу, сьогодні необхідно?”

— Знаєте, це як інстинкт. Музикант, наприклад, грає в першу чергу для себе. А якщо хто-небудь ще й слухає це — то вдвічі приємніше. Справа в тому, що я наділена цікавістю. Мені цікаві речі, яких я не знаю. Люблю доскіпуватися. І потім, я знаю, у літературознавства коло читачів вузьке, але це рафінований читач. Моя головна мета — щоб написано було цікаво, захоплююче. Читання не мусить бути мукою, в ньому повинен бути присутній момент втіхи.

Років із п’ять тому я написала статтю “Пристрасть та їжа: творча драма Коцюбинського”. Протягом дванадцяти років у його житті були дві жінки: дружина і коханка. Бувши в Італії, він обом писав листи. Так-от, дружині Коцюбинський детально описував, що їв на сніданок, в обід і на вечерю, а своїй подрузі писав про кохання до неї, творчість, натхнення. Але з часом ця палкість у стосунках з коханкою минулася, і в листах до неї також з’явився перелік страв, що він їх споживав. Ідея статті: Коцюбинський не кохав ні одну, ні другу. Був таким собі самозакоханим нарцисом, сибаритом. Що тут почалося! Почали приходити гнівні листи: “Як можна!” Ми звикли з будь-якого класика робити ікону: мовляв, він був цілісний, правильний, любив Україну, дружину, дітей... Але ж я не зображувала письменника в чорному світлі — навпаки, він стає зрозуміліший, цікавіший.

Я припускала, що у певної частини читачів “Дискурс модернізму” викличе негативну реакцію, але не до такої ж міри. Критика на мою адресу скотилася до бульварного рівня. Мабуть, це пояснюється тим, що наше суспільство просто не готове до багатьох речей, які вже багато років є нормальними науковими постулатами. Ще з кінця XIX століття світова наука на Заході приділяла багато уваги темі сексуальності, питанням фемінізму. У нас же в країні це сприймається як бомба, підриив основ. У нашій науці, як і колись, дуже багато табу. Я не відчуваю себе вітчизняним першопрохідцем — не хочу мати вигляд людини, яка ломиться у відчинені двері. Наука — це щось цілісне, глобальне. І те, що я можу сміливо сказати в Америці, Англії, Франції, — не посоромлюся вимовити на батьківщині. Не можу мати подвійних стандартів.

Про любов між жінками писали Цветаєва, Гіппіус — їм подібні стосунки не були чужі. Любов — велике почуття, і яка різниця, між ким і ким вона народжується? Гомосексуальні схильності в людині я не засуджую і не хвалю — це просто частина життя. Цінність людини не в сексуальній орієнтації, а в тому, що вона робить, як живе. Ну, як людина такою народилася, як у неї одна хромосома не так, як треба, розташована? Адже це медиками доведено. Мені чужа тактика ізоляції людини за якоюсь однією прикметою. Це недемократично.

Думаю, що батько помер би від жаху, якби мое життя склалося за схемою: чоловік заробляє гроші, а я займаюся домашнім господарством. Мене з дитинства привчали спиратися лише на власні сили.

Всі ми, люди, хочемо, щоб нам порадили. Це не питання сили або слабкості. У мене також бувають моменти, коли я не хочу, не можу приймати рішення.

— *І вам не хочеться, щоб поруч був надійний чоловік, якого ви любите, і ви б знали, що прийдете додому, а він вас чекає?*

— І готує мені обід. Такий чоловік є, ми разом уже чотири роки. Щовечора, зустрічаючись вдома, ми сперечаємось, хто готуватиме вечерю, адже і він, і я над усяку міру зайняті. А потім... замовляємо піццу додому. У нас із ним досить різні інтереси, але думаю, якби було інакше, ми б не зжилися. У кожного своя справа, ми часто і надовго їдемо з країни (нарізно). І це дуже добре. Думаю, проблеми в родинях часто виникають через те, що люди проводять багато часу разом. Вони стають нецікаві одне одному.

Я сово-жайворонок. А хотілося б бути совою. Прокинутися о пів на восьму ранку — нема нічого жакливішого.

У мене мало часу й багато друзів.

Не користуватися косметикою — це мій стиль. Не можу собі уявити, щоб професор англійського або американського університету дозволила собі прийти на роботу з макіяжем. Хіба що трохи ввечері, в театр. Це ніби культурний код: у манекенниці — один імідж, у бізнес-леді — інший. Хоча в ранній юності могла нафарбувати нігті лаком з крапочками.

Якщо мене запитати, що я люблю найбільше, вийде приблизно такий ряд: бібліотека, авто, комп'ютер..

У нас до спортзалу нерідко ходять люди в костюмах за тисячу доларів — щоб одне перед другим похизуватися. Мені це нецікаво.

Взагалі я люблю перукарів — вони артистичні. Я милуюся працею свого перукаря Едика. Ми розмовляємо з ним про все — про життя, про мистецтво.

— *Які чоловіки вам подобаються?*

— Можу сказати, які не подобаються. Самозакохані нарциси. І ще — гарненькі вродливі. Я була б лицеміркою, якби сказала, що зовнішність чоловіка не грає для мене жодної ролі. Мені подобаються худорляві, підтягнуті, добре вдягнені. Але зовнішність — це така справа, над якою можна працювати. Важливіше, щоб у чоловіка були якісь цілі в житті і своя справа. Шанувальників не люблю. Навіщо вони потрібні?

Жінки бояться віку, зморщок. Роблять пластичні операції. Це не мій варіант. У мене багато друзів, які років на тридцять старші від мене. З роками вони не міняються внутрішньо. Боятися треба не старості, а хвороб або бідності, яка людей принижує.

Підготувала Милана НЕКРАСОВА
(Наталі. — 1999. — Май.)

“ПРОЖИТИ СВОЄ ЖИТТЯ...”

— **С**оломіє, пригадую, як мене здивувала твоя фотографія в одному ілюстрованому журналі — повна відсутність макіяжу. У цьому-таки виданні надрукували студійний портрет Юрія Андруховича; було помітно, що там добре попрацював візажист. Отож чоловіків не мени, як жінок, цікавить “прихорошування”, ось тільки суспільство змушує їх бути строгими й мужніми. Та насправді й чоловіки, й жінки “зобов’язані” грати “роль жінки” чи “роль чоловіка”...

— Гендерні стереотипи поведінки, способу життя та мислення — це ролі, що заважають розвиватися індивідуальності і жінки, і чоловіка, точнісінько в той же спосіб, як будь-які упередження та забобони.

— Яюсь я почула від тебе фразу: “Заміжжя — це зло”; тоді вона мене дуже здивувала. Потім я довідалася, що ці слова належать твоєму батькові Дмитру Павличку, якого ти дуже поважаєш.

— Так, я дуже поважаю свого батька, дослухаюся до його думки, сперечаюся із ним — це завжди мені на користь. Стосунки батька й дочки — це “фрейдистська” тема. А щодо фрази про заміжжя — то хто ж не знає, що для молодої талановитої дівчини це зло? Власне, я не про себе говорю. Коли в інтелігентній сім’ї росте розумниця — хіба її батьки не думають про те, що раннє заміжжя може призвести до деградації? Наші неписані закони такі, що саме жінка повинна виховувати дитину, вести господарство. І де вже там до книжок, навчання, кар’єри? Коли я навчалася в університеті, на романо-германському факультеті були дуже талановиті дівчата. Одна з них мала справді феноменальні здібності до іноземних мов. На третьому курсі вона вийшла заміж, згодом перейшла на заочний, поїхала кудись у провінцію. І — як у воду впала. Пізніше я нічогосінько про неї не чула. Зрозуміло: її рідкісне обдаровання пропало як стій. Та хіба вона одна така? Отож і ба-

тільки мій, бачачи, як я любила вчитися, працювати з книгами, висловився про заміжжя як про зло.

— *Але ж нині сім'я і так з різних причин нестабільна...*

— Треба народжувати дітей, треба любити одне одного. Але традиційні структури шлюбу, родини постійно роблять із жінки жертву. Інша річ — партнерські стосунки між чоловіком і жінкою. Кожен розвиває свою особистість, кожен несе реальну відповідальність за сім'ю, але не повинен когось мати за жертву. А в нас досі дружина — власна річ чоловіка. Аристотель писав: "Єдиний раб, якого може мати бідна людина, — це його дружина".

— *Соломіє, але ж ти сама рано вийшла заміж, і в тебе росте розумна, талановита донька — і ти не стала жертвою заміжжя.*

— Так склалося тільки тому, що я поставила себе поза рамками патріархальних структур. Я знала, чого я хочу від себе, від життя. Вважаю, багато чого залежить-таки від жінки: вона або приймає роль жертви, або вибудовує своє життя, як вважає за потрібне.

— *Тобто жінці потрібні сильна воля, сильний характер?*

— Що стосується особисто мене, я просто нікому не дозволяла вирішувати щось за мене. Справа — в принципі, якого слід послідовно дотримуватися. А життєві принципи стосуються багатьох проблем, не тільки тих, про які мова зараз. Саме так виховували мене батьки. Так настановляв мене батько від самого народження.

— *Цікаво, як же твій батько, котрий виріс у патріархальній родині, зумів "заразити" тебе таким вільнодумством?*

— Разом із мамою вони виховували нас із сестрою як інтелектуалок — ось ми й перейняли відповідні засади. В сім'ї нас навчали: ніхто не повинен обмежувати свободу думки, свободу життєвого вибору.

— *А як ти виховуєш дочку Богдану?*

— Намагаюся передати їй ті принципи, які важливі для мене і які вважаю основою повноцінного людського життя. Я хочу, щоб вона мала почуття власної гідності, мала свободу вибору, розвивалася як особистість. Усі ці чесноти невіддільні від почуття відповідальності. Дана росте обов'язковою, працелюбною.

— *Тебе також ізмалечку привчали до відповідальності, обов'язковості?*

— Звичайно. І тут я особливо зобов'язана батькові. Він був дуже строгим, вимогливим, скільки пам'ятаю. Він виховував у

мені лідера, привчав до самостійності та вміння відстоювати свою думку. “Ти повинна вчитися тільки на “п’ять”, — вимагав він від мене. Але водночас він умів бути не авторитарним. Я підсвідомо відчувала, що він шанує мою особистість. Звичайно, це не так просто — відповідати його вимогам. Це був добрий життєвий гарт. Згодом він не раз знадобився мені.

— Пригадую, коли ти писала докторську дисертацію, вся підлога в кабінеті була встелена книгами, раритетний “Науково-літературний вісник” розкладено на дивані й стільцях... Потім вийшла монографія — і про деякі моменти твоїх пошуків заговорили навіть у Верховній Раді... Але ж ти не схожа на ту, яка прагне викликати скандали, та ось зухвало спробувала переосмислити сексуальні переживання класиків.

— Під сексуальністю передусім розумію не реальні фізичні стосунки, а певну мову, якою описується почуття. Я літературознавець, історик літератури і знаю, що письменник у всіх текстах пише про себе. Дослідження прихованих глибин висловлювань, зокрема любовної мови, чимало може розповісти про того, хто пише. Дослідник має право на свої версії, тлумачення.

— Але ж у нас досі існує багато табу. Ти порушила правила гри. Як до цього поставився батько, тим більше, що ім’я його лунало не раз у зв’язку з твоєю “непоштивістю” щодо літературного “іконостасу”?

— Батько не зрікся мене, не забрав свого прізвища. Власне, і він, і я розуміли: критика моєї позиції була настільки поверховою, що всерйоз не було про що й говорити. Зараз газети часто друкують якісь вульгарні статейки. Коли ми сперечаємося про щось із батьком — то про речі справді поважні, концептуальні.

— Чи не батько інспірував твоїй переклад роману Лоуренса “Коханець леді Чатерлей”?

— Так, певною мірою. За переклад українською цього роману я взялася в кінці 80-х. На одному подихові, за півроку переклала, його надрукували в часописі “Всесвіт” у 1989—90 роках. До речі, окремою книжкою роман недавно вийшов у видавництві “Основи”.

— Чи зараз ти можеш уявити, що цей скандальний навіть у добрій старій Англії текст читає твоя донька?

І тут у нашу розмову вступає дванадцятилітня Богдана:

— Думаю, що скоро візьмуся за цю книгу. Недавно “Джейн Ейр” прочитала — із серії, яка виходить в “Основах”.

— Соломіє, а що ти все-таки скажеш з приводу “Коханця леді Чатерлей” та “списку для читання” своєї доньки?

— Мій підхід полягає ось у чому: для кожної книги — своя пора. “Королеву Марго” чи “Вершника без голови” треба “проковтнути” в ранній юності: у зрілому віці вони просто не цікаві. “Коханця леді Чатерлей” від Богдани ховати не буду, але класти на видному місці саме зараз, вважаю, не зовсім педагогічно — вона ще не готова багато що сприйняти адекватно.

Розмову вела Людмила ТАРАН.
(Зеркало недели. — 1999. — 7 августа.)

ВІЧНИЙ РУХ

— **Н**апевно, ти не любиш, коли поряд хтось байдикує?

— Абсолютно так! Коли моя Дана дивиться якусь беззмістовну програму по телебаченню, критикую її і гніваюся.

— Але ж вона, хоч і дитина, та не менший “трудоголік”, як її мама. До того ж ти навантажувеш її добряче: мови, співи, танці... Це що — виховання гармонійної особистості?

— Тут я тільки повторюю своїх батьків: точнісінько так само навантажували мене. Нехай же і Дана на початку життя звикає до того, що необхідно скрізь встигати.

Найважливіше завдання, яке я ставила перед собою, перекладаючи “Коханця...”, — максимально адекватно віддати оригінал. Фраза Лоуренса здається надзвичайно простою. Як передати її, щоб вона не здавалася банальною? Крім того, переді мною був текст специфічний. Сучасна українська література, власне, тільки почала освоювати еротичну мову. Не тему, а саме мову. Цей переклад — також своєрідний протест проти сентиментальності, “кучерявості” українського любовного письма. Так само важливим було для мене подолати словесні табу, що існували в нашій літературній мові. Щоб вдатися в тексті до деяких висловів, необхідно було мати певну сміливість. Я скористалася нотатками, які робила, читаючи українську класику. Буваючи на батьківщині мами та батька — на Тернопільщині та в Карпатах, — теж “мотала на вуса” цікаві вислови...

— Я чула, що “Коханця...” привіз тобі з Америки батько?

— Так, ще в 60-х роках він привіз із відрядження до Штатів книг із треста. Чимало “підривної літератури” конфіскували тоді на митниці, але декілька книжок, філософських та художніх, серед них і роман Лоуренса, таки опинилися в нашій домашній книгозбірні. “Коханця...” прочитала ще школяркою. Тоді не знала, що цей письменник — антифемініст. Та й мій фемінізм переживав у ту пору, скажу так, латентний період. Заради справедливості, “Основи” видрукували і Лоуренса, і та-

ку класику фемінізму, як “Друга стаття” Сімони де Бовуар та “Сексуальну політику” Кейт Мілет. А читачі хай уже самі тямлять.

Жіночність? Коли цим словом позначають зовнішність, тоді це може бути. Але коли під ним розуміють покірливість, мовчазну згоду зі всім, постійну компромісність — тоді це не про мене.

— Соломіє, але ж ти не “справжня” феміністка: хоча не користуєшся косметикою, але любиш носити сережки, наприклад.

— Існує чимало різновидів фемінізму: від радикального до ліберального. Але передусім — це позиція, ставлення до життя, а не зовнішні атрибути. Часто не сприймають якісь слова, поняття, не знаючи, що ж вони насправді означають.

— Чимало людей вважають, що ти не любиш дослухатися до чужої думки, надто самовпевнена...

— Я різна в різних ситуаціях. Коли ж мій характер здається комусь різким, то це його проблема. Але я намагаюся бути справедливою...

Розмову вела Людмила ТАРАН.
(Столичные новости. — 1999. — 16—23 ноября.)

ОСТАННЄ ІНТЕРВ'Ю ДЛІА ПРЕСИ

— **Я**кою студенткою була Соломія Павличко?

— Доброю, хоча б за оцінками, за іншими показниками; як і всі студенти, була непокірною і навіть ставилася без поваги до певних авторитетів.

— *Найяскравіші спогади про студентські роки?*

— Це були найкращі роки. У мене були добрі друзі. Молодість буває, на жаль, тільки одна, тому спогади найкращі.

— *Розкажіть про вашу практику роботи з іноземними студентами.*

— Я декілька разів працювала з іноземними студентами. Вони серйозніше ставляться до навчання, і якщо я задавала прочитати якісь тексти, вони справді їх читали, інакше там не може бути. Також іноземні студенти ніколи не списують (це виключено, це вважається аморальним). А на екзамені їм не треба нагадувати прибрати все з парт, поняття шпаргалки взагалі не існує. Це мені дуже подобається. Вони здавалися мені більш дорослими в плані навчання. Це не завжди зустрічається у наших студентів.

— *Порівняйте викладацький рівень в Україні і за кордоном.*

— Мені здається, що, наприклад, у Канаді та США викладачі серйозніше ставляться до своїх обов'язків. Там немає такої установи, як Академія Наук, тому всі викладачі є науковцями, всі вони повинні мати докторські дисертації, і вони цілком зайняті своїми студентами. Наші викладачі, принаймні деякі з них, “сплять”, маючи свій диплом, звання кандидата наук. Але я не хочу робити узагальнень, бо у нас теж є багато добрих викладачів.

— *Які у вас найяскравіші спогади про дитинство?*

— У мене їх дуже багато, проте я частіше згадую, як їздила у село в Тернопільську область до своєї бабусі: любила гратися з сільськими дітьми та допомагати бабусі у господарстві.

— *Яку роль відіграв Дмитро Павличко у вашому житті?*

— По-перше, він відіграв велику роль у моєму народженні. Я виросла в його бібліотеці, яка вже тоді налічувала щонайменше 5000 книжок, він примушував мене весь час читати, працювати, вивчати іноземні мови, яких він сам знає дуже багато.

— *Чи важко бути дочкою відомого письменника Дмитра Павличка?*

— Я вже так до цього звикла, що для мене це нескладно. Проте я думаю, що бути дочкою будь-якої людини важко. Мій батько не монарх, тому його дочкою бути нескладно.

— *Ви досліджували творчість багатьох письменників. А як ви оцінюєте творчість свого батька?*

— Ніколи цього не коментую. Бо коли діти дають оцінку діяльності батьків, то вони можуть набувати фальшивого тону, адже критикувати батьків незручно.

— *Табу для Соломії Павличко?*

— Це християнське табу: не вбий, не вкради й інші.

— *Ваш авторитет?*

— У мене дуже багато авторитетів, це і мої колеги-вчені, які мені подобаються, і авторитетні книги, їх безліч, і, безумовно, мої батьки, хоч іноді я і не погоджуюсь з їхньою думкою.

— *Чого, на ваш погляд, не можна вибачити людині?*

— Багато чого не можна вибачити людині, навіть брудних нігтів; але якщо серйозно говорити, то не можна вибачити зрадливості, певних аморальних вчинків.

— *Чи можете ви сказати "ні"?*

— Можу і дуже часто це кажу.

— *Чого ви боїтеся найбільше?*

— Це нещастя, які можуть статися з моїми близькими і рідними; я думаю, всі люди цього бояться. Я не безстрашна людина, а відсутність страху взагалі може бути синонімом дурості.

— *Ваша мрія?*

— У мене завжди мрії однакові: щось написати, прочитати. Ніяких грандіозних задумів я не маю.

— *Недоліки Соломії Павличко?*

— Я маю їх дуже багато. Моє найближче оточення знає їх найкраще, проте я не хочу їх називати.

— *Ваші позитивні риси?*

— Це, перш за все, цілеспрямованість. Якщо я хочу чогось досягнути, то роблю це довго, систематично.

— *Що, на ваш погляд, означає термін "фемінізм"?*

— Це, перш за все, ідея рівності чоловіків і жінок. А далі можна говорити дуже багато. Але для жінок це не тільки право мати у суспільстві все те, що мають чоловіки, а й так само бути собою, впевненою в собі.

— *Яким чином ви виховуєте свою дочку Дану?*

— Я взагалі намагаюсь її не виховувати, стараюсь, щоб вона росла без тиску. Я не виховую, а навіть їй певні думки. Хочу, щоб вона багато працювала, читала, була цілеспрямованою.

— *Ви хотіли б бути для неї авторитетом?*

— Так.

— *Чи нав'язуєте ви своїй дочці феміністичні погляди?*

— Я не нав'язую їй взагалі будь-яких поглядів, адже дітям не можна нічого нав'язувати. Але я їй делікатно і м'яко пояснюю, що треба добре вчитися, що дуже важливо самій працювати, не розраховуючи на батьків, дідусів і бабусь. У деякій мірі це феміністичне виховання, бо вона дівчина. Я так само їй пояснюю, як треба бути вдягнутою, як користуватись косметикою, щоб це не було вульгарно.

— *Як ви оцінюєте становище жінки в сучасній період?*

— Воно жахливе. 70% безробітних в Україні, за статистикою ООН, є жінки. З одного боку, я дуже рада, що у нас так багато розумних жінок-професорів, вчених, бізнес-леді, політиків. І одночасно я думаю про жінок, які на полях мерзнуть, яких повиганяли з роботи, які асфальтують дороги, і мені здається, що ситуація є не дуже доброю, адже ці жінки потребують допомоги.

— *Які з українських письменниць дотримувались у своїй творчості феміністичних поглядів?*

— Ольга Кобилянська, Наталя Кобринська, Марко Вовчок, Олена Пчілка, Леся Українка, Олена Теліга, Оксана Забужко.

— *Ми помітили, що ви не використовуєте косметики. Це пов'язане з вашими феміністичними поглядами?*

— Я просто лінива, до того ж у мене немає часу. Проте я користуюсь парфумами, кремами, іншими косметичними речами. Від довгого читання у мене червоніють очі, і якщо ще й нафарбувати їх, то вони будуть, як у зайця!

— *Життєвий шлях якого письменника вас найбільше вразив?*

— Життєвий шлях кожного письменника вражаючий і, як правило, дуже сумний. Мені важко виділити якийсь один. Життєвий шлях М. В. Гоголя є яскравим, Т. Г. Шевченка теж; багато письменників померли в молодому віці. Наприклад,

Байрон. Такі приклади мене завжди дуже вражали, коли талановита людина помирає в розквіті сил.

— *Найскандальніша історія, пов'язана з українськими письменниками, яку ви досліджували?*

— Саме слово “скандальний” — це момент негативності. Серед українських письменників, мабуть, такого нема. Був такий французький письменник Жан Жене, який був злодієм. Він крав, сидів у в'язниці, був психічно хворим. Потім Жан-Поль Сартр написав про нього книжку: “Жан Жене: святий мученик”. Це була дуже скандальна історія. Все інше, подружні зради письменників, їхні страждання — це не скандали, а життя. Те, що якийсь письменник був гомосексуалістом, теж не скандал, це життя: адже людина просто народилася такою.

— *Як ви ставитесь до націоналізму?*

— Якщо вважати Українську державу продуктом націоналізму, то це корисно: та хвиля національного піднесення не тільки українців, а й російськомовних, євреїв, які піднялися, вийшли на вулиці в 90-х роках, і з цього постала Українська держава. Їх називають націоналістами, і я себе теж до них відношу. Але націоналістів, які говорять “Україна для українців”, я не підтримую. Антисемітизм я ненавиджу, всяку ксенофобію просто не переносю. Ультраправу і ультраліву націоналістичну ідеологію я засуджую, вона мені чужа. Також категорично засуджую такі організації, як УНА—УНСО.

— *Ви займаєтесь політикою?*

— Ні.

— *Як взаємодіють сексуальність і політика в українській дійсності?*

— Я недавно бачила передачу з Юлією Тимошенко. І журналісти ставили їй вульгарні питання. Нібито вона досягнула всього тільки тим, що комусь вчасно посміхнулася чи ще щось. Мене особисто це вразило. Людина, незалежно від того, чоловік це чи жінка, може стати добрим політиком. А ці вульгарні натяки просто некорисно вживати у політиці. Політика має бути чистою від цього. Це стосується навіть тих жінок-політиків, яких я категорично не сприймаю, як, наприклад, Наталя Вітренко. Не можна було казати Віктору Пинзенику, що її місце на кухні. Це не той діалог.

— *Чи вважали вас розпусною за переклад літератури подібного роду?*

— Я не знаю, можливо. Але в основному вважали, що це лінгвістична вправа; але це казали люди, яких я знаю; про інших не можу сказати.

— Ви багато пишете на тему сексу, проте жодного разу не використали термінології. Ви вважаєте її непристойною?

— Ні, я взагалі небагато пишу, хоча й збираюся, бо про мене у бульварних виданнях пишуть, що я дуже багато працюю над цією темою; думаю, треба виправдати сподівання.

— Ваше ставлення до цивільних шлюбів?

— Позитивне.

— Як ви ставитесь до сексуальних меншин?

— Особисто я до них не відношуся. Вони існують і нічого поганого не роблять, і загрози суспільству не становлять. Вважаю, що до них треба ставитися нейтрально, не порушуючи їхніх прав.

— Як ви ставитесь до подружньої зради?

— Я взагалі до зрад ставлюся негативно, до будь-яких.

— Чи засуджуєте ви ранні статеві стосунки?

— Я вважаю, що це не дуже добре, коли молоді люди (я маю на увазі школярів) вступають у статеві стосунки, це недобре для їхнього здоров'я, психіки. Ця проблема існує в усьому світі. До всього треба дозрівати. Статистика показує, що ранні шлюби досить швидко розпадаються. Я вважаю більш прийнятною західну систему, коли дівчата мають бойфрендів, а хлопці — герлфрендів, і не одружуючись пробують, чи зможуть вони жити разом. Це, мабуть, краще, ніж ранній шлюб і драма через два роки.

— Ви вважаєте, що жінки і чоловіки рівні у своїх правах і можливостях. А як ви ставитесь до того, коли жінки намагаються зрівнятися з чоловіками шляхом паління?

— Я вважаю, що жінкам, як і чоловікам, палити дуже шкідливо. Я є ворогом куріння. Я засуджую рекламу цигарок і вважаю, що її треба заборонити.

Б л і ц - о п и т у в а н н я

— Коханню: подарунок долі чи випробування?

— І те, і інше.

— Чи заслуговує помсти той, хто знехтував вами?

— Ні.

— Ви азартна людина?

— Так.

— Доля веде людину чи людина керує долею?

— Людина керує долею.

— Ви задоволені собою?

— Ні.

— Ви займаєтесь спортом?

— Буває.

— Ви більше любите дарувати подарунки чи отримувати їх?

— І те, і друге.

— Автомобіль — це розкіш чи засіб пересування?

— Для мене це засіб пересування. Проте розкішню він теж може бути, але не в моєму випадку. Я без автомобіля і комп'ютера взагалі не змогла б жити.

— Чи згодні ви з твердженням, що сімейний побут вбиває кохання?

— Не думаю. Це коли побутові справи лежать на одній людині, а якщо займатись побугом вдвох, то це навіть приємно.

— Печатка в паспорті створює додаткові зобов'язання чи є простою формальністю?

— Думаю, вона нічого не створює, тому цивільні шлюби я вважаю нормальним явищем.

— Діти: це плід кохання чи продовження роду?

— Звичайно, і те, і друге.

— Чи є діти для жінки перешкодою для реалізації себе як особистості?

— Думаю, що ні.

— Чи відчуваєте ви себе "білою вороною"?

— Ні.

— Ваш ідеал чоловіка?

— Ідеалу чоловіка не існує.

— Чи пишете ви вірші?

— Ні.

— Чи повинна жінка соромитися свого віку?

— Ні.

Розмову вели Катерина СЕРГЕЄВА та Марина ІГНАТУША.
(Я — студент. — 2000. — № 1/2. Датується 28.12.1999 р.)

ЯКОСЬ ПІД НОВИЙ РІК...

У моему житті було декілька яскравих і незвичайних зустрічей Нового року. Десятирічною дівчинкою мене із сестрою батьки вперше взяли із собою, в компанію дорослих. Це було в Будинку творчості письменників (Ірпінь) — величезний зал, сяюча ялинка і музика. Я дивилася на гарно вбраних жінок, які кружляли в танці, і уявляла себе Попелюшкою на казковому балу. Пам'ятаю, як жартували Гончар, Земляк, Загребельний — наші теперішні класики української літератури.

А найекзотичніше святкування Нового року було три роки тому в Абу-Дабі (Об'єднані Арабські Емірати). Тепло, замість ялинок — прикрашені електричними лампочками пальми і легкий бриз Перської затоки. Нас із друзями запросили до індійського ресторану. Зустріли свято в інтернаціональній компанії, що представляла практично всі континенти землі. Багато хто прийшов у національних костюмах.

(День. — 1999. — 31 грудня.
Остання прижиттєва публікація.)

РОЗМОВА В ТЕЛЕСАЛОНІ “Модні сніданки з “1+1”

— **В**ітайте, будь ласка, панове, — сьогодні у нас у салоні тридцять першого грудня 1899 року, вранці, — відома сучасна літераторка, представниця феміністського руху Соломія Павличко. Доброго ранку!

— Доброго ранку.

— Солю, я знаю, що ви збираєтесь видавати новий журнал, феміністський журнал. Ну, я так розумію, що нічого про гаптування там не буде. А про що буде йтися в тому журналі?

— Звичайно, яке гаптування? Вишивання, кулінарія — в нас нічого такого не буде. Це було в попередніх журналах жіночих, які вже видавали мої колеги-феміністки Олена Пчілка, Наталя Кобринська. Був такий журнал, нещодавно він вийшов у Львові, “Жіноча доля”. Наш журнал називається “Жіноча воля”.

— Принципова різниця, між іншим...

— Абсолютно.

— А що для вас означає жіноча воля?

— Воля для нас означає все — воля на навчання, на вибори, на політичні посади, на майно, на все.

— Можливо, навіть на працевлаштування?

— О! Обов'язково!

— Тобто ви вважаєте, що жінка повинна працювати?

— Ну, так. Але не всяка праця нам підходить.

— А яка саме?

— Тяжка фізична — ні. Тільки така: інтелектуальна, праця над книжкою; ну, на якійсь такій добрій керівній посаді, на кафедрі в університеті, літературна — отака праця.

— Скажіть, будь ласка, як ви гадаєте, — а як це будуть сприймати чоловіки? В принципі як вони ставляться до вашого феміністського руху?

— Ну, як хто. Скажімо, пан Франко у Львові ставиться дуже позитивно. Є так само інші деякі наші колеги, які ставляться дуже добре, — пан Павлик, так само у Львові, соціалісти.

— Як ви гадаєте, з яких міркувань вони підтримують феміністський рух?

— Я думаю, що це входить у їхню загальну ідеологію.

— Добре. Скажіть, будь ласка, а яке тоді місце в житті справжньої феміністки буде посідати шлюб?

— Шлюб?

— Шлюбне життя.

— Ми не заперечуємо шлюбу, але буржуазні шлюбні відносини — це не для нас. Феміністки не вступають у шлюб.

— А що означають “буржуазні шлюбні”? А які тоді взаємовідносини з чоловіком ви визнаєте?

— Вільне партнерство, вільні взаємовідносини, артистичні, розкуті.

— Ви вважаєте, що це може прижитися в нашому суспільстві?

— О! Так, я знаю: мої деякі колеги-феміністки, емансиповані жінки — вони так і живуть!

— Я відчуваю себе трошки... навіть не “трошки”, а достатньо необізнаною, спілкуючись з вами. Я знаю, що ви повернулися зі Львова (до нас все завжди доходить з занізненням): що там? Розкажіть, будь ласка.

— Ну, у Львові життя, звичайно, процвітає, порівняно з нашим життям — виходять журнали, газети українські цікаві. Є багато контактів з колегами з Відня, бо Відень є столиця там. Я зустрічалась з багатьма письменниками — жінками і чоловіками — і вони всі дуже окрилені нашою ідеєю, тому що, ви розумієте, Львів хоч з одного боку — це Європа, з другого боку — в нас тут, на Сході, у Києві, більше авангарду, більше спрямованості на сто років наперед, у майбутнє.

— Ну, а між іншим, як, ви гадаєте, будуть виглядати суспільні взаємовідносини і, в принципі, місце, яке посідає жінка в суспільстві, десь так років за сто?

— Ну, років за сто жінка буде абсолютно вільна. Вона буде звільнена від тяжкої фізичної праці. Я думаю, років за сто жінка буде керувати дуже важливими напрямками нашого життя. Років за сто Україна буде зовсім не така, як тепер, і в тій Україні жінки, я впевнена, будуть мати щасливе життя. Не таке, як ми зараз. Ми зараз повинні боротися для того, щоб їх (жінок) визволяти, вони ще не знають про те, як їм дивитися в майбутнє, як їм визволятися від усього того — від усіх тих пут, кайданів, які на них повісили людство, історія за ті всі тисячі років. Але я вірю, що в цьому майбутньому столітті все вже буде не так. Усе буде краще.

— Соломіє, ви самі щойно сказали “тисяча років”... Вважаєте, що ста років вистачить для того, щоб звільнитись?

— Я думаю, що вистачить. Я вірю в цю революцію, в емансипацію. Я вірю, що коли ми всі візьмемося, мої колеги... У нас зараз дуже могутні є сили: пані Українка, пані Кобилянська на Заході, знову ж таки — чоловіки-письменники, соціалісти нас підтримують, такі, як пан Франко, якого я вже згадувала. Я думаю, що в нас — велике майбутнє, що ми можемо перевернути цю країну.

— Ви згадали — Українка, Кобилянська... Може, розповісте про якісь останні їхні твори і свою творчість?

— Вони будуть, між іншим, писати для нашого журналу. В мене вже є домовленість з Лесею Українкою про нову п'єсу. Назви я поки не скажу, але вона пише, що це щось дуже феміністичне. Пані Кобилянська зараз написала таке оповідання нещодавно, “Valse mélancolique”, про такі, дуже неформальні стосунки трьох жінок-артисток. І весь Львів про це говорить, весь Львів... Оце якраз там і читають, але так, упівголоса, тому що вони не хочуть сказати правду про те, що вони там прочитали. Вони такі цнотливі...

— Ну, що ж... я не знаю, чи якимось чином образимо ми цнотливість тих, хто стежив за нашою розмовою, але, тим не менше, дякую вам за відвертість. Не знаю, чи вистачить нам ста років, але, Солю, навіть тим жінкам, які не сприймають феміністичний рух, з вашого дозволу, від вашого і свого імені будемо бажати щастя в новому тисячолітті, новому, яке настане вже, ну, буквально... (дивиться на стінний годинник) скільки лишилося?.. двадцять дві години... ні, трошки менше, здається... Отже, — щастя вам у новому році, дякую, що ви до нас завітали!

31 грудня 1999 р.
Розмову вела Ганна БЕЗУЛИК.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Агеева, Віра, 256, 268
Августин, Святий, 232
Адамс, Генрі, 25
Андрухович, Юрій, 184, 250, 268,
273, 278
Аристотель, 160, 300
Ахматова, 24
Байрон, 308
- Бакунін, Микола, 83
Барвінок, Ганна, 32, 123, 124
Барт, Ролан, 252
Батлер, Джудіт, 220-227
Баховен, 162
Бетховен, 279
Білодід, Олесь, 279
Бічер-Стоу, Гаріет, 79
Блок, 279
Бовуар, Сімона де, 20, 21, 26, 99,
163, 164, 171, 174, 177,
219-223, 225, 232, 270, 289,
304
Богачевська-Хом'як, Марта, 125
Боккаччо, 160
Брем, 83
Бретон, 21, 22, 164
Бродель, Фернан, 232
Бронте, Шарлота, 163
Брюховецький, В'ячеслав, 86
Буткевич, Ганна, 84
- Вайлд, Оскар, 163
Валуев, Петро, 86
Вебер, Макс, 158, 232
Верн, Жюль, 82, 84
Винничук, Юрій, 184, 250, 268,
282
- Вілінська, Марія, *див.* Вовчок,
Марко
Вілінський, Олександр, 79
Вітгенштайн, Людвіг, 232
Вітіг, Монік, 220, 221, 224, 225
Вітренко, Наталія, 92, 271, 290,
291, 308
Вовчок, Марко, 32, 79-89, 120,
213, 257, 307
Волкот, Дерек, 272
Волстонкрафт, Мері, 19, 155,
162, 168, 177, 289
Вулф, Вірджинія, 20, 31, 219, 231,
252
- Габермас, Юрген, 231
Гайдегер, Мартін, 163, 285
Гарді, Томас, 163
Гегель, 163
Гейзінга, Йоган, 232
Гелдт, Барбара, 24
Гемінгвей, Ернест, 264
Ген, Зин., 84
Герасим'юк, Василь, 268
Герцен, Олександр, 79, 81, 82, 86
Гіні, Шеймус, 272
Гіппіус, Зінаїда, 252, 296
Гоголь, М. В., 307
Гончар, Олесь, 273, 274, 311
Грабович, Григорій, 257
Григор'єва, Марія, 84
Грінченко, Борис, 260
Грушевський, Михайло, 216
Гуменна, Докія, 32
Гундорова, Тамара, 235, 256, 257,
268
Гусерль, Едмунд, 163
Люго, Віктор, 84

- Гадамер, Ганс Георг, 285
 Гілберт, Сандра, 24, 219
 Голдінг, Вільям, 257, 283
 Гринвуд, Джордж, 83
 Губер, Сузан, 24, 219
- Данилова, Катерина, 84
 Дарвін, Чарлз Роберт, 83
 Дарел, Джералд Малколм, 283
 Делез, 285
 Де-Пуле, Михайло, 81
 Дерида, Жак, 165, 219, 220, 231
 Джеймс, Генрі, 25, 231
 Джексон, Майкл, 286
 Джонсон, Барбара, 226
 Діброва, Володимир, 33, 268, 273, 278
 Дікенс, Чарлз, 163
 Дікінсон, Емілі, 257
 Дмитрієва, Прасковія, 84
 Добролюбов, Микола, 79, 82, 83, 122
 Дорошкевич, Олександр, 81
 Дорошенко, Петро, 86
 Достоевський, 24, 87
 Драгоманов, Михайло, 29, 234
 Дружинін, Олександр, 81
- Еко, Умберто, 231
 Еліот, Т. С., 25
 Елман, Мері, 22
 Енгельс, Фридрих, 29, 156, 157, 162, 163, 283
 Етвуд, Маргарет, 157, 177
 Етцель, 82
- Ейтс, В. Б., 25
 Єрмакова, Віра, 84
 Єфремов, Сергій, 85, 216
 Єшевська, Юлія, 84
- Жданова, Лідія, 84
 Жене, Жан, 22, 158, 161, 308
 Жід, Андре, 252
 Жолдак, Богдан, 268
- Забужко, Оксана, 179, 185-187, 235, 248, 256, 268, 273, 278, 286, 291, 307
 Загребельний, Павло, 311
 Зборовська, Ніла, 286
 Зейдер, Ганна, 84
 Земляк, Василь, 311
 Золя, Еміль, 217
 Зубрицька, Марія, 268, 270, 291
- Ібсен, Генрік, 20, 29, 61, 121, 124, 163, 216
 Ігнатов, Вадим, 282
 Іздрик, Юрко, 177-179, 250, 278
 Ірігарей, Лус, 165, 177, 219-223, 225, 227, 270
 Калинець, Ірина, 91
 Калерз, Джонатан, 23
 Камю, Альбер, 165
 Касьянова, Світлана, 185
 Квітка, Климентій, 173
 Кюдель, Поль, 21, 22, 164
 К. М., *див.* Мілет, Кейт
 Кобилянська, Ольга, 29, 32, 60, 120, 124, 125, 172, 173, 178, 181, 213, 216-218, 234, 247, 248, 252, 257, 284, 289, 307, 315
 Кобринська, Наталя, 25, 29, 32, 60, 121-125, 172, 173, 181, 215, 217, 234, 289, 307, 313
 Колінз, Джекі, 64
 Коллонтай, Олександра, 24, 167
 Кондратьєва, Аделаїда, 84
 Кононенко, Євгенія, 185
 Корнільєва, Юлія, 84
 Костенко, Ліна, 32, 181, 182, 213
 Костомаров, Микола, 80, 81, 86, 260
 Котляревський, Олександр, 81, 255, 273
 Коцюбінський, Михайло, 295
 Кравчук, Леонід, 98, 184
 Кравчук, Е., 286
 Кравченко, Уляна, 123

- Кристева, Юлія, 165, 177, 219, 220, 252, 270, 289
Кримський, Агатангел, 262, 281
Кужель, Олександра, 94
Куліш, Пантелеймон, 33, 34, 79, 80-82, 260
Курас, Іван, 98, 99
Кутузова, Ол., 84
- Лавров, Петро, 83
Лазаревська, Катерина, 84
Лазаревський, Федір, 84
Лакан, Жак, 165, 219-221, 225
Леві-Строс, Клод, 284
Ленін, 283
Леонова, Софія, 84
Леонтъев, Костянтин, 81
Лещинська, Антоніна, 84
Лихачова, Олена, 84
Лобач-Жученко, Михайло, 85
Лоуренс, Девід Герберт, 20-22, 164, 177, 179, 243, 246, 247, 257, 264, 303
Лук'янець, Вікторія, 291
- Маковей, Осип, 173
Мак'явеллі, Нікколо, 232
Малкович, Іван, 33
Ман, Томас, 252, 272
Маркович, Марія, *див.* Вовчок, Марко
Маркович, Опанас, 80, 81
Маркович, Богдан, 85
Маркс, Карл, 156, 157, 283
Марущенко, Віктор, 263
Марчук, Іван, 282
Мастерова, Валентина, 185
Матвієнко, Ніна, 271
Мег'ю, Август, 83
Мейлер, Артур, 22, 158, 161
Мередіт, Джордж, 25, 163
Мердок, Айріс, 283
Михайловська, Марія, 84
Михайловський, Микола, 83, 216
- Міл, Джон Стюарт, 20, 29, 60, 84, 121, 122, 155, 162, 169, 170, 172, 177, 216, 232
Мілет, Кейт, 22, 157, 177, 219, 263, 304
Мілер, Генрі, 22, 157, 161
Монро, Гаріет, 155
Монтерлан, 21, 22, 164
Морісон, Тоні, 177
Моренець, Володимир, 261
Муа, Торіл, 219, 220
- Набоков, Володимир, 246
Неборак, Віктор, 33, 179, 243
Некрасов, Микола, 82, 83
Ніцше, Фридрих, 165, 214, 217, 219, 232
Нортон, Керолайн, 20
Озаркевич, Іван, 122
Ортега-і-Гасет, Хосе, 232
Остен, Джейн, 231
Островський, Олександр, 122
- Павлик, Михайло, 25, 29, 34, 60, 121, 172, 173, 234, 313
Павличко, Дмитро, 251, 283
Пагутяк, Галина, 185
Пассек, Олександр, 82
Петрарка, Франческо, 160
Пинзеник, Віктор, 308
Писарев, Дмитро, 83
Пізан, Крістін де, 168
Платон, 162, 232
Подкопаєва, Лілія, 291
Покальчук, Юрій, 64, 184
Полянський, Василь, 122
Пономаренко, Любов, 185
Попер, Карл, 232
Пруст, Марсель, 252, 264, 272
Пушкін, Олександр, 33
Пчілка, Олена, 29, 32, 60, 122, 123, 172, 181, 215, 217, 234, 257, 307, 313
- Расел, Бертран, 232
Рескін, Дж., 163

- Римарук, Ігор, 268
 Рітенберг, Катерина, 84
 Річ, Адрієн, 157
 Роус, Жаклін, 227
 Рубан, Василь, 61
 Рудницька, Мілена, 172, 177, 289
 Рус, Джоана, 214
 Русо, Жан-Жак, 155, 162, 168, 169
 Сал, Джордж, 83
 Санд, Жорж, 79
 Сартр, Жан-Поль, 19, 163, 164, 308
 Сисоева, Катерина, 84
 Сіксу, Гелен, 165, 219, 270
 Скабичевська, Олена, 84
 Скорик, Лариса, 91
 Скуратівський, Василь, 61
 Співак, Гаятрі Чакраворті, 226
 Стендаль, 21, 22, 165
 Стецько, Слава, 271, 291
 Стороженко, Олекса, 35
 Таран, Людмила, 186
 Тейлор, Гарієт, 169, 170
 Теліга, Олена, 32, 182, 289, 307
 Терлецький, Остап, 122
 Тимошенко, Юлія, 271, 290, 291, 308
 Тичина, Павло, 167, 245
 Тойнбі, Арнольд, 232
 Толстой, Лев, 24, 81, 272
 Тур, Євгенія, *див.* Турнемір
 Турнемір, Єлизавета Саліас де, 83
 Тургенєв, Іван, 24, 79, 80-83, 86
 Українка, Леся, 32, 60, 120, 123-125, 172, 173, 177, 178, 181, 182, 213-218, 234, 247, 248, 252, 257, 284, 286, 289, 307, 315
 Ульяненко, Олесь, 250, 282
 Фаерстоун, Шуламїт, 157
 Фаулз, Джон, 283
 Фетерлі, Джудіт, 22
 Фолкнер, Вільям, 264
 Франко, Іван, 25, 29, 60, 85, 121, 122, 172, 177, 213-217, 234, 259, 260, 273, 313, 315
 Фридан, Беті, 155
 Фройд, Зигмунд, 160, 162, 164, 221
 Фуко, Мішель, 219, 221, 223, 224, 252, 285
 Фулер, Маргарит, 20
 Хвильовий, Микола, 32
 Хоткевич, Гнат, 173
 Цветаєва, Марина, 24, 252, 296
 Цебрикова, Марія, 84
 Чернишевський, Микола, 82
 Чехов, Антон, 24
 Чижевський, Дмитро, 26
 Шевченко, Тарас, 34, 79, 80, 81, 213, 214, 260, 273, 307
 Шекспір, Вільям, 122
 Шелі, Персі Біші, 20
 Шоу, Бернард, 25
 Шоуволтер, Елейн, 23, 219
 Шумило, Наталя, 235, 256
 Юнге, Катерина, 82
 Antonieva, Hanna 208
 Antoniuk, Halyna, 41, 48
 Beauvoir, Simone de, 115, 240
 Blokhin, Oleh, 203
 Bohachevsky-Chomiak, Martha, 47, 54
 Borodai, Mykhailyna, 42
 Buckley, Mary, 241
 Byron, George Gordon, 131
 Chornovil, Viacheslav, 112
 Datsenko, Valentyna, 205, 206

- Derrida, Jacques, 128
Drach, Ivan, 112
Drach, Maria, 48
Drahomanov, Mykhailo, 129, 131, 132, 141

Fedoruk, Oleksandra, 41
France, Anatole, 129
Franko, Ivan, 128, 131, 136, 137, 147, 238

Gilbert, Sandra M., 150
Gorbachov, Mikhail, 45
Gubar, Susan, 150

Hauptmann, Gerhart, 129, 131
Heine, 131
Hnatiuk, Dmytro, 203
Horyn, Ol'ha, 71
Hrabovs'kyi, Serhii, 209
Hundorova, Tamara, 128, 129

Iaremenko, Lidia, 48
Iaroshyns'ka, Alla, 40
Iavorivs'kyi, Volodymyr, 202
Ibsen, Henrik, 67, 238
Iefremov, Serhii, 134, 135, 144, 150, 238
Ivashchenko, Ol'ha, 68, 195

Kalynets, Iryna, 41, 104
Khmel'niuk, Valerii, 44
Khotkevich, Hnat, 130, 149
Khvyl'ovyi, Mykola, 238
Klimt, Gustav, 146
Kobryns'ka, Natalia, 54, 67, 136, 138, 238
Kobylans'ka, Ol'ha, 54, 67, 127, 129-151, 238
Kollontai, Aleksandra, 68
Kostenko, Lina, 41, 54, 239
Kravchuk, Leonid, 70, 113
Kryzhanivs'ka-Tuchaps'ka, Vira, 147
Kuchma, Leonid, 205
Kulish, Panteleimon, 128
Kuras, Ivan, 113

Kuzhel', Oleksandra, 108
Kuzemko, Maria, 41
Kvitka, Klyment, 147
Kvitka-Osnov'ianenko, Hryhorii, 129, 143

Lazarenko, Pavlo, 199, 205

Maeterlinck, Maurice, 129
Maidans'ka, Sofia, 49
Makovei, Osyp, 131, 134, 137, 147
Marchuk, Ievhen, 199, 205
Marsh, Rosalind, 241
Matvienko, Nina, 203
Melnyk, Tamara, 209
Merzhyns'kyi, Serhii, 147
Mill, John Stuart, 67, 138, 238
Millett, Kate, 240
Mochul's'kyi, Mykhailo, 145
Motrych, Kateryna, 48

Nechui-Levyts'kyi, Ivan, 140, 141
Nietzsche Friedrich, 132, 238

Orlyk, Maria, 40

Pashko, Atena, 73, 201
Pavlyk, Mykhailo, 133, 136, 137
Pchilka, Olena, 129, 136, 141, 149, 238
Pidmohyl'nyi, Valerian, 238
Pinnich, Kathryn, 113
Pokrasion, Lidia, 77
Pustovoitenko, Valerii, 199, 205

Renée, Vivien (Pauline Tarn), 149
Rohovtseva, Ada, 203, 204
Rotaru, Sofia, 203, 204
Ruban, Vasyl', 74
Rudnieva, Oleksandra, 195

Sadovs'kyi, Mykola, 140, 141
Saksahans'kyi, Panas, 140
Schnitzler, Arthur, 129, 146
Semenko, Mykhail', 238

- Shcherbits'kyi, Volodymyr, 39
Shevchenko, Valentyna, 39
Shevchenko, Taras, 43, 47, 102,
131, 135
Shumylo, Natalia, 128
Skurativs'kyi, Vasyl', 46
Skoryk, Larysa, 41, 49, 104
Sosyura, Volodymyr, 238
Stefanyk, Vasil', 130, 238
Stetsko, Iaroslava, 199, 207
Storozhenko, Ivan, 239
Sumska, Ol'ha, 204
- Teliha, Olena, 197
Tkachenko, Halyna, 199
Thatcher, Margaret, 45
Truchmanova, Liudmila, 41, 50, 51
Tymoshenko, Iulia, 199, 200, 206,
207, 208
- Ukrainka, Lesia, 54, 67, 127, 129-
141, 144, 146-153, 238
- Vansovska, Liudmila, 199
Vashchuk, Kateryna, 199
Vitrenko, Natalia, 105, 199, 200,
209
Vlad, Maria, 48
Vovchok, Marko, 54
- Weretelnik, 137
Woolf, Virginia, 238
- Zabuzhko, Oksana, 195, 239
Zaklunna, Valeria, 203
Zavadska, Kateryna, 41
Zhirinovskiy, Vladimir, 205, 209
Zelenska, Kateryna, 41

Соломія Павличко

ФЕМІНІЗМ

Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Редактор *Михайло Москаленко*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректори *Талла Грузинська,*
Алла Вінярська
Дизайн обкладинки *Василя Маруцинець*

Підписано до друку 16.04.2002.
Формат 60 × 90 ¹/₁₆. Папір офсетний №1.
Гарнітура Гарамонд. Друк офсетний.
Зам. № 2-1331 Л.

Видавництво
Соломії Павличко "Основи".
01133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

Тел./факс (38-044) 295-25-82, 295-86-36
E-mail osnovy@ukrnet.net
<http://www.vsv.com.ua/osnovy/>

ЗАТ "Віпол" ДК №15.
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

Павличко, Соломія.

П 12 Фемінізм / Передм. Віри Агеєвої. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. — 322 с.

ISBN 966-500-212-0

У книжці вперше зібрано статті, дослідження, бесіди та інтерв'ю 1990-х років відомого літературознавця Соломії Павличко, присвячені проблемам фемінізму в суспільному житті та в літературному дискурсі. Дослідниця сміливо, а часом і ризиковано аналізує складні явища та духовні феномени сучасності й недавнього минулого.

Для широкого кола читачів.

ББК 60.55

Соломія Павличко

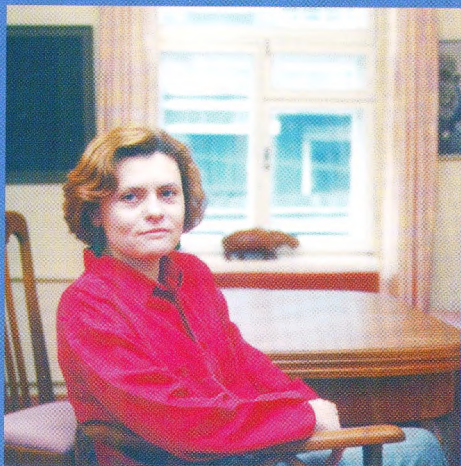
ФЕМІНІЗМ

“Я не хочу боротьби чи війни статей і не проповідую їх. Просто вважаю, що суспільство має будуватися на справедливих засадах. У всьому. Звичайно, цікавіше займатись інтелектуальними питаннями, аніж варити їсти, прати, бігати на купівлю. Та це цікавіше не лише чоловікам, але й жінкам. Тому: чому б не поділити нецікаві заняття справедливо навпіл? Я думаю, це і називається фемінізмом”.

Соломія Павличко

СОЛОМІЯ ПАВЛИЧКО (1958—1999)— відомий дослідник літератури, доктор філологічних наук, критик і перекладач, уперше в Україні застосувала феміністичний метод прочитання та аналізу творів українського та світового письменства. Збірка статей і досліджень “Фемінізм”, у якій зібрано розпорошені в різних вітчизняних та зарубіжних виданнях, а нерідко ще й досі не друковані тексти її феміністичного та психоаналітичного дискурсу, засвідчує філософську глибину та методологічну перспективність обраних нею наукових принципів і підходів.